

ХОЖИМУРОД ОДИЛҚОРИЕВ

**КОНСТИТУЦИЯ ВА
ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ**

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2002

Тақризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги,
юридик фанлар доктори, профессор Ш.З.ЎРАЗАЕВ;
юридик фанлар номзоди, профессор Р.Қ.ҚАЮМОВ

Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. — Т.: Шарқ, 2002. — 320 б.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатда демократик ҳуқуқий давлатчилик ва эркин фуқаролик жамияти барпо этишнинг қонуний замини сифатида ижтимоий-сиёсий ҳамда ҳуқуқий фикр марказида бўлиб келмоқда.

Китобда Конституциянинг яратилиш тарихи, моҳияти, асосий принциплари, ўзига хос хусусиятлари, қонунчилик тизимининг ўзаги эканлиги, унинг мафкуравий ва маънавий-ахлоқий салоҳияти жонли мисоллар асосида илмий-назарий таҳлил этилган.

Конституция юксак ижтимоий-ҳуқуқий қадрият сифатида талқин этилиб, фуқаролик жамияти институтларини шакллантиришда ҳаётбахш роль ўйнаётганлиги кўрсатиб берилган.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 67.99(2)01

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн йиллигига бағишланади.

“Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакат ҳаётида улкан сиёсий воқеа, янги Ўзбекистонни қарор топтириш жараёнидаги муҳим қадам бўлди.

...Конституция суверен давлатимизнинг қонунчилик-ҳуқуқий негизини шакллантиришнинг асосий пойдевори, мустақил давлатчилигимизнинг тамал тоши бўлди”.

Ислом Каримов

СЎЗ БОШИ

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ҳуқуқий рамзи, халқ хоҳиш-иродасининг олий ифодаси бўлмиш Конституция қабул қилинганига ўн йил тўлди. У фуқароларимиз сиёсий ва ҳуқуқий эркинлигининг буюк мадҳияси сифатида янграмоқда, яшамоқда ва амал қилмоқда. Асосий қонунимиз ўтган қисқа тарихий давр мобайнида янги демократик ўзбек давлатчилиги ҳамда адолатли фуқаролик жамияти қарор топишининг, мазкур мақсад йўлида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларнинг барқарор қонуний замини бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Конституцияимизнинг ўн йиллиги арафасида муҳтарам китобхонларга тақдим этилаётган “Конституция ва фуқаролик жамияти” деб номланган мазкур китоб иқтидорли ҳуқуқшунос олим, юридик фанлар доктори Хожимурод Одилқориев қаламига мансубдир. Китобга муаллифнинг мустақиллик йилларида конституциявий-ҳуқуқий тараққиётимиз, сиёсий ва ҳуқуқий тизим ислоҳоти, мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш, янги давлатчилик ҳамда демократик институтлар ва қадриятларнинг қарор топиш жараёнига оид масалалар юзасидан чоп этилган мақолалари, ўқиган маърузалари, таҳлил ва мулоҳазалари асос қилиб олинган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг яратилиши билан боғлиқ бўлган бутун жараён, Президент Ислом Каримов раислигидаги Конституциявий комиссиянинг ижодий фаолияти, Асосий қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси жонли тарихий фактлар асосида муфассал ёритилганлиги ва бу борада чуқур назарий ҳамда амалий ҳулосалар қилинганлиги асарнинг конституцияшунослигимиз

манбалари қаторидан муносиб ўрин олишини таъминлаши шубҳасиз. Муаллиф Конституциямизнинг моҳиятини, ижтимоий-сиёсий, юридик, мафкуравий ҳамда маънавий табиатини, унинг замирига қуирилган асосий демократик принциплар мазмунини, барча қирралари ва хусусиятларини юксак илмийлик, собитқадамлик, ажойиб маҳорат билан ифода этган.

Алоҳида эътиборли жиҳати шундаки, асарда Конституция талқинига ноанъанавий, теран фалсафий ёндашув амалга оширилган. Унга кўра, Конституция нафақат сиёсий ва юридик нуқтаи назардан, балки мафкуравий, маънавий-ахлоқий жиҳатдан изоҳланиб, у жамият ҳуқуқий қадриятлари тизимида юксак ўрин тутувчи беназир қадрият, олий ижтимоий неъмат эканлиги исботлаб берилган.

Сиёсий демократиянинг улкан ютуғи бўлмиш Конституциямизда ҳокимият масалалари муҳим ўрин тутади. Конституция воситасида давлат ҳокимияти билан инсон ўртасидаги муносабат ўзининг мўътадил ечимини топмоқда. Давлат ҳокимиятининг демократиклиги Конституцияда инсон (фуқаро) ҳуқуқлари нечоғлиқ мукамал акс эттирилганлиги ҳамда кафолатланганлиги билан изоҳланади. Асарда ҳокимиятнинг илмий-назарий талқинига, Конституция билан ҳокимият ўртасидаги нисбатга, уларнинг ўзаро муносабати диалектикасига катта эътибор қаратилган. Шу муносабат билан асарда ҳокимиятлар тақсимланишининг конституциявий механизми муфассал ёритилган.

Ўзбекистонда рўй бераётган муҳим ўзгаришлар, яъни қонунчиликни либераллаштириш, парламент ислохотларини амалга ошириш, суд-ҳуқуқ тизимини демократлаштириш айнан Конституциядан ўз ибтидосини олганлиги ёрқин ифода-лаб берилган. Муаллиф Ўзбекистонда икки палатали қонун чиқарувчи идора шаклланиши ҳамда у билан боғлиқ янги парламентаризм амалиёти ва анъаналари қарор топишига оид бир қатор назарий ва амалий хулосалари ҳамда таклиф-мулоҳазаларини илгари сурган.

Конституцияда инсон ва фуқаронинг демократик ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари мустаҳкамланганлиги, уларнинг дунё стандартлари, халқаро ҳуқуқ тамойилларига тула мослиги эътироф этилади. Энг муҳими, Асосий қонунда мустаҳкамланган устувор нормаларнинг, жумладан, инсон ҳуқуқларига оид қондаларнинг амалга оширилиш механизми, конституциявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг турли жиҳатлари илмий-оммабоп гарзда таҳлил этиб берилган. Зеро, демократик фуқаролик жамиятини барпо этишда инсон ҳуқуқларининг таъминланганлигига устувор эътибор қаратилиши лозим. Худди шундан келиб чиқиб, Конституциямиз инсон шахсини улуглаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш йўлини тутган. Бу унинг адолатли ва инсонпарвар табиа-

тидан далолатдир. Мазкур жиҳатлар асарда ўзининг яққол ифодасини топган.

Қонун устуворлигини, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминламасдан туриб, — деб ўқтиради Президент И. А. Каримов, — фуқаролик жамиятини қуриш ҳақида сўз юритишга ҳеч қандай асос қолмайди. Бу тамойиллар Конституциямизда аниқ белгилаб қўйилган...»¹

Китобнинг диққатга сазовор жиҳатларидан яна бири шундаки, унда жамиятимизнинг сиёсий тизими чуқур илмий таҳлил этилган. Сиёсий тизимнинг конституциявий асослари, уни демократик ислоҳ этиш ва эркинлаштириш муаммолари ҳамда бу борада мустақиллик йилларида эришилган жиддий ютуқлар тарихийлик, реал воқелик замирида кўрсатиб берилган. Фуқаролик жамияти ва сиёсий тизимнинг таркибий тузилмалари ҳисобланган сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолияти, уларнинг ўзаро тизимли алоқадорлиги батафсил ёритилган. Муаллиф сиёсий ислоҳотларнинг қонуниятлари ва тенденцияларини англаб етиш ҳамда уларни ифодалашга саъй-уриниш қилган. Эркинлаштириш ва демократлаштириш жараёнларини янада чуқурлаштиришга йўналтирилган таклиф ва мулоҳазаларини баён этган.

Фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш хусусида илмий таҳлил юритиш ва бу ғояларни кенг омма эътиборига (ижтимоий онгга) етказиш мазкур асарнинг марказий мавзусидир. Унда Конституциянинг мазмун-моҳияти, қоида ва принциплари мамлакатда эркин фуқаролик жамияти барпо этиш манфаатлари нуқтаи назаридан ёритилган. Фикримизни янада аниқроқ ифодалайдиган бўлсак, Асосий қонунимиз ўз ички салоҳиятига кўра фуқаролик жамияти инфратузилмасини қарор топтириш учун ҳуқуқий пойдевор вазифасини бемалол ўтай олади. Шунга асосланиб таъкидлаш мумкинки, Конституция фуқаролик жамиятининг иқтисодий асослари, сиёсий шакли, ҳуқуқий маланияти ва маънавий устунлари вужудга келиши ҳамда ривожланишига тўла-тўқис хизмат қилади. Асар муаллифи ана шу масалаларга ниҳоятла катта эътибор қаратган ва бу ҳол таҳсинга лойиқдир.

Мустақиллик йилларида республика қонунчилигининг жадал ривожланаётганлиги давримизнинг ўзига хос хусусиятидир. Шу боис китобда қонунчиликни такомиллаштириш стратегияси масалалари кўтарилганлиги айни муддаодир. Ўзбекистон Республикасида қонун ижодкорлик жараёни учун ва қонунчиликни истиқболдаги тараққиёти учун Конституция стратегик асос эканлигининг далиллаб берилиши улкан ил-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари // Халқ сўзи 2002 30 авг.

мий ва амалий аҳамиятга эга. Конституция қонунчиликнинг барча соҳалари учун асосий манба ҳисобланади. Қонунчиликнинг алоҳида тармоқларига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда конституциявий принцип ва қоидалар конкретлаштирилади ҳамда ҳаётга жорий этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг мазмуни ва барча нормалари руҳи миллий истиқлол мафқураси ғоялари билан ҳамоҳанглигига урғу берилиши ушбу асарнинг аҳамиятини, долзарблигини янада оширади. Мафкура ва миллий истиқлол ғояси бугунги кундаги марказий масалалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов ўринли таъкидлаганидек, “ўз келажаги ҳақида қайғурадиган миллат ҳеч бир даврда миллий ғоя ва миллий мафқурасиз яшамаган ва яшай олмайди. Мафкура бўлмаса, ҳар қайси давлат ва жамяят, қолаверса, ҳар қайси инсон ўз йулини йўқотиши муқаррар”¹.

Маълумки, Конституциянинг ҳар бир моддаси муайян ижтимоий-сиёсий, мафқуравий-ҳуқуқий маънони ўзида муҳассам этади. Шунга кўра, “Бизнинг Конституциямиз умуминсоний ғоялар — тенглик, эркинлик, биродарлик, халқлар ва миллатлараро дўстлик, мамлакат ва дунё барқарорлиги каби энг улғу ғояларга хизмат қилади”².

Китобда, шунингдек, Конституциянинг маънавий-ахлоқий салоҳияти, конституциявий ҳуққ-атворни шакллантириш, аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, конституциявий нормаларни кундалик ҳаётда амалга ошириш ҳамда Конституцияни муҳофаза этиш механизми каби кўплаб масалалар ҳусусида мулоҳаза юритилган. Табиийки, улар китобхонда катта қизиқиш уйғотади ва халқимизнинг ҳуқуқий саводхонлигини оширишда, айниқса, Конституцияни мукамал ўрганишда ниҳоятда фойдали манба бўлади, деб умид қиламиз.

Талабчан китобхоннинг ушбу асарда кўтарилган мавзу, билдирилган мулоҳазалар ҳамда илгари сурилган таклифлар ҳусусидаги фикри муаллифнинг кейинги ижодий изланишларига ижобий тўртки бўлади, деган ниятдамиз.

**Ўзбекистон Республикасида
хизмат кўрсатган юрист,
юридик фанлар доктори,
профессор У. ТАДЖИХАНОВ**

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 5 – 6-бетлар.

² Ислом Каримов Конституция гуғрисида / Тузувчилар А.Саидов, У.Таджиханов. Т.: Академия, 2001, 52-бет

I. Конституция — мустақиллик маҳсули ва тимсоли

1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг яратилиши

Миллий истиқлол ҳамда давлат мустақиллигига эришиш шарофати билан ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида Ўзбекистон Республикасининг тамомила янги, демократик Конституциясини яратишдек улкан тарихий имконият юзага келди. Ўзбекистон Республикаси XII чақириқ Олий Кенгашининг 1992 йил 8 декабрдаги ўн биринчи сессияси томонидан суверен давлатимиз биринчи Конституциясининг қабул қилиниши мамлакат тарихида оламшумул воқеа бўлди.

Конституция дунё сиёсий харитасида янги суверен демократик давлат — Ўзбекистон Республикаси қарор топганлигини қонунлаштирди. Бутун жаҳон аҳлига халқимизнинг хоҳиш-истаги баён қилиниб, унда ўзбек давлатчилигини замонавий маърифий асосларда қайта тиклаш, тинч-тотув яшаш ва тинчликни барча чоралар билан мустаҳкамлаш, демократияни чуқурлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети гоёларига солиқ қолиш, адолатли ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролар осойишталиги ҳамда миллий ҳамжиҳатликни таъминлаш каби олижаноб ниятлар эълон қилинди. Ўзбекистон Республикаси Президенти, Конституциявий комиссиянинг раиси И.А.Каримов Олий Кенгашнинг ўн биринчи сессиясида Конституция лойиҳаси юзасидан сўзлаган нутқида шундай деб таъкидлади: “Хур Ўзбекистонимиз тарихида биринчи Конституцияни қабул қилиш — жумҳуриятимизнинг янгидан туғилишидир, ҳақиқий мустақиллигимизга мустаҳкам пойдевор қуришдир. Конституциямиз асосий қонунимиз сифатида давлатни давлат қиладиган, миллатни миллат қиладиган қонунларга асос бўлиши муқаррар”¹.

Ўзбекистон Конституцияси олий даражадаги қонун сифатида давлатимизнинг моҳиятини, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий тузумини, бошқарувнинг демократик принципларини, жамият ривожланишининг стратегик йўналишларини, фуқаролар ҳуқуқ ва эркин-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1992. 44-бст.

ликлари кафолатланганлигини, маънавий қадриятларимиз асосларини мустаҳкамлаб берди. “Конституция ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир, — деб баҳо берди мамлакатимиз Президентини. — Унда коммунистик мафкура, синфийлик, партиавийликдан асар ҳам йўқ. Жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — **инсон** деган фикрни илгари сурдик ва шу асосда **“фуқаро — жамият — давлат”** ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга интилдик”¹.

Ўзбекистоннинг янги Конституциясини яратиш ғояси 1990 йил 20 июнда Мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши билан бевосита боғлиқ. Мазкур Декларацияни қабул қилган Олий Кенгашнинг иккинчи сессияси бу ҳужжатдаги заминдор принциплар асосида давлатнинг янги Конституцияси ишлаб чиқилиши лозим деган хулосага келди. Сессия Президент И.А.Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституциявий комиссияни тузиш тўғрисида қарор қабул қилди². Унинг таркибига депутатлар, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларнинг вакиллари, давлат ҳамда жамоат ташкилотларининг, корхоналар, хўжаликларнинг раҳбарлари, таниқли ҳуқуқшунослар, олимлар ва мутахассислар кирди. Олий Кенгашнинг ўнинчи сессиясида Комиссия таркиби қисман янгиланди³.

Ўзбекистонда конституциявий аҳамиятга молик илоҳотлар Конституциявий комиссия тузилишидан анча аввалроқ бошланган эди. 1990 йил 24 мартада республика Олий Кенгашининг биринчи сессияси муҳим тарихий қарор қабул қилиб, Ўзбекистон Президенти лавозимини таъсис этди. Президентликнинг жорий этилиши илгариги советлар ҳукмрон бўлган давлат бошқарув шаклига барҳам бериб, амалда давлатимизнинг президентлик республикаси шаклига ўтишини аниқларди. Президентлик институтининг киритилиши давлат ҳокимияти ваколатларининг янгича тақсимланишини тақозо этар эди. Шу муносабат билан ижроия-бошқарув ҳокимиятининг тизими такомиллаштирилди. Хусусан, 1990 йил 1 ноябрда “Ўзбекистон ССРда ижроия ва бошқарув ҳокимиятининг тузилишини такомиллашти-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1992. 37-бет.

² Ўзбекистон ССР Олий Кенгашнинг ведомостлари. 1990. № 16.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашнинг ахборотномаси. 1992. №9. 326 ва 327-моддалари.

риш ҳамда Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий қонуни)га ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” қонун қабул қилинди¹. Мазкур қонунга мувофиқ, Президентлик ҳокимияти билан Республика Министрлар Совети қўшилиб, Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасига айлантирилди. Ижроия ҳокимият Президент кўлида бирлаштирилди. У ҳам ҳукумат раҳбари, ҳам давлат бошлиғи сифатида майдонга чиқди. Навбатдаги конституциявий-ислоҳий қадам вилоятлар, шаҳарлар ва туманлардаги давлат ҳокимиятининг вакиллик ҳамда ижроия идораларига раҳбарлик қилувчи ҳокимлар лавозимини таъсис этишдан иборат бўлди.

Ижтимоий-сиёсий тараққиётимизда ҳаётий эҳтиёж тарзида рўй бераётган реал ўзгаришлар, ўз навбатида, сиёсий ва ҳуқуқий тафаккурни шакллантириб борди. Конституция лойиҳаси устида бевосита ишлашни фаоллаштиришга вазият етилгач, Конституциявий комиссия 1991 йил 12 апрелда И.А. Каримов раислигида ўзининг биринчи мажлисига тўпланди. Конституция лойиҳасини яратиш билан боғлиқ барча ташкилий ва ижодий жараённи мувофиқлаштириб бориш учун Конституциявий комиссия аъзолари ҳамда етакчи мутахассислар ва олимлардан иборат 32 кишилик ишчи гуруҳи ташкил этилди. Унинг таркибига қонун чиқарувчи идора бир неча кўмиталарининг раислари, вазирликлар, суд, прокуратура идораларининг раҳбарлари, Республика Президенти девони ва Олий Кенгаш идорасининг масъул ходимлари кирди. Шунингдек, Конституция лойиҳасининг мўлжалланаётган бўлимларини тайёрлаш учун 6 та кичик гуруҳлар ташкил этилди. Кичик гуруҳлар таркибига 50 нафар илмий ходим ва мутахассис жалб қилинди. Бу кичик гуруҳлар қуйидагилардан иборат эди: 1) Конституциянинг муқаддимаси бўйича; 2) Ўзбекистоннинг конституциявий тузуми асослари бўлими бўйича; 3) фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинлик ва мажбуриятлари бўлими бўйича; 4) фуқаролик жамияти бўлими бўйича; 5) давлат тузилиши бўлими бўйича; 6) давлат ҳокимияти тизими ва якуний қоидалар бўйича².

¹ Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг ведомостлари. 1990. №31. 376-модда.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т.: Ўзбекистон, 1995. 11-бет.

Конституциявий комиссия раиси ишчи гуруҳ олди-га қуйидаги вазифаларни қўйди: конституциявий ри-вожланишнинг жаҳон тажрибаси ўрганиб чиқилсин, бошқа мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари борасида, демократия ва қонунчилик соҳасида қўлга киритган ютуқлари ҳисобга олинсин, кенг халқ оммаси дилига яқин ва тушунарли бўлган сиёсий юридик ҳужжат яра-тилсин. Мазкур топшириққа мувофиқ, АҚШ, Фран-ция, Канада, Германия, Швеция, Япония, Италия, Испания, Португалия, Греция, Туркия, Эрон, Ҳин-дистон, Покистон, Миср, Венгрия, Болгария, Литва давлатларининг конституциялари чуқур қиёсий ўрга-нилди. Шунингдек, Мустақил давлатлар ҳамдўстлигига кирувчи Россия Федерацияси, Беларусь, Украина, Қо-зогистон, Қирғизистон ва Туркменистон республика-ларининг Асосий қонунлари ҳамда конституция лойи-ҳалари диққат билан ўрганиб чиқилди.

Юқорида келтирилган манбаларни таҳлил этиш асо-сида хорижий давлатлар конституциялари мазмуни ва структурасини тавсифловчи каттагина ҳажмли қиёсий жадвал тайёрланди. Ушбу таҳлилий жадвал жаҳон кон-ституцияшунослиги тажрибаси намуналарининг умум-лашмаси сифатида республикамиз Президенти томо-нидан катта қизиқиш билан ўрганиб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойи-ҳасини яратиш салмоқли назарий, концептуал заминга таянди. Конституциявий комиссия раисининг топши-риғи билан 1991 йил бошларидаёқ бўлғуси Конститу-циянинг ғоявий мағзи, яъни концепцияси устида иш бошлаб юборилган эди. Натижада учта муқобил кон-цепция яратилди. Республика Фанлар академияси Фал-сафа ва ҳуқуқ институтининг концепцияси, Сиёсатшу-нослик ва бошқарув институтининг концепцияси ва Президент девони юридик бўлими тайёрлаган кон-цепция. Ишчи гуруҳ мажлисида учинчи концепция асос учун қабул қилинди. У қолган икки концепциянинг диққатга сазовор ғоялари билан бойитилиб, умумлаш-ган пухта ягона ғоявий асос шаклига келтирилди. Кон-ституциявий комиссия ва унинг раиси томонидан маъ-қулланган ана шу концепция асосида бўлажак Консти-туция лойиҳасини яратишга киришилди.

Лойиҳанинг дастлабки варианты 1991 йилнинг но-ябригача тайёрлаб бўлинди. У муқаддима, олти бўлимга тақсим қилинган 158 моддадан иборат эди. Ушбу лойиҳа

юзага келаётган пайтда мамлакатимиз тарихида туб бурилиш юз берди. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикаси ўзининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги конституциявий қонунни ва Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисидаги Олий Кенгашининг Баёнотини қабул қилди. Бу билан Республика парламенти мустақил Ўзбекистон Республикаси—суверен давлат қарор топганлигини бутун дунёга эълон этди. Қонунда халқ ҳокимиятчилиги, демократик давлатчилик, инсон ҳуқуқлари муқаддаслиги, қонун устуворлиги, ҳокимиятлар тақсимланиши, мамлакатнинг ҳудудий бутунлиги каби муҳим принциплар мустаҳкамланди. Ушбу илғор демократик ғоя ва принциплар Конституция лойиҳаси мазмунига ҳам сингдирилди. Шунга қарамаздан дастлаб лойиҳа ҳали мукамаллик даражасидан анча йироқ эди. Янада жиддийроқ ва талабчанлик билан ишлаш лозим эди. 1992 йил баҳорида лойиҳанинг 149 моддadan иборат иккинчи варианты ишлаб чиқилди. Республика Президенти, Конституциявий комиссия Раиси матнни яна синчиклаб кўриб чиқди. Ҳар сафар унинг нигоҳидан ўтган, лойиҳа мукамаллашиб, аниқ, лўнда ва ифодали бўла борди. Учинчи вариант 137 моддани ташкил этди. Лойиҳани кенг халқ оммаси муҳокамаси учун матбуотда эълон қилишдан олдин Конституциявий комиссия ва унинг раиси яна бир бор ўрганиб чиқди. Лойиҳа энди 127 моддага келтирилди.

1992 йил 5 сентябрда Конституциявий комиссиянинг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисида Конституция лойиҳаси устида олиб борилган ишлар тўғрисидаги ахборот тингланди. Таъкидланишича, ишчи гуруҳ Ўзбекистон халқ депутатлари, меҳнат жамоалари раҳбарлари, олимлар ва мутахассислар билан ҳамкорликда лойиҳанинг бешинчи кўриниши тайёрланди. Унда ўзбек халқининг тарихий, миллий ва маънавий хусусиятларини имкон қадар акс эттиришга ҳаракат қилинди. қабул қилинган қарорда қуйидагилар белгиланди: “Конституция лойиҳасини узил-кесил ишлаб чиқиш учун ишчи гуруҳ (комиссия) тузилсин (унинг таркибига 25 киши кирди). Унинг зиммасига тубандаги вазифалар юклатилсин:

— ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш тажрибасини ҳар томонлама умумлаштириш ва уни Конституция лойиҳасида ҳисобга олиш;

— Ўзбекистоннинг демографик ва ижтимоий-сиёсий

турмуш тарзи, унинг тараққияти тажрибасининг ҳамда депутатларнинг, турли ижтимоий гуруҳларнинг, миллий-маданий марказларнинг мулоҳазалари ва таклифларини умумлаштириш;

— Конституциявий комиссия аъзоларидан тушган таклифларни кўриб чиқиш ва лойиҳага ўзгартишлар киритиш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг лойиҳаси пухта ишловлардан сўнг умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Бироз олдинроқ хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, муҳокама давомида Конституция лойиҳасининг асосий бўлимлари, боблари, моддалари ҳамда қоидалари умумхалқ синовидан муваффақиятли ўтди. Бу Конституциявий комиссия нақадар пухта ва самарали ишлаганлиги, у яратган Асосий қонун лойиҳаси нечоғлик мақсадга мос эканлигига берилган юксак баҳо эди.

1.2. Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси ва қабул қилиниши

Мустақил давлатимиз Конституциясининг дунёга келишида унинг лойиҳаси умумхалқ томонидан кенг муҳокама қилиниши ниҳоятда муҳим босқич бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий комиссиясининг 1992 йил 5 сентябрда бўлиб ўтган мажлисида Конституция лойиҳаси атрофлича муҳокама қилинди. Мазкур Комиссиянинг шу мажлисида қабул қилинган қарорига мувофиқ, Конституция лойиҳаси 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Малакатимизнинг ҳар бир фуқароси, бутун халқ оммаси Конституция лойиҳасини улкан қизиқиш ва овоз Ватан учун чексиз ифтихор туйғулари билан кутиб олди. Бу ўз-ўзидан тушунарли ҳолат. Зеро, давлатимизнинг келажаги, халқимизнинг тақдири кўп жиҳатдан Конституциямиз қандай бўлишига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “ҳар қандай давлатнинг Конституцияси унда яшовчи халқнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради”¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т.: Ўзбекистон, 1992. 36-бет.

Конституция лойиҳаси эълон қилинган, фикрлар, таклиф-мулоҳазалар баён этилган хатлар Конституциявий комиссияга оқиб кела бошлади. Комиссия аъзолари томонидан ёши ва ижтимоий мавқеи, эътиқоди ва фикр-қарашлари, тасаввурлари турлича бўлган кишилар нуқтаи назарларини таққослаш борасида гоят катта таҳлилий иш олиб борилди. Лойиҳадаги ҳар бир сўз ақл ва тафаккур тарозига солиниб, ҳар томонлама ўлчаниб, бир-бирига қиёсланиб, ўз муносиб ўрнига қўйишга интилинди. Таъкидлаш жоизки, Комиссияга келган хатлар, таклиф-мулоҳазаларнинг бирортасида лойиҳа тўлиғича инкор этилмади, унинг тузилиши, концепцияси ва йўналишига жиддий эътирозлар бўлмади.

Барча мулоҳаза ва таклифлар самимий мазмунда бўлиб, уларда лойиҳа умуман маъқуллангани ҳолда унинг айрим моддалари ва қоидаларига доир асосли фикрлар баён этилган эди. Лойиҳа муҳокамасида бутун халқ, барча фуқаролар фаол, манфаатдорлик билан қатнашганлиги жуда катта қониқиш ҳосил қилади. Қарийб икки ярим ой давом этган муҳокамада лойиҳа ҳеч кимни бефарқ қолдирмади. Конституция лойиҳаси тўғрисидаги мактубларда республика раҳбарияти, энг аввало Президент И.А.Каримов олиб бораётган ички ва ташқи сиёсатни қизгин қўллаб-қувватлаш фикрлари ифодаланган эди.

Олимлар ва ёзувчилар, талабалар ва пенсионерлар, ишчи ва деҳқонлар, дин арбоблари ва ҳарбий хизматчилар, ўқитувчилар ва табиблар, аҳоли турли қатламларининг вакиллари, ёши ва мавқеи ҳар хил кишилар ўз хатлари, фикрлари, таклиф ва мулоҳазаларини Конституция комиссиясига йўладилар¹.

Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси ниҳоятда кенг кўламли бўлиб, юксак ижодий кўтаринкилик ва ишчанлик кайфиятида ўтди. Муҳокама том маънода кенг меҳнаткашлар оммасининг мислсиз донишмандлиги дорилфунуни бўлди. У жамиятимизда чинакам демократия қарор топишининг ёрқин намоёишидир. Ўз руҳи ва мазмуни жиҳатидан муҳокама давлат ва жамият ҳаётининг ўта муҳим масалалари бўйича бутун халқнинг умумий суҳбатига айланиб кетди. Лойиҳанинг қизгин ҳамда манфаатли муҳокамаси халқимиз-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ. Т.: Ўзбекистон, 2001. 20-бет.

нинг ўзи мустақил Ўзбекистон Асосий қонунининг бевосита ижодкори бўлганлигини кўрсатади.

Умумхалқ муҳокамаси сентябрь охиридан то декабрь ойининг бошларигача давом этди. Унда мамлакатнинг барча катта ёшдаги аҳолиси иштирок қилди. Матбуотда, радио ва телевидения орқали, корхона, муассаса ҳамда ташкилотлардаги йиғилишларда, талабалар аудиторияларида қизгин муҳокама, баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Лойиҳа Қорақалпоғистон Олий Кенгаши сессиясида, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлардаги фаоллар йиғилишларида муҳокама этилди. Олий Кенгаш Раёсати, вилоят ҳокимликлари таклиф ва мулоҳазаларни мунтазам равишда умумлаштириб, якуний жадваллар тузиб, уларни Конституциявий комиссияга йўллаб турдилар.

Шу давр Ўзбекистон Республикаси давлат-ҳуқуқий тажрибасида муҳим бир янгилик содир бўлди. Унинг мазмуни шундаки, Конституциявий комиссия дастлаб белгиланган икки ярим ойлик муддат мобайнида (1992 йил 26 сентябрдан бошлаб) лойиҳа меҳнаткашлар таклифлари асосида қайта тузатилиб, 1992 йил 21 ноябрда муҳокамани давом эттириш учун яна иккинчи маротаба матбуотда эълон қилинди. Шундай қилиб, ҳуқуқий прецедент рўй берди — умумхалқ муҳокамаси икки босқичда амалга оширилди. Бу ҳол муҳокама иштирокчиларини фаоллаштирувчи, ташаббусни жўш урдирувчи қудратли туртки бўлди. Унинг мақсади фуқароларга уларнинг муҳокамадаги жонбозлиги маҳсули ва самараларини аниқ кўрсатишдан иборат эди.

Умумхалқ муҳокамаси давомида Конституция лойиҳаси юзасидан жами 6 мингдан ортиқ таклиф ва мулоҳазалар билдирилди. Фақатгина Конституциявий комиссияга мингдан зиёд хатлар тушди. Уларда лойиҳанинг ихчам, дўнда, чуқур маъноли ва барчага тушунарлилиги каби афзал хусусиятлари таъкидланган. Таклиф ва мулоҳазалар Конституция лойиҳасининг ҳамма моддаларига дахлдор бўлиб, матннинг деярли ярмига тузатишлар қилинди. Лойиҳадаги 127 моддадан 60 тасига тузатиш ва аниқликлар киритилди. Дастлабки вариантдан 4 та модда чиқарилиб, матнга бир неча янги модда киритилди¹.

Таклиф ва мулоҳазаларнинг аксарияти фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчлари; шахснинг дахлсизлиги; дин-

¹ Халқ сўзи. 1992. 21 ноябр. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий комиссиясининг қарори // Халқ сўзи. 1992. 8 дек.

нинг жамиятдаги ўрни ва роли; иқтисодий ҳуқуқлар, жумладан, мулк ҳуқуқи; бозор муносабатлари ва талбиркорликни ривожлантириш; ҳуқуқий тартибот ва қонунийликнинг конституциявий асосларини мустаҳкамлашга қаратилган моддалар, боблар ва бўлимларга тааллуқли бўлди.

Масалан, Конституция лойиҳасининг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” деган бўлими бўйича 1978 таклиф ва мулоҳаза тушган. Шулардан Шахсий ҳуқуқлар ва эркинликлар, Сиёсий ҳуқуқлар, Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар, Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари, Фуқароларнинг бурчлари деган VII—XI боблардаги 29 та модда юзасидан 1656 та таклиф ва мулоҳаза билдирилган. Булар ичида ўта қизғин муҳокама ва мунозарага сабаб бўлган ўн битта моддани (24, 25, 26, 28, 30, 32, 35, 36, 40, 47, 49), яъни инсоннинг яшаш ҳуқуқи; фуқаронинг айбсизлик презумпцияси; шахс дахлсизлиги; фикр, сўз ва эътиқод эркинлиги; ҳар кимнинг исталган ахборотни олиши ва уни тарқатиш ҳуқуқи; дин эркинлиги ва диний ташкилотларнинг ҳуқуқий мақоми; фуқароларнинг митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида фаоллик кўрсатиш ҳуқуқи; мулкдор бўлиш ва мулкни мерос қолдириш ҳуқуқи; меҳнат қилиш ва ишсизликдан муҳофаза этилиш ҳуқуқи; билим олиш ҳуқуқи; фуқароларнинг атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбурияти; Ватанни ҳимоя қилиш ва ҳарбий хизматни ўташ мажбурияти каби масалаларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

Мазкур долзарб масалалар бўйича тушган таклифлар сони 1050 та бўлиб, улар Конституциявий комиссия номига келган таклифларнинг салкам 20 фоизини ташкил этди. Бу рақам VII—XI боблардаги моддаларга оид таклифлар миқдорига нисбатан эса 63,5 фоизни ташкил қилади.

Рақамлар ортида маъно ва мазмун борлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим. Масалан, 25-моддада 165 таклифдан 22 таси, 28-моддада 105 таклифдан 16 таси, 40-моддада 140 таклифдан 13 таси инobatга олиниб, тегишли қоидалар мазмуни мукаммаллаштирилди, уларнинг таҳрири тиниқлаштирилди¹.

¹ Қаранг: Одилқориев Х.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. Т., 1995. 127-бет.

Шундай қилиб, Конституция лойиҳасининг умум-халқ муҳокамаси Ўзбекистон халқининг иродасини бевосита аниқлаш, шунингдек, муҳокама давомида тўпланган бой материални ҳар томонлама ва чуқур ўрганиб, умумлаштириб, уни мужассам давлат иродаси тарзида Асосий қонунда ифодалаш имконини берди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов ҳақли равишда Конституцияни “**халқчил қомус**” деб атади. “Унинг лойиҳаси устида, — деди у, — тахминан икки йил давомида ишладик. У икки ярим ой мобайнида умумхалқ муҳокамасидан ўтди, халқнинг фикр хазинаси дурдоналари билан бойитилди, сайқал топди”¹. Конституция халқимизнинг сиёсий донолиги ва тафаккури маҳсули бўлди.

Умумхалқ муҳокамаси давом этаётган даврда ҳам Конституциявий комиссия раиси лойиҳани такомиллаштиришга катта эътибор қаратди. Фуқаролар ва меҳнат жамоаларидан тушаётган таклиф-мулоҳазалар ҳафта сайин жамланиб, раис эътиборига ҳавола этиб турилди. Республика Президенти И. А. Каримов Конституция лойиҳаси устида ишлар экан, Ватан тақдири учун юксак маъсулиятни ҳис этиб турди, ҳар бир конституциявий норма ортида миллионлаб инсонларнинг тақдири турганлигини англаб етарди. Президент ишлаган лойиҳалар нусхасида унинг дастхати билан қилинган қуйидаги тузатишлар ва қўшимчалар гувоҳи бўламиз. Лойиҳанинг 1-моддасида “Ўзбекистон — демократик республика” деб ёзилган эди. Президент бунга аниқлик киритиб, “суверен” сўзини қўшиб қўйди. Натижада бу модда шундай кўринишга эга бўлди: “**Ўзбекистон — суверен демократик республика**”. Маълумки, суверенитет — ҳар қандай давлатнинг муҳим белгисидир. Конституцияда бу жиҳатга урғу берилиши Ўзбекистон учун алоҳида аҳамиятга эга. Чунки Ўзбекистон энди илгаридек иттифоқ давлатининг таркибида эмас. Иккинчи тарафдан, унинг Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига қўшилганлиги мустақилликни ва давлат суверенитетини йўқотди, деган маънони англатмасди.

Дастлаб лойиҳанинг 7-моддаси 2-қисми мана бундай таҳрирда эди: “Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти Конституция... ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади”. Президент бунга ни-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т.. 1992. 37-бет.

ҳоятда муҳим тузатиш киритди. Яъни, республикада давлат ҳокимияти **халқ манфаатларини кўзлаб...** амалга оширилади. Бу билан Конституциянинг халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир (7-м., 1-қисм), деган қоидаси билан юқорида келтирилган қоидаси ўртасидаги мантиқий боғлиқлик кучайди.

Лойиҳанинг 17-моддаси 2-қисмида тубандаги норма мустаҳкамланган эди: “Республика ўзининг суверен ҳуқуқларини бошқа давлатлар билан биргаликда амалга ошириши шарт асосида умумий фаровонлик ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида ҳамдўстлик ва бошқа давлатларо бирикмаларга кириши, иттифоқлар тузиши ҳамда иттифоқлардан, ҳамдўстлик ва бошқа давлатларо бирикмалардан чиқиши мумкин”. Президент бу ерда яна давлат раҳбарига хос доноликни намоиш этди. У матндан “**ўзининг суверен ҳуқуқларини бошқа давлатлар билан биргаликда амалга ошириши**” сўзларини чиқариб ташлади ва норманинг қуйидаги таҳририни баён қилди: “Республика **давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида** иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатларо тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин”.

Инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини мустаҳкамловчи қоидалар алоҳида диққат-эътиборга молик бўлди. Бу масала даставвал лойиҳада қуйидагича эди: “Ўзбекистон Республикаси фуқароси табиий, ажралмас, бузилмас ҳуқуқ ва эркинликларга эга. Улар дахлсиз ва ҳеч ким судсиз улардан маҳрум этишга ва уларни чеклашга ҳақли эмас” (19-модда). Бир қарашда ҳаммаси халқро ҳуқуқ мезонларига мувофиқдек кўринади. Аммо Конституциявий комиссия раиси бу моддани чиқариб ташлаб, уни 20-модданинг иккинчи жумласи охирига қўшишни таклиф этди. Натижада модда қуйидаги кўринишга эга бўлди:

“...Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари **дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас**”.

Киритилган тузатиш ижодий тафаккур ва донишмандлик маҳсулидир. Унинг тўғрилиги лойиҳадаги 19-модда мазмунини кўшимча таҳлил этганда аён бўлади. Илгариги маънога кўра: шахснинг барча табиий ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз деб ҳисобланиб, улар суд

муҳофазасига даъвогарлик қилар эди. Мазкур норманинг юридик жиҳатдан ноаниқ ва бўшлиги кўриниб турибди. Акс ҳолда инсон ва фуқаронинг барча табиий ҳуқуқлари тўла рўйхатини қандай аниқлаш мумкин? Бу ноаниқлик шароитида ҳамма ҳуқуқ ва эркинликлар суд ҳимояси билан таъминланиши ақлга сиғадими? Албатта, йўқ. Президент таҳрири юридик жиҳатдан бенуқсондир.

Конституция лойиҳасида “фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари уларнинг ўз мажбуриятларини бажаришларидан ажралмасдир”, дейилган эди. Бу сўзларни Президент қуйидаги аниқ ифода-лар билан алмаштирди: **“Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар”** (Конституциянинг 47-моддаси). Энди бу норма ҳуқуқий жиҳатдан лўнда ва аниқ кўринишга эга бўлди.

Конституциявий комиссия раисининг ташаббуси билан лойиҳага шахснинг дахлсизлиги, айбсизлик презумпцияси, оналик ва болаликнинг давлат томонидан муҳофаза қилиниши тўғрисидаги моддалар киритилди. Конституциявий комиссиянинг 1992 йил 7 декабрда бўлиб ўтган мажлисида Президент Конституция лойиҳасини хотин-қизлар билан эркалар тенг ҳуқуқли эканлиги ҳақидаги, шунингдек, маданий ёдгорликлар давлат томонидан муҳофаза қилиниши ҳақидаги моддалар билан тўлдиришни таклиф этди. Мазкур мажлис иштирокчиларидан бири “Давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши” деган бўлимни Ўзбекистон Республикаси Президенти тўғрисидаги боб билан бошлашни таклиф қилди. Конституциявий комиссия раиси бунга эътироз билдириб: **“Авалло, Парламент ҳақидаги, сўнгра Президент ҳақидаги боб баён этилади. Конституциямизда, биринчи навбатда, халқ демократияси устуворлик қилиши лозим”**, — деди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессияси (1992 йил 8 декабрь) фаол ва манфаатли муҳокамадан сўнг Ўзбекистон Республикаси Конституциясини — Асосий қонунни қабул қилди. Сессияда депутатлар лойиҳага 80га яқин ўзгартиш, қўшимча ва аниқликлар киритдилар. Жумладан, Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик судларининг ваколат муддати ўн йилдан беш йилгача туширилди. Олий Кенгаш 84-моддани қуйидаги янги қисм билан тўлдирди: “Олий Мажлис Раиси ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили ҳисобот бериб турадилар”. 78-модданинг 8-бандига эса шундай жумла қўшилди: “Вазирлар Маҳкамасининг тақдимиغا биноан Ўзбекистон Республикасининг бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш” ва ҳ.к.¹.

Лойиҳанинг 42-моддаси тубандагича эди: “Давлат жамиятнинг илмий, техникавий ва маънавий ривожланиши тўғрисида ғамхўрлик қилади, ватанимиз ва жаҳон илмий ва маданий бойликлари ва ютуқларидан баҳраманд бўлишини кафолатлайди”. Депутатлар бу моддани янги таҳрирда қабул қилдилар: “ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятининг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади”.

Лойиҳанинг 55-моддасида (Конституциянинг ҳозирги 56-моддаси) сессия муҳокамаси натижасида жамоат бирлашмалари қаторига “Фахрийлар ташкилоти” ҳам қўшилди.

Албатта, депутатлар таклифларининг рад этилганлари, лойиҳага қўшилмаганлари ҳам бўлди. Масалан, баъзи депутатлар лойиҳанинг 58-моддасида касаба уюшмаларига аъзолик мажбурий равишда бўлиши ҳақидаги қоида мустаҳкамлансин, деган таклифни илгари сурдилар. Ушбу фикр ҳам қўллаб-қувватланмади, чунки у жамоат бирлашмаларининг ихтиёрийлик асосида тузилиши принципига зид эди. Шунингдек, 118-модданинг 3-қисмида “вилоят, шаҳар ва туман прокурорлари тегишли маъмурий-ҳудудий бирликнинг ҳокими билан келишилган ҳолда тайинланадилар”, деган қоида ёзилиши таклиф этилди. Бу таклифга Олий Кенгаш депутатларининг кўпчилиги қўшилмади. Сабаби амалдаги қонунчилик ва тажрибага мувофиқ, прокуратура органлари яккабошчилик принципи асосида тузилади ва фаолият юритади. Шу боис барча бўғиндаги прокурорлар республика Бош прокурори томонидан вазифага тайинланадилар. Бундан ташқари, прокуратура органлари худди судлар сингари маҳаллий ҳокимият органлари таъсири остида бўлиши мумкин эмас. Боз устига, прокуратура тегишли ҳудуддаги ҳокимлар фаолиятининг қонунийлиги устидан назоратни амалга оширади.

¹ Қаранг: Уразаев Ш.З. Конституция независимого Узбекистана. Т., 1993. 28-бет.

Депутатларнинг бир қатор таклиф ва мулоҳазалари Конституция лойиҳасининг таҳририни, услубий ра-
вонлигини баркамоллаштиришга кўмак берди.

Шундай қилиб, суверен демократик Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси қабул қилинди. Асосий қомусимиз давлат мустақиллигимиз-
нинг меваси, маҳсули сифатида яратилди ва ҳурлиги-
миз, озод-эркинлигимиз мадҳияси сифатида яшамоқ-
да. Конституция келажаги буюк Ўзбекистоннинг қад
ростлаши учун, адолатли ҳуқуқий давлат барпо этиш
учун мустақкам ҳуқуқий пойдевор бўлиши шак-шуб-
ҳасиздир.

1.3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: моҳияти, принциплари ва хусусиятлари

Мамлакатимиз Конституцияси ўз моҳият-эътибори
билан халқ иродасини олий даражада ифодаловчи, ин-
соннинг асосий ҳуқуқлари ҳамда давлат бошқаруви-
нинг демократик тамойилларини мустақкамловчи Асо-
сий қонундир.

Конституция жамият ҳаётида муҳим ўрин тутувчи
мураккаб ва серқирра ижтимоий-сиёсий ҳужжатдир.
Унинг туб моҳиятини теран англаш учун бу иборанинг
тушунчасини илмий изоҳлаш лозим.

“Конституция” (constitutio) — лотинча сўз бўлиб,
“тузилиш”, “ўрнатиш” деган маънони билдиради. Қа-
димда “Конституция” ибораси сиёсий тузум маъноси-
ни англатган. Буюк фаранцуз инқилоби арафасида
“давлатнинг аҳволи”ни “конституция” ибораси билан
ифодалай бошладилар. Жаҳон конституциявий-ҳуқуқий
назариясида конституция мазмунига нисбатан ягона
ёндашув йўқ. Бугунги Европа маданияти икки гуруҳ
конституцияларини вужудга келтирди. Биринчи гуруҳ —
эски конституциялар бўлиб, бундай конституциялар
тарихан XX асрга қадар қабул қилинган эди. Бунинг
яққол мисоли 1787 йилдаги АҚШ Конституцияси, 1831
йилдаги Белгия Конституцияси ва 1874 йилдаги Швей-
цария Конституциясидир.

XX асрда қабул қилинган конституциялар эса ик-
кинчи гуруҳни ташкил этади. Бу конституциялар инсон
ҳуқуқлари ва эркинликларини мустақкамлаш, Асосий
қонунни муҳофаза қилиш, ижтимоий муаммоларга му-
рожаат этиш натижасида конституциявий тартибга со-

лиш кўламини кенгайтирганлиги билан биринчи гуруҳ конституцияларидан фарқ қилади.

Ҳозирги замон конституциявий назарияси ва амалиётида демократик қадриятларни талқин этиш асосида муайян уйғунлашув намоен бўлмоқда. Хусусан, ҳар қандай мамлакатнинг конституцияси олдида турган асосий мақсади инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш, давлат ҳокимиятининг демократик ва самарали бўлишида ҳокимиятлар тақсимланиши принципига риоя этиш, вакиллик тизими орқали халқ суверенитетини мужассамлаштиришдан иборат.

Демократик жамиятда шакллантирилладиган ҳокимиятнинг конституциявий механизми — бу ҳамма вақт ҳокимият учун кураш олиб бораётган ёки унда иштирок этаётган сиёсий кучлар ўртасидаги мурося ва ён бериш (компромис)нинг ифодасидир. Мазкур келишув (консенсус)нинг асосий мақсади ҳокимият ва эркинлик масалаларини куч ишлатиб эмас, балки қонун асосида ҳал этишдан умумий манфаатдорликдир. Шу боис конституция айрим ижтимоий гуруҳ манфаати учун хизмат қилмай, фуқаровий ва миллий тотувлик ифодаси сифатида жамият манфаатларига хизмат қилади.

Шундай қилиб, Конституция алоҳида юридик хусусиятларга эга бўлган ягона сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатдир. Конституцияда шахс, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг асосий принциплари ўрнатилади, давлат ҳокимиятининг тузилиши, субъектлари, ҳокимиятни амалга ошириш механизми белгиланади, жамият, инсон ва фуқаронинг давлат томонидан қўриқланидиган ҳуқуқлари мустаҳкамланади.

Агар “конституция” тушунчаси уни алоҳида ҳуқуқий ҳодиса сифатида таърифловчи умумий белгиларини ифода этса, конституциянинг моҳиятини очиш унинг ички табиатини, асосий мағзини ҳамда кимнинг иродасини акс эттиришини аниқлаш билан боғлиқ.

Ҳар қандай ижтимоий ҳодисанинг моҳияти каби, конституциянинг моҳияти ҳам у қачон, қандай ва нима учун вужудга келди, қайси ижтимоий эҳтиёжлар туфайли ҳаётга зоҳир бўлди, деган саволларга жавоб бериш орқали аниқланади. Юқорида таъкидланганидек, ҳозирги маънодаги конституциянинг қарор топиши XVIII асрга тўғри келади деб эътироф этилади. Конституциянинг келиб чиқиши буржуа-демократик инқи-

лоблар шароитида шаклланаётган янги иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий шаклда мустаҳкамлаш ва муҳофазалаш эҳтиёжи билан бевосита боғлиқ бўлган. Табиийки, бу вазифани фақат жамият ва давлат тузилиши асосларини умумий тарзда белгилаб бера оладиган ҳуқуқий ҳужжат бажариши мумкин эди. Бу ҳужжат жамият, халқ иродасининг мужассам ифодаси сифатида алоҳида ҳукмдорнинг иродасидан устунликка эришиши лозим бўлган.

Айнан шу эҳтиёж халқни олий ҳокимият соҳиби эканлиги, унинг суверенлиги, жамият аъзоларининг юридик тенглиги, фуқароларнинг ўз давлатчилиги асосларини белгилаш ҳуқуқи ҳақидаги гоёларни келтириб чиқарди.

Дастлаб ёзма конституцияни вужудга келтириш гоёси Англияда пайдо бўлган. Бироқ, бу гоё у ерда ўз амалини топмаган. Бу мамлакат то шу бугунги кунгача ўзининг ягона ёзма Конституциясига эга эмас. Энг биринчи ёзма конституциялар АҚШ (1787 й.), Франция (1791 й.) ва Польша (1791 й.) пайдо бўлган.

Ҳозирги замон конституцияларининг моҳияти умуминсоний, ҳуқуқий қадриятларни ва умумдемократик асосларни мустаҳкамлашда ифодаланади. Улар ҳар бир инсон тенг ҳуқуқли фуқароси бўлиб фаолият юрита оладиган давлатда яшашини тарғиб қилади.

Юқоридаги фикрларга мухтасар ҳулоса ясаб, шундай дейиш мумкин: **Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган Конституция ўз моҳиятига кўра, демократик ҳуқуқий давлат қуриш Конституцияси сифатида Ўзбекистон халқи иродасининг ифодасидир ва бу ирода умумдемократик тамойилларни ўзида мужассам этувчи, инсонни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият деб эътироф этувчи давлат ва жамият ҳаёти асосларини мустаҳкамлашга йўналтирилган Асосий қонундир.**

Конституция замонавий демократик жамият ҳуқуқий тизимида алоҳида нуфузли мавқени эгалловчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир. Ўз юридик табиати ва моҳиятига кўра, конституция бошқа ҳуқуқий ҳужжатлардан кўйидаги муҳим жиҳатлари билан ажралиб туради:

биринчидан, конституция махсус субъект томонидан ёки унинг номидан ўрнатилади;

иккинчидан, конституциявий қондалар таъсис этувчи, йўналтирувчи, бирламчи аҳамиятга эга;

учинчидан, конституциявий тартибга солиш ўз ҳаж-

мининг кенг қамровлилиги билан тавсифланади, яъни у ниҳоятда муҳим ва кенг кўламдаги ижтимоий муносабатлар доирасига таъсир кўрсатади:

тўртинчидан, конституция алоҳида юридик хусусиятларга, яъни устуворликка, олий юридик кучга, ўзига хос муҳофаза шаклига, махсус тарзда қабул қилиниш ва ўзгартирилиш тартибига эга.

Ушбу юридик хусусиятларга муфассал тўхталайлик.

1. Конституция ўзининг замонавий аҳамиятига кўра, халқ томонидан ёки халқ номидан қабул қилинадиган муҳим юридик ҳужжатдир.

Бинобарин, XVII асрда конституция шаклидаги ҳужжатнинг вужудга келиши халқ суверенитети ғояси билан бевосита боғлиқдир. Хусусан, ўша давр мугафаккирларидан бири Ж.Ж.Руссонинг фикрича, конституциянинг ўрнатилиши фақат барча фуқароларнинг розилиги билан амалга ошиши мумкин эди. У барча жамият аъзоларининг яқдиллик билан қабул қилинган қарори бўлиши, ҳамма фуқаролар томонидан имзоланиши шарт эди. Конституция моҳиятини акс эттирувчи бу жиҳат ҳозирги конституциявий назария ва амалиётда устувор саналади. Шу боис дунё мамлакатларининг аксарият конституциялари: “Бизким халқ... мазкур конституцияни қабул қиламиз (ўрнатамиз, таъсис этамиз ва ҳ.к)” сўзлар билан бошланиши бежиз эмас.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳам бундан истисно эмас. Унинг Муқаддимасида шундай дейилади:

“Ўзбекистон халқи:

инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб,..

инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлаб,..

Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини қабул қилади”.

2. Конституциянинг алоҳида субъект (халқ) томонидан қабул қилиниши унинг иккинчи муҳим хусусиятини келтириб чиқаради. Бу Конституция ва ундаги нормаларнинг таъсис этувчи табиатга эгалигидир. Ҳамонки демократик давлатда халқ суверинитет соҳиби ва ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи экан, айнан у ифодалайдиган олий ҳокимият — таъсис этувчи ҳокимият сифатида майдонга чиқади. Таъсис этувчи ҳокимиятнинг мазмуни шундаки, халқ конституцияни қабул қилиш орқа-

ли ўзи учун мақбул кўрган, муносиб жамият ва давлат тузуми асосларини жорий этади. Айнан таъсис этувчи ҳокимият жамият ва давлат қурилиши асосларини ўзгартира олади, ҳатто тубдан ислоҳ қила олади. Энг муҳими шундаки, конституция ёрдамида суверен халқ ҳокимиятчилиги ўзининг қонуний (легитим) ифодасига эга бўлади. Конституцияни айнан халқнинг таъсис этувчи ҳокимияти ифодаси сифатида эътироф этилиши унинг устуворлигини, жамият ҳуқуқий тизимидаги йўналтирувчи ролини, ҳокимият тузилмалари учун сўзсиз бажариладиган қонун бўлишини таъминлайди.

Конституциянинг таъсис этувчилик табиати яна шунда намоён бўладики, унинг ҳар бир нормаси бирламчилик, яратувчилик салоҳиятига эгадир. Конституциявий қоидаларнинг ўзи бошқа ҳуқуқий нормалар учун йўналтирувчи маёқ, бошланғич асос вазифасини ўтайди. Лекин давлатнинг ҳеч бир ҳуқуқий акти конституция нормалари учун кўрсатма ёки андоза сифатида майдонга чиқа олмайди. Билъакс, ҳар қандай қонун ёки бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжат Конституция қоидаларидан “озикланади”, ўз ибтидосини бошлайди, ундан мантиқан келиб чиқади. Бирон бир қонун ва қонуности ҳужжати конституцияга зид бўлиши мумкин эмас.

3. Конституцияни юридик жиҳатдан тавсифловчи яна бир муҳим хусусият — конституциявий тартибга солиш предмети, яъни алоҳида тоифадаги ижтимоий муносабатлар мажмуидир.

Конституциявий таъсир этиш соҳаси ниҳоятда кенг қамровли бўлиб, бошқа ҳеч бир ҳуқуқий ҳужжат бундай мақомга даъвогарлик қилолмайди. Конституция жамият ҳаётининг барча жабҳаларига — сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётга бирдек дахл қилиб, бу соҳалардаги асосий, заминдор ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

4. Конституция ўзининг алоҳида юридик сифатлари билан ҳам тавсифланади. Конституциянинг ҳуқуқий тизимидаги нуфузли мақомини нафақат унинг юридик хусусиятлари, балки юқорида кўрсатиб ўтилган барча хусусиятлари биргаликда таъминлайди.

Асосий қонуннинг юридик хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- 1) конституциянинг устуворлиги (олийлиги);
- 2) унинг олий юридик кучга эгаллиги;
- 3) унинг миллий ҳуқуқий тизим ўзаги эканлиги;

4) Конституциянинг алоҳида муҳофаза механизмига эгаллиги;

5) Конституциянинг махсус тартибда қабул қилиниши ва унга ўзгартириш киритишнинг мураккаб жараёни ўрнатилганлиги.

Мазкур хусусиятларни Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституцияси мисолида кўриб ўтамиз.

1. Давлатимиз Асосий қонунда илк бор Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг устунлиги принципи ўзининг қонуний тасдиғини топган. Аввалги конституцияларимизнинг бирортасида бу қоида мустаҳкамланмаган эди. Конституциямизнинг 15-моддасида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси устунлиги сўзсиз тан олинишининг ўрнатилиши бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир. Бунда, энг аввало, мамлакатда конституциявий тузум қарор топтирилиши ифодаланadi. Конституциянинг устунлигини тан олишда давлатнинг конституцияга, қонунга, ҳуқуққа бўйсундирилиши гоёси илгари сурилгандир.

Конституциянинг устунлиги (олийлиги) принципнинг моҳияти:

биринчидан, жамият ҳаётининг барча жабҳаларида Конституциянинг қатъий ҳукмронлигини билдириб, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг унга сўзсиз бўйсунуши ва риоя этишини англатади;

иккинчидан, ижтимоий турмушни батартиблаштирувчи ҳуқуқий восита бўлиб хизмат қилишини билдиради;

учинчидан, олий ҳуқуқий қадрият, юридик ва ахлоқий мезон сифатида барчанинг фаолиятини улуғ мақсадлар сари йўналтириб туришида кўринади.

Конституциянинг устуворлиги барча давлат идоралари, ижтимоий тузилмалар ҳамда фуқароларнинг фаолияти Асосий қонунда мустаҳкамланган қоидалар, принциплар ва ғоялар асосида амалга оширилишини билдиради. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Конституциямизнинг қабул қилиниши чоғидаги нутқида шундай деган эди: **“Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси — барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, Конституция ва қонунларнинг устунлиги таъминланишидир. Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шуни англатадики, барча жорий қонунлар**

ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши талаб этилади”¹.

2. Конституция давлатнинг Асосий қонуни сифатида мамлакат миллий-ҳуқуқий тизимида устунлик қилади, “ҳукмрон” мавқени эгаллайди. Унинг нормалари бошқа қонунларнинг қоидаларидан юқорироқ юридик кучга эга. Бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўз мавқеи, юридик кучи жиҳатидан Конституциядан қуйида туради, улар Конституцияга мувофиқ ҳамда унинг ижроси учун чиқарилади. Бу демократик ривожланган мамлакат ҳаётининг қатъий қоидасидир.

3. Конституция бутун ҳуқуқий тизимнинг пойдевори, уни баҳамжиҳатлаштирувчи маркази, барча ҳуқуқ ва қонунчилик соҳаларини шакллантирувчи ҳамда ривожлантирувчи юридик асосдир. Қонунчиликнинг ҳамма тармоқлари бевосита Конституция қоидалари ва принципларига таянади. Бинобарин, у қонунчилик тармоқлари вужудга келиши ва амал қилиши учун сарчашманба бўлиб ҳисобланади.

Асосий қонун — Ўзбекистон Республикасида ҳаракатланувчи объектив ҳуқуқнинг манбаи. У турли ҳуқуқ ва қонунчилик соҳаларининг муштараклигини, бир бутунлигини ва ўзаро мувофиқлигини, бошланғич принципларининг умумийлигини таъминлайди. Шу тариқа бутун ҳуқуқ тизимига батартиблик ва барқарорлик бахш этади.

4. Конституциянинг олийлигини таъминлаш алоҳида муҳофаза механизми бўлишини тақозо қилади. Бундай механизмнинг асосий ва марказий бўғинини Конституциявий суд ташкил этади. У қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият идоралари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларининг конституциявийлиги тўғрисидаги ишларни кўриб, хулоса чиқаради. Ўзбекистонда Конституциявий суднинг қарор топиши мамлакатда реал мустақил суд ҳокимияти вужудга келишидан ва биз ҳуқуқий давлатчилик сари бораётганлигимиздан ёрқин далолат беради. Мазкур суд Конституцияга тўла содиқлик, судьяларнинг мустақиллиги ва дахлсизлиги, ишларни кўриш ва қарор қабул қилишнинг коллегиялиги, судьяларнинг фақат қонунга бўйсунishi, ошкоралик ва судьялар ҳуқуқларининг тенглиги каби принципларга таяниб иш олиб боради.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажак буюк давлат. Т., Ўзбекистон, 1992. 38—39-бетлар.

Конституциявий суднинг асосий функцияси мамлакатимиз Конституциясининг жамият ҳаётида реал устунлигини таъминлашдан иборат. Унга давлат идоралари, мансабдор шахслар ва фуқароларда Конституция ва қонунларга алоҳида ҳурмат ҳамда одил судловга юксак эҳтиром шаклланишига эришишдек масъулиятли, айни вақтда, шарафли вазифа юклатилган.

5. Конституция алоҳида ўрнатилган тартибда қабул қилинади ва нисбатан мураккаб жараён воситасида унга қўшимча ва ўзгартиришлар киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг табиатини чуқурроқ англаб етиш учун уни ҳам сиёсий, ҳам юридик, ҳам маънавий жиҳатдан талқин этиш зарур:

1) Конституция давлатимизнинг Асосий қонуни бўлиш билан бир вақтда ўта муҳим **сиёсий ҳужжат** ҳамдир. Даставвал айтиш жоизки, унда жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий характери, тараққиётимизнинг бош мезонлари, давлатимиз ташқи ва ички сиёсатининг асосий йўналишлари белгилаб берилган. Бошқача қилиб айтганда, Конституцияда давлатнинг асосий функциялари ва сиёсий йўли ўзининг мужассам ифодасини топган. Конституциямизнинг энг муҳим сиёсий аҳамияти шундаки, у дунё давлатлари ҳамжамиятида янги суверен давлат — Мустақил Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлганлигини қонуний тарзда расмийлаштирган.

Конституция билан **сиёсат** ўртасидаги узвий алоқадорликка кўра, конституция сиёсатдан ҳол бўлиши ва, аксинча, сиёсат конституциядан ташқари бўлиши мумкин эмас. Конституцияда давлатнинг сиёсий негизлари мустақамланади. Айниқса, демократик ҳуқуқий давлатда агар сиёсат жамият томонидан тан олинган бўлса, у конституция нормаларида ифодаланмоғи лозим.

2) Конституция, ўзининг асл моҳиятига кўра, **юридик ҳужжатдир**. Унинг қоидалари ҳаминша раҳбарий, дастурий мавқега эга бўлади. Жорий қонунлар у ёки бу тарзда конституциявий қоидаларни ривожлантиради ҳамда ҳаётга татбиқ этади. Башарти, қонунлар Конституцияга зид келиб қолса ёки унда белгиланган талабларни бузиб ишлаб чиқилган ва қабул қилинган бўлса, улар ўз кучини йўқотиши шарт. Бирорта норматив-ҳуқуқий акт, юридик кучига кўра, Конституциядан устун бўлолмайди.

Диққатга сазовор яна бир нарса — конституциявий нормалар сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим томонларини тартибга солади. Шу жиҳатдан Конституция бошқа жорий қонун ҳужжатларидан фарқ қилади.

3) Ўзбекистоннинг 1992 йилги Конституцияси улкан **маънавий-ахлоқий** салоҳиятга эга. Унда инсонпарварлик ҳамда адолат ғоялари мустаҳкамланган. Конституциянинг инсон манфаатлари йўлида яратилганлиги унинг энг муҳим хусусиятидир.

Конституциявий эҳромнинг чўққисига инсон, фуқаро ва унинг қонуний манфаатлари қўйилган. **“Эндликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадр-қиммати ва ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатланади”¹**.

Асосий қонунда давлат, унинг идоралари, мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдилар (2-модда), давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди (43-модда), ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш имконияти кафолатланади (44-модда), деган инсонни муҳофаза этувчи қоидалар мавжуд. Айниқса, шахснинг дахлсизлиги ва айбсизлик презумпциясининг мустаҳкамланиши республика конституциявий қонунчилигида олдинга қўйилган ижобий қадам бўлди.

Булардан ташқари, Қомусимизнинг чуқур ахлоқий хусусиятга эга бўлган қуйидаги қоидалари ҳам таҳсинга сазовор:

1) хотин-қизлар ва эркалар тенг ҳуқуқлидир (46-модда);

2) вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир (45-модда);

3) ота жамият ва давлат томонидан қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади (63-модда);

4) давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларни рағбатлантиради (64-модда, II қисм);

5) оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади (65-модда);

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т., 1992. 38-бет.

6) вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар (66-модда).

Ушбу нормалар мазмунида ўзбек халқининг бой ички маънавий дунёси, саховати ва қадимий маданияти акс этган. Зеро, оналарга, аёлларга чексиз ҳурмат, болажонлик, етимларга мурувват ва уларнинг бошини силаш, меҳр-шафқатлилик, оила мустаҳкамлиги учун ғамхўрлик, фарзанд тарбияси ва соғлом авлод учун курашиш — буларнинг ҳаммаси халқимизнинг саҳий қалбини, улугвор салоҳиятли табиатини намоён этувчи фазилатлардир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моҳияти ҳуқуқий давлатнинг муҳим талабларини акс эттирувчи асосий принциплар тизими орқали очиб берилади.

“**Принцип**” — бу раҳбарий ғоя демакдир. Ушбу ибора воситасида файласуфлар, ҳуқуқшунослар ва социологлар ўрганилаётган ҳодисанинг мавжудлик қонунини, ички мантиғини ифода этадилар. Принцип категорияси “қонуният”, “моҳият” категориялари билан узвий боғлиқдир. Худди шу сабабли Конституциянинг моҳияти унинг қуйидаги асосий принциплари ёрдамида очилади.

Биринчи принцип. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг энг муҳим принципи — бу **давлат суверенитети принциpidир**. Ҳокимият суверенитети, бир томонидан, мамлакат ичкарисида унинг устунлигини ва мустақиллигини билдирса, иккинчи томондан, ташқи сиёсат борасида, бошқа давлатлар билан ўзаро алоқаларда устунлик, мустақиллик ва эркинликини билдиради. Давлат суверенитетининг мазмуни Конституциянинг биринчи бобида акс этган. Масалан, 1-моддада “Ўзбекистон суверен демократик республика” деб мустаҳкамлаб қўйилган. Давлат ўзининг ҳудудига ва миллий бойлигига нисбатан олий ҳуқуққа эгадир. “Ўзбекистоннинг давлат чегаралари дахлсиз ва яғонадир” (3-модда). Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши, давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари тизимини мустақил равишда белгилайди, ички ва ташқи сиёсатини амалга оширади, ўз ҳудудида устунликка эга бўлган Конституция ва қонунларни қабул қилади.

Давлат суверенитети умумий ҳокимият ваколатла-

рини тўлиқ ва сўзсиз равишда фақат Конституция асо-сида шакллантирилган ва фаолият кўрсатадиган давлат институтлари ихтиёрида жамланишини тақозо этади. Бу борада Конституциянинг 10-моддаси мантиқий қонидани мустаҳкамлайди: “Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Жамиятнинг бирон-бир қисми, сиёсий партия, жамоат бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида шахс Ўзбекистон халқи номидан иш олиб боришга ҳақли эмас”.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига биноан ваколатга эга бўлган органлар томонидан амалга оширилиши кўзда тутилган. (7-модданинг 2-қисми).

Ўзбекистон Республикасининг халқаро майдондаги мустақиллиги унинг давлатлараро муносабатларнинг тўлақонли ва тенг ҳуқуқли субъекти эканлигини билдиради. Конституция Республикада худди шу талабларга жавоб берувчи хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган.

Иккинчи принцип. Конституция халқ ҳокимиятчилиги принципига асосланади ва уни мустаҳкамлайди. Яъни бутун ҳокимиятнинг халққа тегишлилигини ҳамда унинг билвосита ва бевосита амалга оширилишини билдиради. Конституциянинг 7-моддасига биноан, Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи халқдир ва ушбу ҳокимият халқ манфаатларини ҳисобга олиб амалга оширилади. Асосий қонунда реал халқ ҳокимиятчилигининг механизмлари кўрсатилган. Халқ сайловлар ёрдамида вакиллик ҳокимияти органларини шакллантиради, мамлакат Президентини сайлайди, умумхалқ муҳокамаси ва референдумлари орқали (9-модда) жамият ва давлат ишларини бошқаришда, қарорлар ва қонунларни қабул қилишда қатнашади. Бу ҳолда халқнинг суверен хоҳиш-иродасини ифодалашнинг асосий институтлари рўёбга чиқади ва халқ томонидан давлат ҳокимиятини амалга ошириш воситалари конституциявий тартибда мустаҳкамланади.

Учинчи принцип. Инсон — олий қадрият ва давлат сиёсатининг асосий мақсадидир. Унинг қадр-қиммати ҳамда шаънини юксак кўтариб ва муҳофаза этиб, давлат, биринчи навбатда, ўзининг пойдевори, яъни эркин

шахсининг ва давлат фуқароси ҳамда ҳуқуқнинг субъекти сифатида мавжуд бўлишини таъминлайди. Ушбу фикр Конституциянинг асосий маъзидир. Шундан келиб чиқиб, Асосий қонуннинг ички тузилиши қуйидагичадир: “фуқаро — жамият — давлат”. Ушбу учликнинг ўзаро алоқалари **фуқаро (инсон) ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги ва ўзгармаслиги принципига асосланади**. Ўзбекистоннинг Асосий қонунида ҳар бир фуқарога тегишли бўлган табиий ва ажралмас ҳуқуқлар тан олинади. Унга аввалги Конституцияларда мустақамланмаган янги ҳуқуқлар ҳам берилади. Бу, масалан, яшаш ҳуқуқи, жисмоний ва маънавий дахлсизлик, шахсий ҳаётга бўлган ҳуқуқ, фикрлар ва ғоялар эркинлигига бўлган ҳуқуқ, ахборот олиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқи, мамлакатдан эркин чиқиб кетиш ва унга кириб келиш ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ ва бошқалар. Ўзбекистоннинг барча фуқаролари бир хил ҳуқуқ ва эркинларга эгадирлар, — жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, фикрлари, шахсий ва ижтимоий ҳолатидан қатъи назар, — қонун олдида тенгдирлар (18-модда).

Муҳим сиёсий ҳуқуқлар ҳам аниқ ва лўнда берилган. Фуқаролар жамият ва давлат ишларида қатнашишлари (32-модда), қонунчиликка мувофиқ ўз ижтимоий фаолликларини митинглар, йиғилишлар, намойишлар шаклида амалга оширишлари мумкин (33-модда), касба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар (34-модда).

Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар ҳозирги кун талаблари ва бозор иқтисодиёти инфраструктурасини шакллантириш манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Улар фуқароларнинг мулкка ва меросга эга бўлиш ҳуқуқлари билан тўлдирилган (36 ва 53-моддалар). Давлат иқтисодий фаолият эркинлигини, тадбиркорликни ва меҳнат қилиш ҳуқуқлари устуңлигини, мулкчиликнинг барча шакллари тенглиги ва ҳуқуқий ҳимоясини ҳисобга олган ҳолда кафолатлайди. Барча фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликларининг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, улар янги мазмун билан бойитилган ва ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган. Уларни қатъий юридик кафолатларнинг мавжудлиги ва умумсиёсий декларатив қоидаларнинг йўқлиги ажратиб туради.

Тўртинчи принцип — демократизм. Бу — Конституциянинг асосий принциpidир. Халқнинг ҳаётий тажрибасига, миллий ва маданий анъаналарига, барча ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларига мос келадиган асл демократияни вужудга келтириш катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган масаладир. Конституциянинг муқаддасида халқнинг демократия ва ижтимоий адолат, инсон ҳуқуқларига бўлган садоқати мустаҳкамланган. “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади” (13-модда). Конституция демократияни халқ ҳокимиятчилигининг бир шакли сифатида қабул қилиб, давлатнинг халқ иродасини ифода этиши ва унинг манфаатларига хизмат қилиши ҳақидаги қонидани мустаҳкамлайди (2-модда). Умумхалқ муҳокамаси ва умумхалқ овоз бериши (референдум) институтлари бевосита демократия институтлари ҳисобланади. Халқ қонун чиқарувчи орган ва Республика Президенти сайловларида бевосита иштирок этади (9,77 ва 90-моддалар).

Демократияни чуқурлаштириш мақсадида Асосий қонунда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида кўппартиявийлик, турли хил сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар мавжудлиги мустаҳкамланган. Шу билан бирга, яқка мафкура ҳукмронлигига чек қўйилган. “ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас” (12-модда).

Бир қанча нормаларда сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва ҳаракатларнинг конституциявий мақоми белгилаб берилган. Уларнинг республика сиёсий ҳаётида тенг равишда иштирок этиши кафолатланади. Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлаб беради. Давлат органлари, мансабдор шахсларнинг улар фаолиятига аралашшига ва ушбу бирлашмаларнинг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистонда дин ва диний ташкилотларга нисбатан жуда оқилона сиёсат юритилади. Конституцияда “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди”, — деб ёзиб қўйилган (61-модда).

Бешинчи принцип. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим конституциявий принципларидан бири **давлат билан фуқаронинг ўзаро масъуллигидир.** Конституциянинг 19-моддаси айнан мана шу принципни мустаҳкамлайди: “Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар”. Мазкур норма сиёсий ҳокимият соҳиби бўлмиш давлат билан уни амалга оширишнинг кенди-роқчилиги бўлган фуқаро ўртасидаги муносабатларнинг маънавий-ахлоқий маъзани ифода этади. Таъкидлаш жоизки, жамият билан шахснинг эркинликларини қонун даражасида мустаҳкамлаган давлатнинг ўзи ҳатти-ҳаракатлари ва қарорларида жамият ва шахс манфаатлари учун бўладиган муайян чекловлардан ҳоли бўлиши мумкин эмас. Давлат қонун воситасида ўзига шундай мажбуриятлар оладики, токи унинг фуқароларга, жамоат бирлашмаларига, ҳуқуқнинг бошқа субъектларига нисбатан муносабатлари адолат мезонлари асосида амалга ошин.

Давлат ўз идоралари ва мансабдор шахсларининг фаолиятлари учун жавобгарлик чегаралари ва чораларини белгилайди. Ҳуқуқий давлат барча даражадаги мансабдор шахсларнинг халқ олдидаги, фуқаролар олдидаги масъулиятининг юридик жавобгарлиги меъёрларини белгиламаслиги мумкин эмас. Зеро, бусиз ҳуқуқий давлат мавжуд бўлмайди.

Олтинчи принцип. Қонунийлик принципи — жамиятнинг нормал ҳаёти ва давлат органлари фаолият юритишининг асосидир. 15-моддага биноан давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар. Мазкур принцип халқнинг давлатга, унинг органларига, сиёсий партияларга, жамоат бирлашмаларига, хўжалик тузилмаларига нисбатан сиёсий-конституциявий талаби, яъни уларнинг республика қонунларига асосан фаолият юритиши ҳақидаги талабдир. Қонунийлик ҳақидаги конституциявий принцида халқ ҳокимиятчилигининг ички диалектикаси ўз аксини топган, яъни ҳамма биргаликда ҳокимиятчи амалга оширади, аини пайтда, ҳар бир фуқаро ўзбек халқининг қонунларда акс эттирилган суверен давлат иродасига бўйсунди.

Конституцияда биринчи марта ҳуқуқий давлатнинг иккита зарурий шарт, яъни Конституция ва қонун-

нинг устунлиги ҳамда ҳокимиятларнинг тақсимланиши асосий принциплар сифатида келтирилган.

Еттинчи принцип. Конституция ва қонуннинг устунлиги давлат-ҳуқуқий қурилишнинг принципи сифатида, ҳеч бир қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий акт Конституциянинг нормалари ва принципларига зид келиши мумкин эмаслигини билдиради (16-модда). Конституция талабларини қандайдир қонунлар ва бошқа ҳуқуқий актларни рўқач қилиб бажармасликка йўл қўйилмайди. Конституция ва қонунлар ҳар бир фуқаро учун, ҳар бир ҳуқуқ субъекти учун олий қадрият бўлиши лозим. Бунга эришиш учун Конституция ва қонунлар инсоний, адолатли ва демократия руҳида, замонавий шарт-шароитлар ва эҳтиёжларга жавоб берадиган тарзда бўлиши лозим. Фақат шу шароитдагина улар сўзсиз бажарилади, деб умид қилиш мумкин.

Конституция Асосий қонун сифатида мамлакатнинг норматив-ҳуқуқий актлари тизимида устуворликка эга. Унинг нормалари олий юридик кучга эга. Бошқа барча қонунлар ва ҳуқуқий актлар Конституция асосида қабул қилиниши лозим. Бу маърифий жамиятнинг асосий талабидир.

Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлаш алоҳида ҳимоя механизмининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Шу мақсадда Конституциявий суд сайланган. У Конституциянинг 108-моддасига биноан, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ҳужжатларининг Конституцияга қанчалик мос келиши тўғрисидаги ишларни кўриб чиқади. Конституциявий суд аъзолари мустақил бўлиб, фақат Конституцияга бўйсунадилар.

Саккизинчи принцип. Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг олий органлари тизими **ҳокимиятлар бўлиниши принципи**га асосланади. Конституцияда қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятининг мустақил ҳамда ҳамкорликда фаолият олиб боришининг оптимал механизми мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳокимиятнинг уч тармоғи бир-бирига ўзаро таъсир этиш ва ўзаро қарама-қарши туришидек оқилона тизим вужудга келтирилган. Қонунчилик ҳокимиятини — Олий Мажлис, ижроия ҳокимиятни — Президент ва унинг раҳбарлигидаги Вазирлар Маҳкамаси, судлов ҳокимиятини — Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди амалга оширади ва улар ягона суд тизимини ташкил этади.

Олий Мажлисининг ваколатларига Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш ва қонунларга ўзгартириш киритиш йўли билан қолган иккита ҳокимиятнинг мақомини белгилаб бериш киради. Президентнинг чиқарган фармонлари Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Ўз навбатида, Президент, Вазирлар Маҳкамаси, шунингдек, республиканинг барча олий суд органлари Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадирлар (82-модда). Конституциявий, Олий ва Олий ҳўжалик судларининг аъзолари Олий Мажлис томонидан сайланади. Президент эса вилоят, туман, шаҳар ва ҳўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади (78 ва 93-моддалар). Президент қонунларни имзолайди (93-модда, 14-банди). Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси таркибида унинг нормал фаолиятига таҳдид соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин. Конституциявий суд республиканинг қонунларини ва Президентнинг фармонларини Конституцияга мослигини аниқлайди. Унинг конституциявий ваколатлари доирасидаги қабул қилган қарорлари қатъий юридик кучга эга.

Конституцияда кучли ижроия ҳокимият мақоми мустаҳкамланган. Бир ижтимоий-сиёсий тизимдан бошқа тизимга ўтиш жараёнида бу жуда зарур ҳолдир. Унинг мустаҳкамланиши қонун чиқарувчи ҳокимиятни чегаралаш ҳисобига бўлаётгани йўқ. Асосий қонунда Президентнинг ваколатларини аниқлаштириш ва тўлдириш жараёнида қонун чиқарувчи ва ижроия этувчи ҳокимиятнинг ўзаро мутаносиблиги сақлаб қолинди. Конституциянинг 89-моддасига биноан Президент фақат давлатнинг бошлиғи бўлмай, ижро этувчи ҳокимиятни ҳам бошқаради: айни пайтда, у Вазирлар Маҳкамасининг раиси ҳисобланади. Президент ваколатлари тўғрисидаги модда ҳуқуқларни санашдан эмас, балки унга юқори масъулиятли мажбуриятларни юклишдан бошланади, яъни Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир; у Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги, ҳудудий яхлитлигини му-

ҳофаза қилиш бўйича зарурий чоралар кўради (93-модданинг 1-2 бандлари).

Президент республика номидан давлат ичкарасида ва халқаро муносабатларда иш кўради, музокаралар олиб бориб, шартномаларни имзолайди, Ўзбекистон ўз зиммасига олган мажбуриятларнинг бажарилиши учун масъулдир.

Давлат бошлиғи давлат ҳокимияти ва бошқаруви олий органларининг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаб беради. У ижро этувчи ҳокимият тизимини шакллантиради, унга раҳбарлик қилади, вазирликларни, давлат кўмиталари, давлат бошқарувининг бошқа органларини тугади ва тугатади. Бу тўғрисидаги фармонларни кейинчалик Олий Мажлис тасдиғига киритади. Президент Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тайинлайди ва лавозимидан озод этади. Кейинчалик бу масалаларни Олий Мажлис тасдиғига киритади (93-модданинг 8 ва 9-бандлари).

Прокурор назорати ҳозиргача ўзига хос “ҳокимият” тармоғи бўлиб келган эди. Прокуратура эндиликда ижро этувчи ҳокимият тизимига қиради. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва ўринбосарлари Президент томонидан тайинланади ва лавозимидан озод этилади. Президентнинг бу фармонлари ҳам Олий Мажлис тасдиғига киритилади. Бош прокурор ва унга бўйсунувчи прокурорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширади (118-модда).

Президентнинг вилоят, туман, шаҳар ва хўжалик судлари судьяларини лавозимига тайинлаш ва уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармойишларини судьяларни ўзига хос рағбатлантирувчи, ваколатлантирувчи асос деб тушуниш мумкин. Яъни, судьялар одил судловни амалга оширишда, давлат номидан ҳукмлар чиқариш ва қарорлар қабул қилишда эркин бўладилар. Судьяларнинг мустақиллиги Президентнинг нуфузи билан мустаҳкамланади. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, Президент ҳам, давлат бошқарувининг бошқа органлари ҳам, судларнинг процессуал фаолиятига аралаша олмайди. Конституциянинг 106-моддасида: “Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритади”.

Президент Республика Қуролли Кучларининг Бoш Қўмондони бўлиб, Ўзбекистон Республикасига ҳужум уюштирилганида уруш ҳолати эълон қилади ва уч сутка муддат ичида ушбу қарорни Олий Мажлис тасдиғига киритади.

Тўққизинчи принцип. Конституциянинг асосий принципларидан яна бири **Ўзбекистон Республикаси томонидан фаол ташқи сиёсатнинг амалга оширилишидир.** Бу ерда асосий омил мамлакатимиз миллий-давлат манфаатларининг устунлиғидир. Ўзбекистон ташқи сиёсат соҳасида халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъекти бўлиб, Конституцияда мустақкамланган қўидаги принциплардан келиб чиқади: давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид солмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа қоидалари ва нормаларини тан олиш ва ҳоказо.

Ўнинчи принцип. Конституцияда фуқаролик жамиятини барпо этишда **маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари ролининг ошиб бориши принципи** мустақкамланган. Конституциянинг махсус боби (XXI) маҳаллий давлат ҳокимияти органларига бағишланган. Ўзини ўзи бошқариш органларини мустақкамлаш билан бир қаторда маҳаллий ҳокимият бошлиғи бўлган ҳокимлик институти жорий этилди. Халқ депутатлари Кенгашлари — маҳаллий вакиллик ҳокимияти ҳамда ижро этувчи ҳокимият тегишли ҳудудда вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари томонидан бошқарилади.

Вилоят ҳокимлари ва Тошкент шаҳар ҳокими ўз лавозимига Президент томонидан тайинланади ва тегишли Халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланади. Туман, шаҳар ва туман ичидаги шаҳарларнинг ҳокимлари юқори турувчи ҳокимлар томонидан тайинланади ва лавозимидан озод этилади ҳамда тегишли Халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади (102-модда). Ҳоким ўз ваколатларини яккабошчилик асосларида амалга оширади ва ўзи раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан жавобгардир.

Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда маҳаллий ҳокимият жамоа томонидан ўзини ўзи бошқариш шаклида амалга оширилади. Бундай бошқариш органлари фуқароларнинг йиғинлари ҳисобланади. Улар икки ярим йилга

раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайдилар. Бундай тажриба шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ва овулларда мавжуд бўлган маҳаллаларда ҳам қўлланилади (105-модда).

Ўн биринчи принцип. Конституцияда суд ҳокимиятини амалга оширишнинг муҳим принциплари мустаҳкамланган. Конституциямизда биринчи марта Ўзбекистон Республикасида суд ҳокимияти тўғрисидаги махсус боб пайдо бўлди. Мамлакатда тенг ҳуқуқли бўлган қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва улардан мустақил бўлган суд ҳокимиятини шакллантиришнинг конституциявий асосларини вужудга келтириш — демократиянинг энг катта ютуғидир. Конституция суд тизимининг асосий принципларини мустаҳкамлаб, суд ҳокимиятини амалга оширишни тартибга солади. Бу суднинг мустақиллиги ва судьяларнинг дахлсизлиги (106 ва 112-моддалар); судьяларнинг фақат қонунга бўйсунishi (112-модда); судья лавозимини депутатлик фаолияти билан бирга олиб боришнинг мумкин эмаслиги (108 ва 112-моддалар); судьялар сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари мумкин эмаслиги (108 ва 112-моддалар); ҳамма судларда ишлар очиқ кўрилиши (ишларни ёпиқ мажлисда тинглашга қонунда белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади) (113-модда); суд ишларини давлат тилида ва муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб бориш лозимлиги (115-модда); адвокатнинг тергов ва суд ишларининг барча босқичларида қатнашиши (116-модда); суд ҳокимияти ҳужжатларининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийлиги принципларидир (110, 114-моддалар).

Қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлаш мақсадида Конституцияда прокуратура органларининг мақоми ва ташкилий асосларига катта эътибор қаратилади. Прокурорлар қонунийлик устидан назоратни амалга ошириб, барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фаолиятини назорат қиладилар ҳамда қонунга бўйсунадилар. Ўзларининг ваколатлари даврида (5 йил) улар сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларидаги сиёсий фаолиятларини ҳамда ушбу ташкилотлардаги аъзоликларини тўхтатадилар (119 ва 120-моддалар).

Суверен Ўзбекистоннинг Конституцияси — инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг демократик хартияси бўлиб,

ҳуқуқий ва инсонпарвар давлатни шакллантиришнинг стратегик дастуридир. У катта сиёсий, юридик ва халқаро аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлат мустақиллигимизнинг ҳуқуқий замини, халқ хоҳиш-иродасининг олий ифодаси сифатида майдонга чиқди. У мустақилликнинг бевосита ҳосиласи тарзида вужудга келди. Конституция **“янги Ўзбекистонни қарор топтириш жараёнидаги муҳим қадам, ... суверен давлатимизнинг қонунчилик-ҳуқуқий негизини шакллантиришнинг асосий пойдевори, мустақил давлатчилигимизнинг тамал тоши бўлди”**¹.

Бутун жаҳон аҳлига халқимизнинг истак-иродасини баён қилиб, Конституция ўзбек давлатчилигини замонавий маърифий асосларда қайта тиклаш, тинч-тотув яшаш ва тинчликни барча чоралар билан мустаҳкамлаш, демократияни чуқурлаштириш, инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғояларига содиқ қолиш, адолатли ҳуқуқий давлат барпо этиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни таъминлашдан иборатлигини эълон қилди.

Ўзбекистон Конституцияси юксак нуфузли қонун сифатида давлатимиз қиёфасини, унинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий тузумини, бошқарувнинг демократик принципларини, жамият ривожланишининг стратегик йўналишларини, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатланганлигини ҳамда маънавий қадриятларимиз асосларини мустаҳкамлаб берди.

Конституция сиёсий ҳамда ҳуқуқий эркинликнинг буюк тимсоли сифатида халқимиз қалбидан мустаҳкам ўрин олди, мамлакатнинг ҳар бир фуқароси эъзозловчи мўъғабар ижтимоий қадриятга, олий маънавий неъматга айланди. Унинг беқиёс қадр-қиммати ва нуфузи, ижтимоий-сиёсий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти йиллар ўтгани сайин тобора ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг моҳияти, ижтимоий-сиёсий ва юридик табиати унинг қуйидаги асосий хусусиятларида яққол намоён бўлади:

1. Ўзбекистон Конституцияси том маънода чинакам демократик Конституциядир. У тарихда синалган умуминсоний, умумбашарий қадриятларни ўзида мужассам

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон, 1998. 539-бет.

этган ҳужжатдир. Бундан ташқари, у энг ривожланган, тараққий топган давлатларнинг конституциявий тажрибасига таянган ҳолда яратилган¹.

2. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари борасида конституциямиз Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг барча асосий ғоя ва қоидаларини ўзига сингирган. “Давлат органлари ва мансабдор шахслар, — дейилади Асосий қонунимизнинг 2-моддасида, — жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар”. Бу фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари устуворлигини ва улар конституциявий даражада кафолатланишини аниқлатади. Инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни ва қадр-қиммати ҳамда бошқа ҳуқуқ ва эркинликлари муқаддас бўлиб, улар давлат томонидан ҳимояланади.

3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаровий жамият барпо этишнинг ҳақиқий ҳуқуқий пойдеворидир. Унда ҳуқуқий давлатчиликнинг асосий тамойил ва белгилари, хусусан, Конституция ва қонуннинг устуворлиги, демократизм, ижтимоий адолат принциплари мустақамланган. Барча нормагив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунга асосланиши; қонунлар эса, ўз навбатида, Конституцияга мос бўлиши талаб қилинади. Қонун олдида барча баробар. Қонунга бўйсунуш мажбуриятдан ҳеч ким халос этилмайди.

4. Конституция бозор иқтисодиётига ўтишга, хусусий мулкчилик муносабатларини қарор топтиришга хизмат қилади. Мулкчиликнинг хилма-хил шакллари тенглигини, иқтисодий фаолият юритиш ва тадбиркорлик эркинлигини аке этирувчи ғоя ҳамда қоидаларни мустақамлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат томонидан ҳимояланади (Конституциянинг 53-моддаси).

5. Конституцияда кўппартиявийлик, сиёсий плюрализм (хур фикрчилик) институтлари мустақамланган. Ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч бир сиёсий партия яккаҳоким бўлишига, ҳеч қайси партиянинг мафкураси давлат мафкураси даражасига кўтарилишига йўл қўйилмайди. Сиёсий партиялар парламент демократияси қоидалари ва талабларига риоя

¹ К а р и м о в И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., Шарқ, 1993. 7-бет.

этган ҳолда Конституция ва қонунлар асосида фаолият юритадилар.

6. Конституция давлатнинг динга нисбатан одилона демократик муносабатини белгилайди. Барчага виждон эркинлиги ҳуқуқи кафолатланиши, диний эътиқод ва диний ташкилотлар фаолиятига монелик йўқлиги қонунлаштирилди. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга бўлди. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмаслиги конституциявий даражада эътироф этилди. Давлат диний ташкилотлардан ажратилган ва уларнинг қонунга мувофиқ фаолиятига, ички ишларига аралашмайди. Ўзбекистондаги барча динлар қонун олдига тенг, улар диний бағрикенглик асосида ўзаро ҳамкорлик ва муроса қиладилар.

7. Конституциянинг муҳим жиҳатларидан яна бири шундаки, у инсоният ақл даҳоси кашф этган демократик тамойиллардан бири ҳокимиятлар тақсимланиши принципини мустаҳкамлайди. Шу асосда давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов шохобчалари ўзаро ҳамкорликда фаолият юритишининг оқилона конституциявий механизми шакллантирилди.

8. Асосий қонунда сўнги йилларда жорий этилган ва ҳаёт синовидан ўтиб ўзини оқлаган конституциявий институтлар ўз ифодасини топди. Булар президентлик институти ва шу заминда қарор топтирилган давлат бошқарувининг республика шаклидир, шунингдек жойларда — вилоят, туман, шаҳарларда ижроия ҳокимият раҳбари — ҳокимлик институти жорий этилганлиги; мамлакатда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизими шаклланишига конституциявий-ҳуқуқий замин яратилганлиги ва ҳоказо.

9. Конституция жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган халқаро ҳуқуқ тамойил ва қоидаларига мос даражада ишлаб чиқилган. Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тенг субъекти сифатида халқаро муносабатларга киришади. Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч ишлатиш билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч сиёсий воситалар билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган бошқа нормаларига

амал қилиш заминига қурилгандир (Конституциянинг 17-моддаси).

10. Конституция жаҳон конституционализи тажрибасига кенг таяниш ва унинг ижобий жиҳатларидан баҳраманд бўлиш асосида яратилган. Айни вақтда, унинг эътиборга молик ютуғи шундаки, Асосий қонунимиз дунёнинг илғор конституцияшунослиги тажрибаси билан ўзбек халқининг бой тарихий, миллий ва маънавий қадриятларини уйғунлаштира олган. “Мазкур ҳужжат умумий мазмунидан тортиб оддий бир бандига қадар Хўжа Аҳмад Яссавий бобомиз даврида, буюк Амир Тему́р замонида шаклланган миллий тафаккурни, муқаддас исломий қадриятларни ўзида акс эттирган. Шу кўҳна замин одамлари кўнглида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, олижаноблик, бағрикенглик, мардлик, тантилик каби улуғ хислатлар бу муборак ҳужжатда муносиб ўрин олган”¹.

11. Конституция Ўзбекистон таркибида суверен давлат — Қорақалпоғистон Республикаси мавжудлигини ва унинг конституциявий-ҳуқуқий мақомини белгилайди. Қорақалпоғистон суверенитети Ўзбекистон Республикаси томонидан муҳофаза этилади. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари улар ўртасида Ўзбекистон Конституцияси доирасида тузиладиган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади (Конституциянинг 70, 75-моддалари).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг юқорида саналган сифат ва хусусиятлари унинг беназир нуфузи, салмоғи ва қадр-қимматидан далолат беради, у мустақилликнинг қонуний ифодаси ва буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолатидир.

1.4. Мустақиллик, Конституция ва ҳуқуқий қадриятлар

Мустақилликка эришган ҳар бир халқ ўз тараққиёт йўлини излайди, янги жамият ва давлат бунёд этишда ўз андазасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Ўзбекистон ўзининг истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаб олди, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодига ўтиш режасини ишлаб чиқди. Миллий хусусиятлар ва анъа-

¹ Каримов И.А. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., Шарқ, 1993. 7-бет.

наларни инобатга олган ҳолда адолатли фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлат қуриш, бозор муносабатларига ўтиш, мустақил давлат манфаатлари устуворлигига ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсатнинг аниқ принципларини ва йўналишларини белгилаб олди.

Мустақил Ўзбекистон биринчи Конституцияси аини шу эзгу мақсадларнинг ҳуқуқий кафолатидир. У мустақил ҳуқуқий йўлимизнинг ва миллий ҳуқуқларимиз тизимининг таянч пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек: “Табиийки, ҳар қандай давлатнинг юзи, обрў-эътибори унинг Конституцияси ҳисобланади. Зотан, Конституция давлатни давлат, миллатни миллат сифатида дунёга танитадиган Қомусномадир. Шу маънода Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, руҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Чунки уни ишлаб чиқиш ва муҳокама этишда бутун халқ иштирок этди. Бир сўз билан айтганда, Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир”¹.

Конституциямизнинг Муқаддимасида Ўзбекистон халқининг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлида қайси сиёсий ва ҳуқуқий негиз ҳамда принципларга таяниши аниқ кўрсатиб берилган. Бу негиз ва принциплар:

биринчидан, жаҳоннинг маърифий ривожланган мамлакатлари эътироф этган инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғоялари ва принципларига содиқлик;

иккинчидан, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш;

учинчидан, ўзбек миллий давлатчилигининг бой тарихий тажрибасига таяниш;

тўртинчидан, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига садоқат;

бешинчидан, халқаро ҳуқуқнинг бутун жаҳонда эътироф этилган принцип ва нормаларини тан олиш;

олтинчидан, Ўзбекистон фуқароларининг фаровон ҳаёт кечиришларини таъминлаш;

еттинчидан, инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш;

саккизинчидан, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳам-жиҳатлигини кафолатлаш.

¹ Каримов И. А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т. Шарҳ. 1993. 6-бет.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси чи-накам демократик конституциядир, у тарихда синалган умумбашарий ҳуқуқий қадриятларни ўзида мужассам этган. Ҳақиқатан ҳам, “мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тенглик, аҳил кўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакла-рини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистон-ни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, замини-мизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топти-ришга эришиш учун шарт-шароит яратишдир”.

Ўзбекистон Республикаси учун мустақиллик йилла-ри, қад ростлаш, ўзликни англаш, истиқбол режала-рини белгилаш ҳамда улуғвор мақсадларга эришишга йўналтирилган ислоҳотлар палласи бўлди. Сарҳисоб қилинадиган бўлса, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-маданий, маънавий-маърифий соҳаларда эътиборга мо-лик ютуқларни қўлга киритдик.

Хўш, мустақиллик бизга нима берди, деган саволни ўртага қўяйлик.

Биринчидан, **Мустақиллик бизга тилимизни қайтар-ди.** Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди.

Иккинчидан, **Мустақиллик бизга динимизни, эъти-қодимизни қайтарди.** Виждон ва эътиқод эркинлиги конституциявий асосга ҳамда қонуний кафолатга эга бўлди. Ҳозир Ўзбекистонда 15 та диний конфессияга мансуб 1800 дан зиёд диний ташкилотлар, шу жумла-дан 1496 та исломий диний бирлашма — масжид ва диний мадрасалар фаолият кўрсатмоқда. Муслмонлар мунтазам равишда Муборак ҳаж ва Умра ибодатларига бориб келмоқдалар.

Учинчидан, **Мустақиллик бизга тарихимизни қай-тарди.** Бугунги кунда уч минг йиллик миллий тарихи-мизни қайта тиклаётимиз ва ҳолисона ўрганаяпмиз, та-рихий ҳақиқатни англамоқдамиз.

Тўртинчидан, **Мустақиллик бизга маънавиятимизни қайтарди.** Истиқлол шарофати билан собиқ совет тузуми даврида тақиқлаб қўйилган бой миллий-тарихий маъна-вий хазинамиз сарчашмаларидан баҳраманд бўлмоқда-миз. Инсоният цивилизациясига, дунё илм-фани ва ма-даниятига беназир ҳисса қўшган бобокалонларимиз — Имом ал-Бухорий, Ат-Термизий, Хожа Баҳоуддин

Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Наср Форобий, Аҳмад Ал-Фарғоний, Мирзо Улугбек, Заҳридин Бобур ва бошқа кўплаб аждодларимиз “юртга қайтдилар”.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида И. А. Каримов фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш хусусида нутқ сўзлаб, шундай деди: «Мустақиллик биз учун муқаддас маънавий қадриятлар ва миллий анъаналарга таянган ҳолда ва тарзда яшаш, ана шу бебаҳо меросни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга янада бойитган ҳолда етказиш демакдир»¹.

Бешинчидан, **Мустақиллик бизга инсоний ҳуқуқларимизни, сиёсий эркинлигимизни қайтарди.** Эндиликда Ўзбекистон фуқаролари ўз давлатининг эгаси, ягона халқ тарзида давлат ҳокимиягининг бирдан бир манбаи сифатида майдонга чиқмоқдалар. Фуқароларнинг шахсий, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ҳамда бошқа қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган. “Мустақиллик — бу ҳуқуқ демакдир”, деб хитоб қилганида Президент Ислом Каримов минг бора ҳақ эди. Дарҳақиқат, инсон ўз ҳуқуқларини англаш ва рўёбга чиқариш орқали эркин, мустақил ҳаракатланиш имкониятига эга бўлади.

Мустақиллик шароитида қўлга киритилган энг катта ютуғимиз шундаки, аввало, халқимизнинг миллий, тарихий қадриятлари тикланди, шунингдек ўз табиати-мизни ифода этувчи янги замонавий демократик қадриятларимиз тизими шаклланмоқда. Мазлумки, ҳар қандай жамиятнинг моҳияти, мазмуни унда қарор топган ҳамда халқнинг турмушидан мустаҳкам ўрин олган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятлар тизими билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бу хусусда қуйидаги фикрларни билдиради: “Бирон-бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар онгида маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа

¹ Халқ сўзи. 2002. 30 авг.

қарамай, Ўзбекистон халқи ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аж-долларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган гоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий ме-росни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди”¹.

“Қадрият” ибораси инсонга, жамиятга нисбат бе-рилиб таърифлангандагина муайян маънога эга бўли-ши, аниқ мазмун касб этиши мумкин. Зеро, **қадрият** деганда, инсониятга хизмат қилувчи, унинг эҳтиёж ва манфаатларини қондирувчи жамики моддий ҳамда маъ-навий неъматлар тушунилади. Албатта, ҳеч бир буюм ёки воқелик инсон ва унинг эҳтиёжларидан алоҳида олиб талқин этилганда бирон-бир қадр-қимматга эга бўлмайди.

Дунёнинг энг олий неъматини, бетакрор хилқати ин-сондир. Ана шу ҳақиқатдан келиб чиқиб, инсонларнинг ижтимоий турмуши учун зарур ва фойдали бўлган, улар-нинг ривожланиши учун хизмат қиладиган, шароит яра-тадиган барча предмет ҳамда воқелиklar қадрият сана-лади. Атрофимизни қуршаб турган нарсалар — ашёлар, ҳодисалар, маънавий воқелиklarнинг қадр-қиммати инсонларнинг уларга нисбатан билдирадиган муносаба-ти билан белгиланади. Бу муносабат ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Табиийки, инсонларнинг манфаат ва эҳтиёжларини қаноатлантиришга хизмат қиладиган, интилиш ва мақсадлари рўёбга чиқишига кўмаклашадиган неъматларга ижобий, эъзозли муносабат бўлади. Ҳар бир қадрият фақат инсонлар муносабати туфайлигина ўзининг муносиб баҳосига сазовор бўлади.

Жамият ҳаётида мавжуд турли-туман қадриятларни ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, диний, мил-лий, маънавий мазмундаги қадриятларга ажратиш мум-кин. Бу ўринда барча қадриятлар хусусида муфассал тўхталишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Асо-сий эътиборни ҳуқуқий қадриятлар талқинига, айниқ-са, мустақиллик йилларида ижтимоий турмушимиздан жой олиб улгурган ҳуқуқий қадриятларга қаратамиз.

Ҳуқуқий қадриятлар тўғрисидаги илмий тасавурла-римизни чуқурлаштиришдан олдин ҳуқуқнинг ўзи ул-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., Ўзбекистон, 1998. 524-бет.

қан ижтимоий қадрият эканлигини таъкидлаш жоиз. Ҳуқуқнинг қадр-қиммати унинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари мезонини белгилашида, ижтимоий адолатни таъминлашнинг самарали воситаси сифатида майдонга чиқишида, фуқароларнинг, бутун жамиятнинг илғор ижобий талаб-эҳтиёжларини ва манфаатларини қондиришга хизмат қилишида намоён бўлади. Ҳўш, ҳуқуқнинг ижтимоий қадрият сифатидаги хусусиятлари нималарда кўринади?

Биринчидан, ҳуқуқ таъсирчан восита тарзидаги қадр-қимматга эга. У кишиларнинг хатти-ҳаракатига уюшқоқлик, ташкилийлик, барқарорлик, ўзаро мутаносиблик бахш эта олади. Айни вақтда, улар устидан назорат ўрната олади. Шу тариқа ҳуқуқ ижтимоий муносабатлар тизимига батартиблик ҳамда барқарорлик киритади, уларнинг муайян маърифийлик даражасида бўлишини таъминлайди. Ҳуқуқ, шунингдек, жамиятда давлат бошқарувини амалга оширишнинг қудратли воситаси ҳамдир.

Иккинчидан, ҳуқуқнинг қадри шундаки, у ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг умумий (мувофиқлашган) иродасини ифодалаб, индивидлар, бутун жамият манфаатдор бўлган муносабатларнинг ривожланишига кўмаклашади. Ҳуқуқнинг энг олий қадр-қиммати, унинг кишилар хулқ-атвори ва фаолиятига таъсир этиб, турли хусусий манфаатларни мурасага келтириши ҳамда мувофиқлаштиришида ифодаланadi. Гап хусусий манфаатларни бостириш ёки сиқиб чиқариш ҳақида бораётгани йўқ, аксинча, уларни таъминлаш, шунингдек, ижтимоий манфаатлар билан уйғунлаштириш устида бормоқда. Ҳуқуқнинг мазмунида махсус ёки хусусий манфаатлар қанчалик тўла акс эттирилса, унинг қадри шунчалик баланд бўлади.

Учинчидан, ҳуқуқ шахснинг жамиятдаги эркинлигини ифодалайди, эркинликнинг мезони сифатида намоён бўлади. Бунда ҳуқуқнинг ижобий салоҳияти ва қиммати эркинликни умуман эътироф этишда эмас, балки унинг чегарасини, меъёрини қатъий белгилаб беришидадир. Кундалик ҳаётимизда ҳуқуқ ижтимоий эркинликнинг, шахс фаоллигининг мужассам ифодаси, эркинлик ва масъулият ўзаро уйғун эканлиги рамзи сифатида гавдаланади. Ҳуқуқнинг бундай вазифаси туфайли ижтимоий муносабатларнинг батартиблигига эришилади, кишилар ҳаётидан ноқонунийлик, зўра-

вонлик, ўзбўларчилик, хўжасизлик каби иллатлар истисно этилади.

Хуқуқ ва эркинлик ўзаро узвий боғлиқ ҳодисалардир. Хуқуқ ўз моҳиятига кўра, эркинликнинг реал муносабатлардаги тарихан муайян ва объектив белгиланган шакли, унинг меъёри ҳисобланади. Бошқача айтганда, хуқуқ эркинликнинг мавжуд бўлиш шакли ёки шаклан расмийлаштирилганлигидир.

Тўртинчидан, хуқуқнинг қадр-қиммати унинг адолат гоёсини ифодалай олиш имконияти билан белгиланади. Аслида “адолат” сўзи “ҳақ”, “ҳақиқат”, “хуқуқ” сўзлари билан теран маънолов ҳисобланади. Амалиётда эса хуқуқ адолатнинг меъёрланган ифодаси, моддий неъматларни адолатли тақсимлаш мезони бўлиб, барча фуқароларнинг — келиб чиқиши, мулкий ҳолати, ижтимоий мавқеидан қатъи назар — қонун олдида тенглигини мустаҳкамлайди. Шу боис қонуний ҳал этилган ҳар бир иш кишилар онги ва тасаввурда адолатли ҳал қилинди, деб эътироф этилади. Хуқуқ билан адолат ўртасидаги чуқур алоқадорлик адолатнинг туб хуқуқий табиатга эгаллиги билан изоҳланади. Ўз ижтимоий вазифасига кўра хуқуқ адолатсизликка қарши туради, жамият аъзоларининг ўзаро келишилган манфаат ҳамда иродасини ифодалаб, пировард-натихада адолат қарор топишини таъминлайди. Эркинлик ва адолат гоёларини, қоида ҳамда тамойилларини мустаҳкамлаш орқали хуқуқ том маънода инсоний мазмун, аҳамият касб этади ва ҳар бир инсон, бутун жамият учун чинакам юксак қадрият мақомига эга бўлади.

Демак, хуқуқнинг юксак қадри, нуфузи унинг инсонпарварлик руҳи билан суғорилганлигида, инсон манфаатларига бўйсундирилганлигидадир. Жамики дунёвий неъматлар ичида энг улуғи инсон, “...барча нарсалар меъёри Инсондир” (Протагор) деган ҳикматлар хуқуқни баҳолашда асосий мезон вазифасини ўтайди.

Бешинчидан, хуқуқнинг қадри яна шунда кўринадики, у тараққиётнинг қудратли омилли, жамиятнинг ижтимоий ривожланишининг тарихий маромига мос равишда янгилашнинг манбаи сифатида майдонга чиқади. Хуқуқнинг бундай роли мамлакатимизда кечётган ислохотлар, сиёсий, ижтимоий ва маънавий янгилашнишлар палласида алоҳида кўзга ташланмоқда. Юртимизда мустақиллик йилларида қабул қилинган қонунлар янги, бозор иқтисодиёти муносабатларини, шу-

нингдек, демократик тамойил ва қадриятларни қарор топгиришда беқийс аҳамият касб этмоқда.

Ҳуқуқий таъсир этиш натижасида, шунингдек турмушимизда ҳуқуқнинг фаол амал қилиши ҳамда турфа ҳолларда намоён бўлиши билан муайян воқеликлар, ҳодисалар, институтлар, қоидалар ва ҳуқ-атвор стереотиплари (андазалари) шаклланидики, уларнинг аксарияти ҳуқуқий қадриятлар тарзида эътироф этилиши мумкин. Ҳуқуқий қадриятлар -- ижтимоий муносабатларни самарали тартибга солишга, жамиятда қонун устуворлиги ва адолат тантана қилишига, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари собитқадамлик билан таъминланишига, юксак ҳуқуқий онг ва маданият шаклланишига ҳизмат қиладиган ҳуқуқий ҳодисалардир.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиб, янги демократик жамият барпо этиш йўлига киргач, юртимизда кўплаб ижобий ижтимоий-ҳуқуқий қадриятлар вужудга келди. Улар сиёсий, давлат-ҳуқуқий амалиётимиздан, халқнинг ижтимоий онгидан мустақкам ўрин олди ва мамлакатимиз ривожланишида катта роль ўйнамоқда. Янги ҳуқуқий қадриятлар ўз мазмуни, йўналиши ҳамда кўлами бўйича ниҳоятда ранг-баранг, серқирра ва пурмаънодир. Мустақиллик шароитида қарор топган жами ҳуқуқий қадриятларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) институционал-ҳуқуқий (ташкилий-моддий) қадриятлар;

б) норматив-ҳуқуқий қадриятлар;

в) маънавий-ҳуқуқий қадриятлар;

г) мафкуравий-ҳуқуқий қадриятлар.

Мазкур тасниф доирасида мавжуд ҳуқуқий қадриятларимизнинг умумий йўқламаси ва тавсифини беришга уриниб кўрамиз.

1. Институционал-ҳуқуқий қадриятлар сирасига, аввало, сиёсий тизимимизда, давлат идоралари тизимида вужудга келган сиёсий-ҳуқуқий институтларни киритиш лозим. Давлатчилигимиз ривождаги муҳим қадамлардан бири — Ўзбекистон Республикасида президентлик давозимининг таъсис этилиши бўлди. “Президентлик” институти тимсолида давлат бошлиғи ва ижроия ҳокимият бошлиғи олий давлат мартабаларни мужассамлаштиди. Бу институт туфайли мамлакатимизда ҳокимиятлар тақсимланиши принципини жорий этишга йўл очилди. Дастлабки даврда Президент қонун чиқарувчи,

ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари тизимини уйғунлаштирувчи омил сифатида майдонга чиқди. Унинг юксак нуфузи ҳар бир ҳокимият шохобчасининг мустақил шаклланишига, ўз ҳуқуқий мақомини мустаҳкамлашига имкон яратиб берди.

Тез орада давлат идоралари тизимида замонавий парламентаризм анъаналарига мос тарзда фаолият юритувчи, кўппартиявийлик асосида сайланадиган олий вакиллик органи қонун чиқарувчи идора — Олий Мажлис қарор топди. Суд ҳокимияти идоралари ҳам янги қонунлар асосида шакллантирилди. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг таъсис этилганлиги ҳуқуқий давлат сари қўйилган муҳим қадам бўлди. Бундай суд Ўзбекистон тарихида илк бор қарор топди ва бу ўта муҳим ҳуқуқий демократик қадрият сифатида баҳоланди. Конституциявий суднинг энг асосий вазифаси — Конституциянинг устуңлигини таъминлаш; қонунларнинг, Президент фармонларининг, ҳукумат ва маҳаллий давлат идоралари қарорларининг, шунингдек, Қорақалпоғистон Конституцияси ва қонунларининг Ўзбекистон Конституциясига мослигини назорат қилиш ва бу хусусда ўз хулосасини беришдан иборат.

Бугунги кунда ижтимоий ҳаётимизнинг ажралмас қисмига айланган институционал-ҳуқуқий қадриятлар қаторида Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили — Омбудсман институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Олий Мажлис ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик мониторинги институти ва бошқаларни эътироф этиб ўтиш лозим. Айни вақтда, республикамизда ҳуқуқни муҳофаза этувчи давлат органлари ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясини ўз фаолиятининг асосий мезони деб ҳисобловчи қатор нодавлат тузилмалар амал қилмоқда. Бу идора ва ташкилотлар тизими инсон ҳуқуқларини муҳофаза этишининг ягона механизмини ташкил қилади.

Жойларда маҳаллий вакиллик давлат идоралари — Халқ депутатлари Кенгашларининг ва ҳокимликларнинг вужудга келтирилганлиги, шунингдек фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шу жумладан маҳаллаларнинг қайта шакллантирилганлиги аҳоли кенг қатламларини давлат ва жамият ишларини бошқаришга фаол жалб этишга, сиёсий фаоллик ва сиёсий маданиятни юксалтиришга хизмат қилувчи муҳим ҳуқуқий демократик қадриятлар ҳисобланади.

Мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида сиёсий ҳурфикрлик, кўнларгариявийлик муҳитининг вужудга келтирилганлиги демократиянинг муҳим тантанасидир. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тўртта сиёсий партия: Ўзбекистон халқ демократик партияси, Фидокорлар миллий демократик партияси, “Адолат” социал-демократик партияси, Миллий тикланиш партияси фаолият кўрсатмоқда. Сиёсий партиялар ўз сафларида минглаб фуқароларни бирлаштириб, улар учун демократия мактаби вазифасини ўтамоқдалар. Конституциямизга таъкидланганидек, Ўзбекистон фуқаролари сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиб, ўзларининг сиёсий ҳаётдаги ўринларини топадилар, муайян манфаат ва эҳтиёжларини қондирадилар.

2. Норматив-ҳуқуқий қадриятлар қонунлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмунида, шунингдек, ҳуқуқий тамойилларда мужассамланган. кишилар ҳуқуқатворини ижобий мақсадлар сари йўналтирувчи қоидалар шаклида майдонга чиқувчи қадриятлардир. Бундай ҳуқуқий қадрият сифатида, энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Конституциясини кўрсатиш лозим. Конституция ўз моҳият эътибори билан навқирон демократик давлатчилигимизнинг мустаҳкам ҳуқуқий пойдеворидир. Унинг қадри шундаки, Асосий қонунда халқимизнинг олий иродаси, адолатли фуқаровий жамият барпо этиш борасидаги интилишлари, эзгу истақлари мужассам ифодаланган. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси истиқлолнинг буюк неъмат сифатида мўтабар ижтимоий-ҳуқуқий қадриятга айланди. Асосий қонунимизнинг олий нуфузи, беназир қадр-қиммати унинг инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини устувор таъминлашга хизмат қилаётганлигидадир.

Конституция туфайли онгу шууримизга янги демократик қадриятлар сингиб бормоқда. Булар орасида “суверен давлатчилик”, “инсон ҳуқуқлари устуворлиги”, “фуқаролик жамияти”, “қонун устуворлиги”, “хусусий мулк дахлсизлиги”, “ҳар кимнинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи”, “ҳокимиятлар тақсимланиши”, “айбсизлик презумпцияси”, “сиёсий плюрализм” ва ҳоказолар бор.

Эътиборга молик ўта муҳим жиҳати шундаки, Конституция қоидалари, ҳуқуқий давлат ва фуқаровий жамият барпо этиш ғояси билан йўғрилган. Шунга кўра, биз қураётган янги жамият Ўзбекистон халқи учун му-

носиб фаровон турмушни, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари адолат мезонлари асосида кафолатланишини, миллий ва ҳуқуқий қадриятларимиз ҳамда маданиятимиз қайта тикланишини, шахсининг маънавий-ахлоқий камолотини таъминлаб бериши тайин. Худди шу нарса қонуний тарзда акс эттирилганлиги улугъ неъмат, қадрият ва таҳсинга сазовор жиҳатдир.

Қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуаси ҳам жамият ҳаётида катта ўрин тутувчи ижтимоий-ҳуқуқий қадрият саналади. Қонун халқ ирода-сини давлат амри даражасига кўтарувчи энг юқори юридик кучга эга бўлган ҳуқуқий ҳужжатдир. Айнан қонун воситасида ижтимоий муносабатларни олий даражада ҳуқуқий тартибга солиш амалга оширилади. Конституция ва қонунлар ёрдамида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ўрнатилади ҳамда ишончли тарзда кафолатланади. Ўзгиреф этиш жоизки, мустақиллик йиллари мобайнида 400 га яқин қонунлар (шулардан 15 таси ҳуқуқнинг турли соҳаларига оид кодекслар) қабул қилинди. Ушбу қонунларнинг барчаси жамиятимиз кўлга киритган ижтимоий, маънавий-ҳуқуқий бойликдир. Уларда халқнинг табиатига, менталитетига мос ва унинг манфаатини акс эттирувчи қоидалар, ижобий меъёрлар ўз ифодасини топган. Қонун билан мустақамланган меъерий қадриятлар одамлар онгига осон сингади ва уларнинг хулқ-атворини, хатти-ҳаракатларини йўналтириб турувчи раҳбарий қоидаларга айланади.

Норматив-ҳуқуқий қадриятлар тизимида Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар алоҳида аҳамият касб этади. Жадал кечаётган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ислоҳотлар даврида Президент фармонлари ностандарт вазиятлардаги муаммолар ҳуқуқий ечимини топишнинг, янги ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий шакл бахш этишнинг оқилона воситасидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти бу борада шундай деган эди: “Давлат қурилиши ва иқтисодиётни ислоҳ қилиш соҳасидаги асосий, ғоят муҳим стратегик қоидалар Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан ишлаб чиқилади ва унинг фармонлари билан тасдиқланади. Айни шу фармонлар ислоҳотларнинг асосий мафкурасини ва уларни амалга оширишнинг муҳим босқичларини ўзида акс эттиради. Қабул қилинаётган муҳим қарорлар қандай мақсадга қаратилганлиги, уларни амалга ошириш механизми

фармонларда очиб берилади... Фармонларда ва Ўзбекистон Республикасининг қонунларида баён этилган асосий қоидалар... ўз умрини яшаб бўлган иқтисодий муносабатларни ва сиёсий тузумни юридик йўл билан алмаштириш, чинакам демократик нормалар ва ижтимоий кафолатларни қарор топтириш жараёнининг мустақкам ҳуқуқий негизини яратади”¹.

Мустақил тараққиёт йўлига кирганимиздан то шу бугунги кунгача 3000 га яқин Президент фармонлари ва 5500 дан зиёд Вазирлар Маҳкамаси қарорлари қабул қилиниб, ҳаётга татбиқ этиб келинмоқда. Президент фармонларининг асосий қоидалари ҳукумат қарорларида батафсил ёритилиб, конкретлаштирилиб берилди ва аниқ чора-тадбирлар билан мустақкамланади. Вазирлар Маҳкамаси қарорларини чиқариш орқали иқтисодий ислохотларнинг боришини давлат-ҳуқуқий жиҳатдан жадал суратда тартибга солиш, ижтимоий ва иқтисодий соҳаларни ўзгартириш жараёни амалга оширилади.

Қонунлар, фармонлар ва қарорлар мазмунига жо этилган қоида ҳамда тамойиллар ҳаётий муносабатларимизни раvon тартибга солувчи, ижобий хулқ-атворни шакллантирувчи қадрият, юридик-маънавий неъмат сифатида жамиятни бойитишга, энг муҳими, буюк фаровон келажак сари тараққий этиб боришимизни таъминлашга хизмат қилади.

Демократик тараққиётимизнинг ёрқин кўрсаткичлари бўлмиш қадриятларимиз қаторида сайлов қонунчилиги ва унинг асосида шаклланган сайлов тизимимизни ҳамда халқ иродасини ифодалашнинг ишончли воситаси — референдумни таъкидлаш ўринлидир. Сўнги йилларда “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида” (1993 йил), “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида” (1991 йил), Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида” (1994 йил), “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги (1995 йил) қонунлар қабул қилинди (мазкур қонунларга 1997 ва 1999 йилларда тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиб, улар замонавий талаб даражасида такомиллаштирилди). “Ўзбекистон Республикаси Референдуми тўғрисида”ги қонун қабул қилиниб, ушбу демократик институт ўзи-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т.. Ўзбекистон. 1996. 195, 201-бетлар.

нинг қонуний негизига эга бўлди. Шу тариқа Ўзбекистон фуқароларининг мамлакат қонунларини қабул қилиш, давлат аҳамиятига молик муҳим масалалар бўйича ўз иродасини баён этишдек конституциявий ҳуқуқи кафолатланди.

Ҳуқуқий принциплар сиёсий ва ҳуқуқий тизимлар фаолияти негизини ташкил этувчи меъёрланган раҳбарий гоялар бўлиб, улар Конституция ва қонунларда ўз ифодасини топади. Ҳуқуқий принциплар давлат қурилиши, давлат идоралари ҳамда ҳуқуқнинг бошқа субъектлари фаолиятини муайян тартибга солиди ва қатъий йўналтириб туради. Жамият барча аъзоларининг онгига ва хулқ-атвори мазмунига сингиб кетган ҳуқуқий принциплар ўта таъсирчан ҳамда самарали қадриятга айланади.

Ҳуш, сўнгги ўн йилдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётимиз, ислохотлар давридаги фаолиятимиз қандай ҳуқуқий принципларга асосланмоқда? Аввало, бу Конституцияда мустақкамланган илгор принциплардир. Яъни: давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, инсон ҳуқуқларининг устуворлиги, Конституция ва қонунларнинг устуворлиги, демократизм, ҳокимиятлар тақсимланиши, қонунийлик, ижтимоий адолат, сиёсий плюрализм, кўлпартиявийлик, қонун олдида ҳамманинг тенглиги, давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги, суд ҳокимиятининг мустақиллиги, айбисизлик презумпцияси, ягона фуқаролик, ошкоралик, фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг тенглиги, яширин ва тўғридан-тўғри амалга оширилиши каби асосий принциплар. Шунингдек, жорий қонунларда мустақкамланган ҳуқуқий принциплар ҳам мавжуд. Хусусан, ҳуқуқнинг оммавий ва хусусий ҳуқуққа бўлиниши; қонунда мустақкамланган ҳуқуқ ва эркинликларнинг юридик кафолатланганлиги; ҳуқуқ бузилиши учун юридик жавобгарликнинг муқаррарлиги; юридик жавобгарликнинг фақат айбли қилмиш учун келиб чиқиши; енгиллаштирувчи қонуннинг орқага қайтиш кучига эгаллиги; фуқаролик ва меҳнат ҳуқуқи соҳаларида моддий жавобгарликнинг қўлланиши; (фуқаролик ишлари бўйича) суд процессида томонларнинг тенглиги ва баҳслашиш принципи; ишларни судда кўришда миллий тил принципи ва ҳоказо.

3. Маънавий-ҳуқуқий қадриятлар. Ўзбек халқининг адолат, озодлик ва эркинликка бўлган асрий интилиши **мустақиллик** туйғулари рўёбга чиқди. Миллий ўзлик,

инсоний ғурур, қудратли тарихий илдизларга таяниш-дек маънавий қадриятлар, эзгу туйғулар Конституция ва қонунларимизда ўзининг юридик тасдиғини топди. Ватан озодлиги, одил демократик жамият барпо этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ғоялари Асосий қонунимизда марказий ўринни эгаллайди. Бугун мана шу юксак ғояларни тараннум этувчи, уларни моддийлашган кўринишда ифодаловчи давлат рамзларимиз — Ўзбекистон Республикаси давлат байроғи, Ўзбекистон Республикаси давлат герби, Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси барчамиз учун беназир маънавий-ҳуқуқий қадриятга айланди. Зеро, ҳар тонг юртдошларимиз қалбига нур бўлиб кирувчи қуйидаги сўзларда олам-олам маъно, ҳаётбахш маънавий озуқа мужассам:

*“Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони!
Эркин ёш авлодлар сенга зўр қанот!
Истиқлол машъали, тинчлик посбони,
Ҳақсевар Она юрт, мангу бўл обод!”*

Давлат рамзларимиз, бир томондан, халқ руҳияти ва қалбида ардоқлаб келинаётган юксак идеаллар, эзгу ниятлар ва ўзбекона фазилатларни акс эттирса, иккинчи томондан, давлатимиз ҳар бир фуқаросини Она-Ватанга муҳаббат, халқ олдида масъулик, бурчга садоқат руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда.

Фуқаролик жамияти кишилар ўртасидаги муносабатларнинг юксак маданий савияга ва теран маънавий заминга асосланганлиги билан ажралиб туради. Бундай жамиятнинг ижтимоий-маънавий ҳаётида умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги, уларнинг мўътабар ва, ҳатто, муқаддас саналиши одатий бўлмоғи шарт. Мазкур жамиятнинг ҳар бир аъзоси эмин-эркин, озод ҳамда мустақил бўлиши учун унинг шахсий ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари кафолатланиши лозим. Инсоннинг ички маънавий дунёсига ва руҳиятига бевосита алоқадор ҳуқуқ ва эркинликлар орасида виждон (диний эътиқод) эркинлиги, сўз ва эътиқод эркинлиги, ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқи алоҳида ўрин тутади. Хусусан, виждон эркинлиги ҳақида гап кетганда шуни эътироф этиш керакки, мазкур эркинлик инсоннинг ўз фикрлаш тарзи ва шахсий маънавий эътиқодига мос хатти-ҳаракат қилиш ҳуқуқидир. Бошқача айтганда, виждон эркинлиги ҳар бир муайян инсоннинг ақлий салоҳиятига хос маънавий дунёсини

рўёбга чиқариш ҳамда уни камол топтириш имкониятини яратиб берувчи улугъ неъматдир.

Ҳуқуқий қадриятларнинг таҳлил этилаётган турига жамиятнинг ижтимоий ҳуқуқий онги, ҳуқуқий маданияти, шунингдек ҳуқуқий тушунча ва категориялар ҳам киради. Ҳуқуқий онг жамият аъзоларининг ҳуқуқ, қонун ҳамда давлат механизми фаолияти хусусидаги тасаввурлари, қарашлари, таърифлари, ҳис-туйғу ва кайфиятларининг мужассам ифодасидир. Ҳуқуқий онг давлат-ҳуқуқий ҳодисаларнинг инъикосигина бўлиб қолмасдан, балки баҳоловчи-иродавий хусусиятга ҳам эгадир. Ҳуқуқий ҳодисалар, институтлар ва жараёнлар ҳуқуқий онгдан қанчалик мустаҳкам жой олса, уларнинг қадрият сифатида жамият ижтимоий-маънавий мулкига айланиши шунчалик юқори бўлади.

Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий тизим, амалдаги қонунчилик асослари тўғрисидаги муайян билим ва улардан фойдаланиш уқуви (кўникмалари)нинг мавжудлиги, шунингдек амалий фаолиятда ҳуқуқий воқеликларга ҳурмат бажо этиб, маърифий муносабатда бўлишдир.

Ҳуқуқий маданият маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий қадриятларнинг муштарак тизими сифатида жамият ҳуқуқий тараққиётининг, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар савиясининг, ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий тартибга солинганлик даражасининг кўрсаткичидир. Қолаверса, ҳуқуқий маданият ҳуқуқий онг даражасининг реал ифодаси ҳисобланади.

Демократик ислохотлар туфайли мамлакатда янги миллий ҳуқуқий тизим қарор топмоқда, ҳаракагдаги объектив ҳуқуқ, қонунларимиз ўзбеккона миллий руҳ касб этиб бормоқда, ўзгаришларга мос янги ҳуқуқий тафаккур шаклланимоқда. Энг муҳими, ҳуқуқий тизимининг инсонпарварлик, адолатпарварлик, маърифий ҳамда маънавий асослари теранлашиб бормоқда. Бундай йўналишнинг аҳамияти ва қадр фўқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этишда ниҳоятда сарбанддир.

4. Мафкуравий-ҳуқуқий қадриятлар. Ҳуқуқий мафкура — ҳуқуқий назариялар, концепциялар, ҳуқуқий қарашлар ва талабларнинг илмий тизимлаштирилган ифодаси тарзида талқин этилади. Ҳар қандай ижтимоий-ҳуқуқий янгилик амалиётга, халқ турмушига ўз-ўзидан кириб ўрнашиб қолмайди. Аввал унинг ғояси шаклланади, онгга сингади. Ғоя ижтимоий-ҳуқуқий онг

томонидан мушоҳада этилади. Сўнгра, ушбу ғоялар ҳуқуқий, ахлоқий, ижтимоий-сиёсий нормаларга, ҳаётий меъёрларга айланади; тегишли қонун ҳамда ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланади ва инсонлар ўрғасидаги муносабатларни тартибга сола бошлайди. Шу тариқа ғоялар, мафкуравий қондалар ижтимоий ҳаёт мазмунига кўчади.

Масалан, Конституциямиз муайян демократик сиёсий-ҳуқуқий мафкурани ўзига жо этган ва уни қонуний тарзда ифодалайди. Бу — миллий истиқлол мафкураси, инсон қадри эъзозланадиган демократик жамият барпо этиш мафкураси. "...Бизнинг Конституциямиз, — деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, — умуминсоний ғоялар — тенглик, эркинлик, биродарлик, халқлар ва миллатлараро дўстлик, мамлакат ва дунё барқарорлиги каби энг улуг ғояларга хизмат қилади"¹. Миллий истиқлол мафкураси — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига асосланади... Адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради². Бошқа иборалар билан айтадиган бўлсак, Конституциямиз истиқлол мафкурасининг ҳуқуқий асосидир. Конституция сиёсий плюрализм, фикр ва қарашлар эркинлиги тамойилларини тўлиқ таъминлайди. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади (Асосий қонуннинг 12-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари тараннум этадиган, мустаҳкамлайдиган ўта муҳим мафкуравий ақидалардан бири — бу инсоннинг улугланиши ва унинг демократия шароитида яшашга муносиблигидир. Ўзбекистон халқи миллий тараққиёт йўлининг бош ғояси — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш ҳисобланади. Бу стратегик мафкуравий йўриқнинг турли жабҳа ва қирралари қонунларда, ҳуқуқий ҳужжатларда ўз тасдиғини топиб, муайян мафкуравий-ҳуқуқий қадриятлар тизимини ташкил этади. Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳуқуқий давлатчилик мафкураси, қонун устуворлиги ва қонунга итоат-

¹ Каримов И. А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий қафолати. Т.: Шарқ, 1993. 8-бет.

² Миллий истиқлол дояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 43-бет.

гўйлик мафкураси, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги мафкураси, давлатнинг ўз фуқаролари олдидаги ва фуқароларнинг давлат олдидаги масъуллиги мафкураси, юртнинг тинчлиги, барқарорлиги ва унинг хавфсизлигини таъминлаш мафкураси шаклланиб, ижтимоий онгимизнинг таркибий қисмига айланмоқда. Муҳими, бу ғоялар қонуний эътирофга эга бўлиб, мафкуравий-ҳуқуқий қадрият даражасига кўтарилди. Замонавий ҳуқуқий мафкурамизнинг ўзагини ҳуқуқни, авваллари бўлганидек, давлат ихтиёридаги оддий бошқарув воситаси, таъсир ўтказиш “мурвати” деб тушунишдан янги талқинга, яъни уни ижтимоий қадрият, адолат ва эркинлик мезонини белгиловчи қадрият деб тушунишга ўтиш ташкил қилади. Бу ҳуқуқий мафкурага кўра, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари энг бебаҳо неъмат, ҳуқуқнинг ўзи эса ҳар бир инсоннинг ички салоҳияти ва истисоддини очиш омили деб қаралади.

Шундай қилиб, Истиқлол шарофати билан биз миллат сифатида, халқ сифатида ўз маънавий қиёфамизга, ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий қадриятларимизга эга бўлиб бормоқдамиз. Ана шундай юксак қадриятлар асосида мамлакатда соғлом маънавий-руҳий, адолатли ижтимоий-ахлоқий муҳитнинг вужудга келтирилиши халқимизни буюк мақсадлар йўлида бирлаштиради, бунёдкорлик ишларига сафарбар этади, ҳар бир инсоннинг комилликка эришиши учун реал шарт-шароит яратади.

II. Конституция ва сиёсий демократия

2.1. Конституция ва ҳокимиятнинг демократик тизгинланиши

Ҳокимият — кишилик жамияти пайдо бўлгандан буён мавжуд бўлиб, то ҳозиргача қудратли «жозоба» ила инсонлар ақлини ўзига тортиб келаётган ниҳоятда мураккаб ижтимоий ҳодиса. Бугунги кунда аксарият олимлар эътироф этган нуқтаи назарга кўра, ҳокимият — бу муайян шахс (гуруҳ)нинг у ёки бу киши (гуруҳ) устидан бошқарувни амалга ошириш (ҳукмронлик қилиш), у ёки бу нарсанинг тақдирини ҳал этиш ҳуқуқ-имкониятидир. Ҳокимиятнинг муҳим сифати унинг кишилар ўртасидаги иродавий муносабат эканлигида ифодаланади. Ҳокимият бу шундай ижтимоий иродавий муносабатки, бунда ҳукмрон **ироданинг устунлиги**, белгилловчи роли таъминланади¹. Ҳокимият амалга ошган жойда муайян иродавий акт (муносабат) бор ва шунинг натижасида рўй берадиган **бошқарув** ва **бошқарилиш** мавжуд бўлади. Бошқарув эса маълум бўйсуннишни талаб этади. Демак, ҳокимият бўйсунниш ва зарур бўлганда мажбурлаш элементлари орқали амалга оширилади. Маълум обрў (авторитет) ва бўйсуннишсиз бошқариш мумкин эмас.

Ҳокимият сиёсат билан узвий боғлиқ. Бироқ ҳокимиятни сиёсий курашнинг бирдан-бир мақсадига айлантириш тўғри бўлмаса керак. Профессор Е.Вятр таъкидлашича, “ҳокимиятни эгаллаш ва уни амалга ошириш учун кураш сиёсатнинг асосий мазмунини ташкил этади”². В.Н.Амелин эса ҳақли равишда ҳокимиятнинг моҳиятини курашга, зўрликка олиб бориб тақашга қарши чиқади³. Бу тўғри, зеро бу ерда “ҳокимият” билан “ҳокимиятга муносабат” масалалари чалкаштирилмоқда.

Ҳокимиятнинг яна бир жиҳатига эътибор қаратайлик. Ўтган аср мобайнида Энгельсга тегишли бўлган бир таъриф, яъни “ҳокимият — ҳукмрон ироданинг итоат эгувчига ўтказилиши”, деган фикр бир томонла-

¹ Қаранг: Кейзеров Н.М. Власть и авторитет. М., 1973. С. 38.

² Вятр Е. Социология политических отношений. М., 1979. С. 157.

³ Қаранг: Амелин В.Н. Власть как общественное явление. // Социально-политические науки. 1991. №2. С. 3.

ма изоҳлаб келинди. Чамаси, бу немисчадан нотўғри таржиманинг оқибати бўлса керак. Аслида муаллиф, “ҳокимият муносабатларида бир томоннинг иродаси устунлик қилади”, деганлиги ҳақиқатга яқинроқ. Ироданинг зўрлик билан ўтказилиши эмас (бу ҳолда синфий назария томонига оғиб кетилади), аксинча, бир ироданинг устунлиги ҳокимият муносабатларининг узвий белгисидир. Мажбурлаш ва зўрликдан фойдаланиш ҳокимиятни амалга оширишнинг усулларидан биридир, холос. Ҳукмронликка эришишда мажбурлаш, куч (зўрлик) ишлатиш, ишонтириш, рағбатлантириш, тарбия каби турли-туман усул ва воситалардан фойдаланилади.

Сиёсат — муайян субъектлар ўртасидаги ҳокимиятга оид муносабатлар ифодаси бўлиб, бунда улар ўз манфаатларини қондириш учун ҳокимиятга интиладилар ёки ҳокимиятдан фойдаланадилар. Бошқача айтганда, сиёсат ҳокимият ёрдамида энг муҳим умумий манфаатларни амалга оширишга йўналтирилган муносабатлар мажмуидир.

Сиёсий ҳокимият шундай сиёсий институтлар, ташкилотлар ва сиёсий-ҳуқуқий нормалар воситасида амалга ошириладики, улар ҳокимиятга ташкилий шаклу шайил бахш этади.

Ҳокимиятнинг алоҳида ижтимоий-сиёсий моҳиятга эга бўлган тури давлат ҳокимиятидир. Давлат ҳокимияти оммавий-сиёсий характерга эга бўлиб, асосий ижтимоий вазифаси жамиятни уюштириш ва бошқаришдан иборат. У муайян ташкилий шаклларда намоён бўлади, махсус усуллар ва воситалар билан амалга оширилади.

Ҳозирги замон демократик жамиятларида давлат ҳокимияти ҳуқуқ воситасида, Конституция тарзидаги қонунларда институционал кўринишда расмийлаштирилади. Шу боис Конституция давлат ҳокимиятининг моҳиятини акс эттирувчи, унинг фаолият принципларини расман ифодаловчи асосий ҳужжатдир. Айни вақтда, бу Шоҳ қонун ижтимоий-сиёсий ҳаёт кўзгуси, мамлакат ҳуқуқий тизимининг, бутун қонунчилик мажмуининг ўзаги сифатида майдонга чиқади. Давлат ҳокимиятининг сиёсий тизимга, фуқаролик жамиятига нисбатан тутадиган мавқеи ва мақоми, давлат билан фуқаро ўртасидаги ўзаро муносабатлар мазмуни ва кўламлири Конституцияда белгилаб берилади.

Бугунги кунда демократик тарзда конституциявий

меъёрланган давлат ҳоқимияти жамият умумий манфаатлари ва фаровонлигига хизмат қилувчи институтга айланди, дейиш ўринли бўлади. У жамиятнинг ялпи фароғатини таъминлаш мақсадида фуқаролар ҳамда улар уюшмаларининг турли эҳтиёж ва манфаатларини мувофиқлаштириш механизми бўлиб хизмат қилмоқда.

«Демократия шароитларида эса, — дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, — давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади»¹.

Худди шу мақсадда жамиятдаги турли-туман ижтимоий манфаатларни аниқлаш, уларни ўзаро мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш ва пировардида, консенсус (келишув) асосида ягона иродага айлантирувчи давлат ҳоқимият механизми вужудга келтирилади. Ушбу механизм Конституцияда ўзининг қонуний тасдиғини топади. Бошқача айтганда, Конституция давлат ҳоқимиятини тизгинловчи, меъёрловчи, уни моддийлаштирувчи, шунингдек, таъбир жоиз бўлса, чекловчи сиёсий-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади. Шу ўринда Конституция ва давлат ҳоқимияти ўртасидаги нисбат ёки муносабат диалектикасига эътибор қаратиш лозим. Давлат ҳоқимияти конституция воситасида чекланади, дейиш улар ўртасидаги муносабат мазмунини тўла-тўқис очиб беролмайди. Табиий савол туғилади: Конституцияни давлат ҳоқимиятининг ўзи ўрнатади, демак, ҳоқимият ўз суверенитетини қай даражада чеклаш ёки умуман чекламаслик масаласини ўзи ҳал этади-ку. Қандай қилиб Конституция ҳоқимиятни чеклаши мумкин?

Тўғри, Конституцияни ваколатли давлат ҳоқимият органи қабул қилади. Демократия шароитида Конституция давлат ҳоқимияти ўзбошимчилигининг маҳсули бўлмай, аксинча, халқ суверенитетининг, халқ ҳоқимиятчилигининг қонуний ифодаси бўлади. Конституция воситасида ўзини расмийлаштирган ҳамда меъёрлаган ҳоқимиятгина демократик, халқчил ҳоқимият саналади. Пировард натижада давлат ҳоқимияти жамият таъсири ва назорати остида ҳаракатланувчи ижтимоий ҳодисадир. Конституцияда нафақат давлат ҳоқимияти-

¹ Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т., Ўзбекистон, 1996. 20-бет.

нинг иродаси, балки халқ иродаси, жамиятда шаклланган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият ҳамда мафкура ўз ифодасини топади. Ҳокимият зўравонлигининг маҳсули бўлган конституцияларнинг умри қисқа бўлганлигига тарихда мисоллар кўп.

Давлат ҳокимиятини меъёрлаш ҳамда мувозанатлашнинг бош мезони жамият ва фуқаролар эркинлиги, ҳуқуқлари кўламиндир. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгаши «инсоний мезонлар» бўйича конференциясининг Копенгаген Кенгаши ҳужжатида таъкидлашicha, ҳозирги замон ҳуқуқий давлати шунчаки қонунийликни таъминлабгина қолмасдан, балки «инсон шахси қадр-қиммати олийлигини тан олиш ва қабул қилишга, уни имкон қадар тўла ифодалашга қаратилган тузилмаларни ташкил этувчи муассасалар билан кафолатлашга асосланган» адолатлиликни таъминлаши лозим (2-банд). Адолатлилик тамойили қуйидагилардан таркиб топади: эркин даврий (белгиланган муддатда ўтказилиб турувчи) сайловлар; ўз мазмунига кўра вакиллик шаклидаги бошқарув мавжуд бўлиши бунда ижроия ҳокимият вакиллик органи ёки сайловчилар олдида ҳисоб бериши; давлат ҳокимият идораларининг Конституцияга риоя этиши ва қонунга мувофиқ тарзда фаолият юритиши; давлат билан сиёсий партиялар ўртасидаги аниқ чегараланиш; ижроия ва суд идораларининг қонунда белгиланган тартибга мувофиқ ҳаракат қилиши; ҳарбий кучлар фуқаровий ҳокимият назорати остида бўлиб, унга ҳисоб бериши; халқаро ҳуқуқ талабларига мувофиқ, қонун инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини кафолатлаши ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлат ҳокимиятининг ваколатлари, ҳуқуқий мақомини белгилашда юқоридаги халқаро ҳуқуқ тамойилларидан ҳамда жамият, фуқаро ҳуқуқлари мажмуидан келиб чиқади. Энг аввало, шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз Конституциясининг 7-моддасида **«Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаи»** эканлиги мустаҳкамланган. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Конституция ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокими-

ятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади. «Ўзбекистон халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин» (10-модда).

Халқ ҳокимиятини рўёбга чиқаришнинг, яъни бевосита демократиянинг муҳим конституциявий институтлари — референдум, умумхалқ муҳокамалари ва ялпи сайловлардир. Асосий қонуннинг 9-моддасида жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади, деб таъкидланган. “Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида”ги 1992 йилги қонуни (мазкур қонун 2001 йил 29 августда янги таҳрирда қабул қилинди) ва “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида”ги қонуни (2000 й.) ушбу институтларнинг амалга оширилиш механизмини (тартибини) белгилаб берган.

Референдумда умумхалқ овоз бериши йўли билан қонун (маълум масала юзасидан қарор) қабул қилинади. Унда қабул қилинган ҳужжат бевосита халқ ҳукми тарзида императив (мажбурий) маъно касб этади ва шу заҳотиёқ юридик кучга эга бўлади. Умумхалқ муҳокамалари эса референдумдан фарқ қилади. Бунда қонун лойиҳаси ёки бошқа муҳим масала матбуотда эълон қилиниб, кенг халқ муҳокамасига чиқарилади. Муҳокама натижалари давлат идоралари учун мажбурий эмас, балки маслаҳат характерига эга бўлади.

Сайловлар эса давлат органига ёки мансабдор шахсга ҳокимият ваколатларини бериш бўйича халқ иродасини баён этиш механизmidир. “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари вакиллик органларига сайлаш. . . ҳуқуқига эгадирлар... Ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонун билан кафолатланади. Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, ҳокимият вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади (Конституциянинг 117-моддаси).

Бош мезон саналмиш яна бир муҳим жиҳат — инсон (фуқаро) ҳуқуқ ва эркинликлари ҳисобланади. Инсон (фуқаро) ҳуқуқларини таъминлаш ва муҳофаза этишнинг институционал, ташкилий воситаларини мустақамлай олган Конституциягина инсон ҳуқуқлари ва

эркинликларини ҳимоя этиш учун давлат ҳокимиятини оқилона меъёрлаш вазифасини ўтай олиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг комплекс тизимини мустаҳкамлаган. Асосий қонунда фуқароларнинг шахсий, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий ҳуқуқ ва эркинликлари муҳасам этилган. Давлат ҳокимияти зиммасига ана шу ҳуқуқ ва эркинликларни тула таъминлаш масъулияти юклатилган.

«Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар» (2-модда). Энг муҳим конституциявий қоидалардан бири шундай жаранглайдил: «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний қадриятларга асосланади, унга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади» (13-модда). Бунинг асл маъноси шундаки, жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — **инсондир**.

Сиёсий адабиётда ва амалиётда давлат ҳокимиятининг «легитимлиги» мавзуси долзарб саналади. Мазкур масала жамият ва фуқаронинг манфаатлари билан бевосита боғлиқ. «Легитимлик» — бу давлат ҳокимияти халқнинг ишончини қозонганлиги демакдир. Ўзгача талқин этадиган бўлсак, бу ҳокимиятнинг қонунийлигидир. Агар гап парламент ёки Президент ҳақида борадиган бўлса, бу улар томонидан сайловда халқнинг, яъни сайловчиларнинг талаб этилган кўпчилик овозини олганлиги, уларнинг иродасига мос, эътирофига сазовор бўлганлиги демакдир. Бу ишонч, сиёсий ирода ифодасидир. Шу ўринда Ўзбекистон Республикасида 1995 йил мартда Президент ваколатларини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш масаласида референдум бўлиб ўтганлигини ва бу ҳусусда Ислом Каримов эътироф этган куйидаги сўзларни келтириш жоиз: «Референдумнинг якуни — парламентга, Президентга, барча ҳокимият органларига, халқ ишончининг сиёсий белгиси, нишонидир. Референдумнинг якуни танлаган йўлимизнинг тўғрилиги, демократик жамият қураётган давлатнинг гўб ислоҳотларни туқурлаштириш ва охирига етказиш юзасидан сиёсий мандатидир ...»¹.

Давлат ҳокимиятининг легитимлиги — инсонларнинг, аҳоли турли қатламларининг ҳокимият тузилма-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т., 1996. 77-бет.

лари томонидан ижтимоий адолат қондалари, инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилиш талабларига риоя этиш борасидаги кечинма, тасаввур ва қарашлари мажмуидир. Легитим ҳокимият жамият томонидан қўллаб-қувватланса ҳамда обрўта, ишонч ва ҳурматга сазовор бўлса, нолегитим ҳокимият кучга, зўрлик ва мажбурловга таянади. Легитим ҳокимият демократик жамиятнинг ихтиёрий эътироф этилган узвий таркибий қисмидир.

Республикамиз ҳаётига оид аниқ мисолларга мурожаат этайлик. 1999 йил 5 ва 19 декабрь кунлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига депутатлар сайлови ўтказилди. Сайловни ўтказиш учун мамлакатда 7684 та сайлов участкаси тузилди. Парламентга сайлов ўтказиш учун 250 та ҳудудий сайлов округи ташкил этилди. Бунда бешта сиёсий партиядан муқобиллик асосида 2,5 мингдан ортиқ номзодлар кўрсатилди. Икки турда ўтган сайловлар натижасида ҳар бир округдаги сайловчиларнинг эллик фўнздан ортигининг овозини олишга муяссар бўлган 250 нафар депутат Олий Мажлис таркибига сайланди. Ана шундай ишончга сазовор бўлган парламент легитим (қонуний) фаолият кўрсатишга ҳақлидир.

2000 йил 9 январда Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайлов бўлиб ўтди. Сайлов кўнпартиявийлик ва муқобиллик асосида ўтди. Сайловда рўйхатга олинган 12 миллион 746 минг 903 сайловчидан, 12 миллион 123 минг 199 сайловчи иштирок этди. Бу рўйхатга олинган сайловчилар умумий миқдорининг 95,1 фўзини ташкил этди. Фидокорлар миллий демократик партиясидан кўрсатилган номзод И.А.Каримов учун 11 миллион 147 минг 621 сайловчи ёки умумий сайловчиларнинг 91,9 фўизи овоз берди¹. Ўзбекистон халқ демократик партиясидан номзоди кўрсатилган А. Жалолов учун 505 минг 161 сайловчи ёки 4,17 фўиз сайловчи овоз берди². Демак, Ислам Каримов Президент сифатида Конституцияда белгиланган муайян ҳокимият ваколатларига эга бўлди. У сайловчилар мутлақ кўпчилигининг овози ва ишончига сазовор бўлди. Шубҳасиз, унинг ҳокимияти қонуний — легитим деб тан олинади.

Давлат ҳокимиятининг халқ изми билан боғлиқлигини унинг демократик тарзда ташкил этилиши ва фаолият юригишини кафолатлайди. Мамлакатимизда давлат ҳоки-

¹ Халқ сўзи. 2000. 12 янв.

² Уша жойда.

мияти идораларининг тузилиши, такомиллаштирилиши, фаолият тартиби ва ваколатларини белгилашда халқ иродаси ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Мазкур методологик хулосани яна бир карра тасдиқловчи ёрқин далил — 2002 йил 27 январида ўтказилган Ўзбекистон Республикаси референдумидир. Унда иккита муҳим масала: Ўзбекистон парламентининг келгусида икки палатадан иборат бўлиши ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йилга ўзгартириш тўғрисидаги масала халқ ҳукмига ҳавола этилди. Референдум демократик асосда, очиқ ва ошқора, кенг жамоатчилик вакиллари, хорижий давлатлар, халқаро ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари, фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари кузатувчилари иштирокида ўтди. Референдумда овоз берувчилар рўйхатига киритилган 13266602 нафар фуқароларнинг 12113070 нафари ёки 91,58 фоизи иштирок этди.

Марказий сайлов комиссиясининг Ўзбекистон Республикаси референдуми якунлари тўғрисидаги Баёнига кўра, икки палатали парламентни шакллантириш масаласи юзасидан овоз беришда қатнашган фуқароларнинг 11344242 нафари ёки 93,65 фоизи ёқлаб, 768828 нафари ёки 6,35 фоизи қарши овоз берган. “Сиз Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколат муддатини беш йилдан етти йиллик қилиб ўзгартиришга розимисиз?” деган иккинчи масала юзасидан овоз беришда иштирок этган фуқароларнинг 11117841 нафари ёки 91,78 фоизи ёқлаб, 995229 нафари ёки 8,22 фоизи қарши овоз берган¹.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, референдум орқали халқ парламентимиз таркибий тизимида демократик ўзгартиришлар амалга оширилишига изн берди. Айни вақтда, мамлакат Президентининг ваколатлари илгари бўлганидек бундан буён ҳам ҳар сафар демократик сайловлар воситасида расмийлаштирилиб, эндиликда етти йиллик муддат мобайнида ўз легитимлигини, қонунийлигини сақлаб туришига овоз берди.

Демократия шароитида давлат ҳокимиятини ташкиллаштириш ва амалга оширишнинг ҳуқуқий шакли — **ҳокимиятлар тақсимланишидир**. Мазкур принципнинг туб маъноси шуки, унда ягона ҳокимиятнинг уч

¹ Fidokor. 2002. 5 февр.

таркибий бўғини: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ўз конституциявий ваколатлари доирасида мустақил фаолият юритиб, бир-бирларининг ваколатларига аралашмайдилар. Ҳар бир ҳокимият шохобчаси ўз ҳимояси нуқтаи назаридан ўзгасини назорат қилади, чегаралаб-чеклаб туради, ваколатларидан четга чиқишига йўл қўймайди.

Ҳокимиятни ташкил этишнинг ушбу принципи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида назарда тутилган. Давлат ҳокимияти ваколатлари қонун чиқарувчи идора — Олий Мажлис, давлат бошлиғи ва ижроия ҳокимият бошлиғи — Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси ва суд ҳокимияти — Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик судидан иборат идоралар ўртасида тақсимланади (Конституциянинг V бўлими).

Ўзбекистон Конституцияси мазмунига сингдирилган ҳокимиятлар тақсимланиши принципи, шунингдек, улар ўртасидаги «ўзаро тийиб туриш ва мувозанатлаш тизими» қуйидаги қоидаларда намоён бўлади. Аввало шунини айтиш керакки, қонун чиқарувчи идора — Олий Мажлиснинг ўзи ҳокимиятлар тақсимланиши принципига қатъий риоя этган ҳолда тузилади. Масалан, мамлакат Президенти давлат ҳокимияти вакиллик органининг депутати бўлиши мумкин эмас (91-модда). Шунингдек, қуйидаги лавозим эгалари депутатлик мандатини ололмайдилар: Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик судининг раиси ва судьялари (108 ва 112-моддалар). Бундан ташқари, ҳукумат аъзолари, Бош прокурор ва прокуратура органларининг мансабдор шахслари, вазирликлар, идоралар раҳбарлари ва уларнинг ўринбосарлари, ҳокимият ижроия органларининг мансабдор шахслари (вилоят, туман ва шаҳарларнинг ҳокимларидан ташқари) депутат этиб сайлангудек бўлсалар, эгаллаб турган лавозимларидан бўшаш тўғрисида ариза берганлари тақдиридагина Олий Мажлис депутатлигига номзод этиб рўйхатга олинадилар (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонуннинг 23-моддаси).

Конституциянинг 82-моддасига кўра, қуйидаги субъектлар Олий Мажлисида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланадилар: Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Олий Мажлиснинг депутатлари,

Вазирлар Маҳкамаси, Конституциявий суд, Олий суд, Олий ҳўжалик суди ва Бош прокурор. Мазкур ҳуқуқни амалга ошириш орқали ижроия ҳоқимият соҳиблари — Президент ҳамда Вазирлар Маҳкамаси, суд ҳоқимияти соҳиблари — Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди қонун чиқарувчи ҳоқимият эътиборига қонун лойиҳалари ёхуд қонунчиликка оид таклифларни киритадилар. Демак, ижроия ва суд ҳоқимияти шу механизм воситасида қонун чиқарувчи ҳоқимиятга муайян таъсир ўтказадилар.

Қонун чиқарувчи ҳоқимиятга таъсир ўтказишнинг яна бир йўли Президентнинг «вето» ҳуқуқига эғалигидир. Хусусан, Конституцияга мувофиқ, Ўзбекистон Президенти Республика қонунларини имзолайди. Бу билан у бутун халқнинг иродасини мужассам этади. Зеро, уни халқ сайлаган. Мабодо, имзолаш учун тақдим этилган қонун юзасидан Президентнинг эътирози бўлса, у қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Агар Олий Мажлис илгари қабул қилган қарорни учдан икки қисмдан иборат қўпчилик овоз билан тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди (Конституциянинг 93-моддаси 14-банди). Ушбу банднинг биринчи қисмида Президентнинг парламентга таъсир эта олиши баён этилган бўлса, банднинг иккинчи жумласидаги учдан икки қисм овоз кучи парламентнинг қатъий фикрини ва Президентга таъсир этиш мурватини, кучини ифодалайди.

Президентнинг “вето” ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақриқ Олий Мажлисининг 2002 йил 4—5 апрелида бўлиб ўтган саккизинчи сессиясида қабул қилинган “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳоқимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги конституциявий қонунда янада такомиллаштирилди. Қонун сиёсий-ҳуқуқий амалиётимизда илк бор “вето” ҳуқуқи муддатларини аниқ-тиниқ белгилаб берди. Бу билан мазкур ҳуқуқ ўзининг реал бажарилиш механизмига эға бўлди. Қонунда зикр этилишича, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган қонун ўн кун ичида Ўзбекистон Республикаси Президентига имзолаш учун юборилади. Мамлакат Президенти ўттиз кун ичида қонунни имзолайди. Бироқ, қонун фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларига ёки мамлакат хавфсизлиги ҳамда бошқа манфаатларига зид

бўлса, Президент имзолашни кечиктириши (рад этиши) мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президенти такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун ўз этирозлари билан қонунни Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳрирда Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши керак (10-модда).

Президент ҳар йили республика Олий Мажлисига ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этиш тўғрисидаги қарори уч кундан кечиктирилмасдан Олий Мажлисининг тасдиғига киритилади. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият суд ҳокимиятининг шакллантирилиши, ташкил этилишига бевосита дахлдордир. Олий Мажлис Президент тақдимига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик судининг раиси ва судьяларини сайлайди (78-модданинг 12, 13, 14-бандлари, 93-модданинг 10-банди). Бундан ташқари, Олий Мажлис суд ҳокимиятининг мақомини белгиловчи қонунларни қабул қилади, уларни ўзгартира олади. Президент эса бу қонунларни имзолайди.

Суд ҳокимияти ҳам қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларга таъсир кўрсата олади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари устидан назорат олиб боради, уларнинг Конституцияга мослиғига доир ишларни кўради (108-модда). Шунингдек, у вазирликлар, давлат қўмиталари, давлат ҳокимияти маҳаллий органлари қарорларининг Конституцияга мослиғини аниқлайди (109-модданинг 1-банди). Конституциявий суднинг қарорлари қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Юқоридаги конституциявий нормаларнинг гувоҳлик беришича, ҳокимиятлар тақсимланиши механизми давлат ҳокимиятининг оқилона ташкил этилиши ва амал қилишини таъминлайди, ҳокимиятнинг суиистеъмол қилинишига йўл қўймайди, фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликлари бетўсиқ таъминланишини, улар асло завола топмаслигини кафолатлайди.

Ҳокимиятлар тақсимланиши реал қарор топмаса, ҳуқуқий давлат, фуқаровий жамият, адолатли ҳуқуқий қонунчилик қарор топиши дарғумон.

Пировард натижада эса, халқ барча давлат ҳокимияти идоралари фаолияти устидан назоратни амалга оширади. Давлат идоралари, айниқса, халқ сайлаган тузилмалар халқ, фуқаролар олдида ҳисоб беради. Худди шу мақсадга йўналтирилган қондани эътироф этиш лозим. Ҳар бир шахс давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга (44-модда). Мазкур конституциявий қондани кафолатлаш ва ҳаётга татбиқ этиш учун 1995 йил 30 августида «Фуқароларининг ҳуқуқлари ва эркинликларини буздирилган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида» қонун қабул қилинди. Мазкур қонун демократия билансоҳаларида яна бир муҳим қадам эканлиги шубҳасиз. У давлат ҳокимияти фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга масъул эканлигини яна бир бор таъкидловчи заминдор ҳужжатдир.

Ҳокимиятнинг тақсимланиши — демократик ҳуқуқий давлатнинг зарурий шарт. Мазкур принципнинг қўлланилиши ҳокимиятнинг суниестемол қилинишига тўсиқ қўйди, фуқароларни мансабдор шахсларнинг тазйиқидан ҳимоя этади, давлат идоралари фаолиятининг самарали бўлишига шарт-шароит яратади.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назариясининг яралиши узок ўтмишга бориб тақалади. Аммо унинг мустақил ва бир бутун сиёсий-ҳуқуқий таълимот сифатида шаклланиши XVII—XVIII асрдаги буржуа инқилоблари даврига тўғри келди. Давлат органлари фаолиятининг (ваколатларининг) чегараланиши ғояси энг умумий кўринишда антик давр донишмандлари — Платон, Аристотель, Полибий, Ликург ва бошқалар томонидан ифода этилган.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назарияси “классик” шаклининг анъанавий асосчилари Джон Локк ва Шарл Луи Монтескьёлардир. Ҳокимиятларнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва федерал турларга бўлиниши, Локкнинг фикрича, инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан биридир. Бунда “барча қонун чиқарувчи ҳокимиятга итоат этади, чунки у қонунларни ўрната оладиган энг олий идорадир”. Локк суд ҳокимиятини алоҳида эътироф этмаган, сабаби

уни ижроия ҳокимиятнинг таркибий қисми деб ҳисоблаган.

Бу борада буюк француз тарихчиси ва файласуфи Шарл Монтескьёнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим. У “ҳокимиятлар тақсимланиши” деб ном олган бир-бутун тугал таълимотни яратган. Олимнинг хулосасига кўра, адолатли қурилган давлатда ҳокимият ягона эмас, балки, аксинча, бир-бирига тобе бўлмаган учта ҳокимият — қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мавжуд бўлиши шарт. Уларни ҳар қандай кўринишда бирон-бир орган ёки шахс қўлида мужасамланиши умумий манфаатларга путур етказди, суистеъмолликларга олиб келади ва шахснинг сиёсий эркинлиги билан асло сиғишмайди. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг бир қўлда бирлаштирилиши қонуннинг устун бўлишига зарар етказди, борди-ю, судьялар фақат судлов билан машғул бўлмай, қонун яратиш иши билан шуғуллансалар, инсонлар ҳаёти ноҳақлик қурбонига айланиши мумкин.

Ўз ўтмишдошлари сингари Монтескьё ҳам бошқарувнинг самарали бўлиши учун давлат фаолияти соҳасида одилона “меҳнат тақсимоти” зарур, деб таъкидлаган. У, учта ҳокимиятнинг ҳар бири ўз фаолиятининг хусусиятига мувофиқ алоҳида мустақил орган томонидан амалга оширилгани маъқул, деган. Айни вақтда донишманд давлат органлари тизимини, улар ўртасидаги алоқалар табиатини, ўзбошимчаликни чеклаш ва инсон эркинлигини таъминлаш мақсадида, идораларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳамда бир-бирини “тийиб” туриш муносабатларини таҳлил қилишда давом этган.

Бу ўринда ҳокимиятлар мустақиллиги ва уларни амалга оширувчи органларнинг мустақиллиги, бир-бирининг фаолиятига аралашмаслиги ниҳоятда муҳимдир.

Монтескьё таълимотида алоҳида ўрин тутадиган ғоя — ҳокимиятларнинг мувозанати, тенглиги ҳамда уларнинг “ўзаро бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатлаш” системаси ҳақидаги ғоядир. Юқорида зикр этилган ҳокимиятлар ўртасида шундай муносабат ўрнатилмоғи лозимки, бунда уларнинг ҳар бири давлат вазифаларини мустақил ўташ билан бирга, ўз ҳуқуқий воситалари ёрдамида бир-бирини мувозанатга чорлаб турадилар, ҳокимият ваколатларини биргина муассаса томо-

нидан қонунсиз равишда тортиб олиниши (узурпация қилиниши)ни бартараф этадилар. Масалан, қонун доирасида ишлаши лозим бўлган ижро этувчи ҳокимият, айти пайтда, қонун чиқарувчи кенгашнинг фаолиятини чегаралаб туриши талаб этилади, акс ҳолда парламент ўзининг мутлақ ҳокимлигини ўрнагиши мумкин. Шу сабабли ҳам ижро ҳокимиятининг бошлиғи қонунларни имзолашда “вето” (яъни, вақтинча рад этиш) ҳуқуқидан фойдаланади, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлади.

Ўз навбатида, қонун чиқарувчи орган қонунлар ижро этувчи идора томонидан қандай бажарилаётганлигини назорат қилиш ваколатларига эга, ҳуқуқат эса парламентга ҳисоб беришга мажбур.

Ҳокимиятнинг турли тармоқлари ўртасида ўзаро муносабат масаласига чуқурроқ кириб борар эканмиз, унда Монтескьёнинг қарашлари Локкнинг фикрларидан фарқлигини кўрамиз. Ҳокимиятларнинг узвий алоқадорлигини тан олиш билан бирга, Локк қонун чиқарувчи ҳокимият ижро этувчи ҳокимиятдан устун туришини таъкидлайди. Монтескьё эса уларнинг тўла тенглиги, мустақиллиги, ҳатто алоҳидалигини ёқлаб чиқади. Бундан ҳокимиятлар мутлақо чекланмаган деган маъно чиқмайди. Аксинча, ҳеч бир ҳокимият идораси бошқасининг ваколатлари доирасига аралашмайди. Ҳар бир ҳокимият ўз ҳимояси нуқтаи назаридан ўзгасини назорат қилади, чеклаб туради, ваколатларидан четга чиқишга йўл қўймайди. Буни таъминлашнинг тартиби, воситалари (механизми) вужудга келтирилади.

Ҳокимиятларнинг энг мақбул тақсимланиши “ўзаро тийиб туриш ва мувозанатлаш” системаси ёрдамида таъминланади. Маъкур система бирон-бир ҳокимият органи мутлақ авторитар даврга эга бўлишига, ҳуқуқни ва конституцияни поймол этишга йўл бермайди.

Монтескьё кашф этган “ўзаро тийиб туриш ва мувозанатлаш” ва, ҳатто, қарама-қарши қўйиш системаси давлат органларининг самарали ҳамкорлик қилишига шароит ярата олмайди, — деб ёзади рус олими А. Барнашов.

Монтескьёнинг схемаси “уч ҳокимият” орасида улардан бирининг устун бўлишини инкор этади. Бу таълимот, аввало, ҳокимиятлар тақсимланишига ташкилий-ҳуқуқий ёндашувни англатади.

Кейинчалик Монтеस्कьёнинг қарашлари буржуазиянинг мафкурачилари томонидан танқидга учраган. Хусусан, буюк француз олими Ж.-Ж. Руссо ажралмас, ягона ва бўлинмас “**халқ суверенитети**” позициясида туриб Монтеस्कьёнинг ҳокимиятлар тақсимланиши гоёсини танқид қилган. Руссо ўз даври учун илгор саналган сиёсий дастур билан чиққан. Унинг асосида давлат ҳаётини “ақл ҳукмронлиги” ва халқ суверенитетини таъминловчи “**ижтимоий шартнома**” воситаси билан демократик ташкил этиш гоёси ётади.

Руссо, давлат функциялари тақсимланишини, яъни давлат органлари ўртасида ваколатлар тақсимланишини тан олган. Руссонинг таъбирича, қонун чиқарувчи ҳокимият — суверен халқ иродаси бўлганлиги сабабли у (қонун чиқарувчи) барчага тааллуқли ҳисобланган умумий масалаларни тарғибга солиши лозим. Ижроия ҳокимият суверен халқ қарори билан ўрнатилганлиги бонсе, у халқнинг ишончли таянчи ва хизматкори сифатида майдонга чиқади. Барча давлат органларининг тенглигига олий қонун чиқарувчи ҳокимиятни қайта тузиш эвазига эришилади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни халқнинг ўзи бевосита мажлисларда амалга оширади (йирик шаҳарларда вакиллик органлари тузилиши мумкин).

Юқорида биз келтирган икки ёндашув элементларини бирлаштириш биринчи марта Америка Қўшма Штатларининг 1787 йилги Конституциясида ўзининг қонуний ифодасини топган. Конституция муаллифлари “биз Қўшма Штатларнинг халқи...” деган сўзлар билан унинг суверенитетини баён этган. Давлат органлари (Конгресс, Президент ва унга итоат қилувчи вазирлар, судлар)нинг ваколатларини бўлиб бериш орқали эса “тийиб туриш ва мувозанатлаш” системаси билан тўлдирилган ҳокимиятлар тақсимланишини жорий қилган.

Кўпчилик давлатлар, шу жумладан АҚШ ҳам, халқ суверенитети ва ундан келиб чиқувчи қонуннинг олийлиги принципи замирида “ҳокимиятлар тақсимланиши”ни эътироф этган. Масалан, АҚШ Конституциясига биноан, қонун чиқарувчи ҳокимият Вакиллар палатаси ва Сенатдан иборат Конгрессга тегишли. Ижро этувчи ҳокимият сайлашга вакил қилинган кишилар томонидан сайланади. Президент бир вақтнинг ўзида ҳам давлат бошлиғи, ҳам ҳукумат бошлиғи ҳисоблана-

ди. У қонунларга итоат этиши шарт, аммо Конгрессга ҳисоб бермайди.

АҚШнинг Олий суди нафақат одил судловни амалга ошириш ваколатларига, балки конституциявий назорат ҳуқуқига ҳам эга. Бунинг маъноси шуки, Олий суд қонунларнинг ва маъмурий ҳужжатларнинг Конституция нормаларига мувофиқлигини текширади ва уларни ғайриконституциявий деб эълон қилиш ҳамда Президент ёки Конгресс ҳужжатларини юридик кучга эга эмас, деб топиш имкониятига эга. Жиддий сиёсий инқирозлар даврида эса Америка Олий суди қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ўртасида ҳакамлик вазифасини бажаради ва шу йўл билан ҳокимиятлар фаолиятини ўзаро уйғунлаштиради.

XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик тузумининг барбод бўлиши оқибатида собиқ Совет Иттифоқи вайроналарида бир қатор янги суверен давлатлар вужудга келди. Собиқ иттифоқдош республикаларнинг мустақилликка эришиш жараёни демократлаштириш, умуминсоний қадриятларни қайта тиклаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари устуворлигини тан олиш, қонуннинг (ҳуқуқнинг) олийлиги, ҳуқуқий давлат яратиш шиори остида амалга ошди. Ёш мустақил давлатларнинг шаклланиш тўфонларида турли ғоялар ва концепцияларнинг пайдо бўлиши табиий бир ҳолдир. Ана шулар жумласидан ҳокимиятлар тақсимланиши назарияси ҳам кенг тарқалди. Бундан кутилаётган мақсад ҳокимият суиистеъмол қилинишидан, бюрократизмдан ва сиёсий ҳаётдаги бошбошдоқликдан сақланишдан иборатдир. Ҳокимиятлар тақсимланиши принципи деярли ҳамма республикаларнинг янги конституцияларида давлат тузумининг ҳуқуқий асоси сифатида мустаҳкамланган.

Конституциявий қонунчилик соҳасида бундай ўта масъулиятли қарорга ўз-ўзидан келингани йўқ. Гап сиёсий механизмларнинг оддийгина ўзгариши ҳақида эмас, балки давлат қурилишининг “демократик” шакллари ҳақидаги чуқур сингиб кетган эски ақидаларнинг тубдан ўзгарганлиги, МДҲ давлатларида умуман давлат ҳокимияти концепциясининг ўзгарганлиги ҳақида бо-раётир.

Ҳокимиятларнинг оқилона тақсимланиши — давлат тузилмаларининг самарали фаолият қилиши, суиистеъмолликларнинг бартараф этилиши, инсон ҳуқуқла-

ри ва эркинликлари ҳимоя этилиши, умуман, қонунчилик таъминланишининг гаровидир. Шунинг учун ҳам ҳокимиятлар тақсимланиши принципининг давлатчилигимиз ҳаётига реал сингдирилиши масаласи катта назарий ва амалий аҳамият касб этади.

Ҳокимият тақсимланиши серқирра ҳодиса бўлиб, у структура ҳосил қилувчи ва функционал принципдир. У алоҳида таркибий қисмларнинг қотиб қолган йиғиндиси эмас, балки ишловчи, ҳаракатланувчи механизмдир. Бу механизм мураккаб келиштирув ва махсус ҳуқуқий жараёнларни (шу жумладан, ихтилоф ва экстремал ҳолатларга мўлжалланган жараёнларни) бирлаштириш воситасидир. Ҳокимиятларнинг ягоналиги ва тақсимланиши давлат ҳокимияти тармоқларининг диалектик ҳолатидир. Ягоналикка диалектик мувозанат орқали, ҳокимият шохобчаларини мувофиқлаштириш ёрдамида эришилади.

Ҳокимиятлар тақсимланиши назариясининг тарихий ва умуминсоний қадр-қимматига тан бериш билан бир қаторда шуни таъкидлаш керакки, у маъмурий-буйруқбозлик тизимининг барча баёларидан ва бетайин давлат бошқаруви оқибатларидан фориғ бўлишнинг ягона воситаси эмас. Бунинг учун ҳали яна талайгина омиллар керак. Яъни, илғор тараққий этган демократия, тегишли сиёсий маданият даражаси, “тийиб туриш ва мувозанатлаш”нинг конституциявий расмийлаштирилган системаси ва ҳоказо. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳокимиятлар тақсимланиши принципини аслида тўла ҳажмда жорий этиш мумкин эмас. Ҳатто, Америка Қўшма Штатларида ҳам ҳокимиятлар тақсимланиши соф кўринишда амалга ошмаган. Шунинг учун ўзга давлат-ҳуқуқий андазасини муайян бир мамлакатга кўр-кўрона кўчириб ўтказиш тўғри эмас. Чунки барча халқлар ва давлатлар учун ягона намуна, қолип, нусха бўлиши мумкин эмас.

Бизнинг мамлакатимизга келсак, Ўзбекистон ҳуқуқий давлатчилиikka ўз йўли билан боради. Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов давлатимизнинг янгиланиш йўналишлари ва кўламларини белгилаб шундай деб ёзади: **“Барқарор бозор иқтисодиёти очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш пировард мақсад бўлиб қолиши керак... Сиёсий соҳадаги муҳим вазифалардан бири қонун чиқарувчи, ижро**

этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини ажратиш асосида миллий давлатчиликни барпо этишдир”¹. Табиийки, бизнинг республикада ҳокимиятлар тақсимланиши принципини жорий этиш ўзбек давлатчилигининг тарихий, маданий ва миллий хусусиятларини акс эттирувчи жиҳатларга эга бўлади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясида ҳокимиятлар тақсимланиши принципи ўзининг қонуний ифодасини топган.

Конституция бизда парламент демократиясини шакллантиришнинг ҳуқуқий асосини ташкил этади. Олий Мажлис депутатлари ҳудудий округлардан **кўппартиявийлик асосида** сайланадилар. Фикрлар ва ғоялар хилма-хиллиги, сиёсий институтлар турли-туманлиги мамлакат ижтимоий-сиёсий ва давлат ҳаётининг асосидир.

Олий Мажлис олий қонун чиқарувчи орган сифатида қуйидаги мутлақ ваколатларга эга:

1) Конституция ва қонунлар қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

2) республика ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлатнинг стратегик дастурларини қабул қилиш;

3) бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш, давлат банкларини бошқариш;

4) маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, республика чегараларини ўзгартириш;

5) давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни белгилаш.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий судини, Олий судини ва Олий ҳўжалик судини сайлайди. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисини сайлайди. Давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этади, Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари ва битимларини тасдиқлайди ҳамда денонсация қилади (барвақт тўхтатади), Президент фармонларини тасдиқлайди.

Ўзбекистонда президентлик ҳуқуқий институт сифатида ўзининг ҳозирги кўринишида бирданига қарор топгани йўқ. Республика парламенти 1990 йил марти-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. 8-бет.

да қонун қабул қилиб, ўша вақтда амалда бўлган Конституцияга тузатишлар киритди. Шу тариқа Президент лавозими жорий этилди. Ҳозирги янги Конституция нафақат бу борада ворисликни давом эттирди, балки Президентнинг ҳуқуқий ҳолатини янада такомиллаштирди ҳам.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Конституциясига мувофиқ, Президент давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. У айна вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади (89-модда).

Ўзбекистон Президенти:

1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир;

2) Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилишига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради;

3) Ўзбекистон давлати номидан иш кўриши мумкин. Ўзбекистонни мамлакат ичкарисида ва халқаро муносабатларда намоён этади, музокаралар олиб боради ҳамда республиканинг шартнома ва битимларини имзолайди;

4) Ўзбекистон Республикасининг вазирликлари, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади, Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарларини, Вазирлар Маҳкамасининг аъзоларини, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ҳамда уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалалар юзасидан фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади;

5) вилоят, туман, шаҳар судларининг ва хўжалик судларининг судьяларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади;

6) вилоятлар ҳокимларини ва Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод этади;

7) Ўзбекистон Республикаси қонунларини имзолайди, “вето” ҳуқуқига эга, яъни имзолаш учун Президентга юборилган қонунларга ўз эътирозларини илова этиб, уни такроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун Олий Мажлисга қайтаришга ҳақли;

9) Республика Қуролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Қуролли Кучларнинг олий

қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонларни беради;

9) республика фуқаролигига қабул қилади, сиёсий бошпана бериш масалаларини ҳал этади;

10) амнистия эълон қилади, афв этиш ҳужжатларини чиқаради ва ҳоказо.

Президент давлат бошлиғи сифатида парламентга таъсир этишга имкон берувчи тегишли ваколатларга эга. Аввало, у қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг фаолиятини уйғунлаштиради. Қонунларнинг Президент томонидан имзоланиши чуқур рамзий маънога эга бўлиб, бу билан у бутун халқ (миллат)нинг иродасини мужассам этади. Президент ўз ваколатларини халқдан олади, шу боис ўз имзоси билан халқ иродаси ва эзу истагини акс эттирувчи қонунни тасдиқлайди. Конституция Президент зиммасига бутун давлат тақдири учун жавобгарликни юклайди.

Президентнинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини, яъни Олий Мажлис эътиборига қонун лойиҳаси, шунингдек, қонунчилик хусусиятига эга бўлган таклифларни тақдим этиш ҳуқуқини алоҳида таъкидлаш лозим. Мазкур ҳуқуқ ҳам Президентнинг парламентга таъсир этиш мурватларини мустаҳкамлайди (Конституциянинг 82-моддаси).

Яна бир қиёсий мисол, АҚШ Конституциясига мувофиқ, ижро ҳокимияти фақат Президентга берилади. Бу Президентга билдирилган юксак ишончгина эмас, балки улкан масъулият ҳамдир. Кучли президентлик ҳокимияти— бу қонунларнинг аниқ ва очишмай бажарилишининг ишончли гаровидир. Президент ҳокимиятининг тўла-тўқислигида ҳеч қандай хавф йўқ, чунки у сайловчиларга ёки парламентга ҳисоб бериб туради.

Ҳокимиятларнинг ўзаро бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатлаш тизимининг энг муҳим бўғинларидан бири шуки, Олий Мажлис таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилинган қарори асосида Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин (Конституциянинг 95-моддаси).

Ўз навбатида, Конституцияда Олий Мажлис томо-

нидан Президент бошчилигидаги ҳукуматга ва олий суд ҳокимиятига тийиб турувчи таъсир ўтказиш механизмлари назарда тутилган. Масалан, Олий Мажлис қонунлар, шу жумладан Конституция қабул қилиш йўли билан Президентнинг, Вазирлар Маҳкамасининг ва судларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб қўяди; ижроия ва суд ҳокимияти органлари учун мажбурий норматив мўлжал бўлиб хизмат қилувчи ички ва ташқи сиёсат асосларини белгилайди; Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик судининг таркибини сайлайди, Вазирлар Маҳкамаси таркибининг тайинланишини, Президентнинг фармонларини тасдиқлайди.

Президент ҳар йили Олий Мажлисга ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади. Унинг Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ёки айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этиш тўғрисидаги қарори уч кундан кечиктирилмасдан Олий Мажлиснинг тасдиғига киритилади.

Суд ҳокимиятининг мақомини конституциявий тартибга солиш қўйидаги масалаларни қамраб олади:

1) қонунийликни муҳофаза этиш соҳасида суд ҳокимиятининг устунлиги ва олийлиги;

2) судларнинг тузилиши принциплари ва судьяларнинг мақоми;

3) демократик одил судлов асослари — судларнинг фаолият принциплари;

4) одил судлов соҳасида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари.

Афсуски, совет давлати мавжуд бўлган бутун тарихий давр мобайнида қонунга нисбатан менсимаслик кайфияти устун бўлди, суднинг аҳамияти эса камситиб келинди. Судларни “бошқариш” мумкин бўлди, ҳатто улар устидан “қўмондонлик” қилинди.

Махсус юридик адабиётда суд анъанавий тарзда ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлардан бири сифатида эътироф этиб келинди. Судга дастлаб “оддий” кейинчалик ҳуқуқни муҳофаза этувчи “асосий”, “етакчи” орган деб қаралди. Бундай ёндашув ҳуқуқий давлат шароитида на сиёсий, на назарий ва на амалий жиҳатдан ўринсиздир. Суд оддийгина ҳуқуқни қўриқловчи орган эмас. У ҳокимиятнинг тўлақонли субъекти. Суд — адолат, адлия элтувчидир. Суд — инсоният ақлининг бутун цивилизация тарихи давомида эришган энг буюк ютуғидир. “Суд — қонунийлик ва ҳуқуқий-тартиботни таъ-

минлашнинг ўта назик сайқал топган, энг такомилга етган воситаси (механизми)дир”.

Мазкур таъриф ва тафсилотдан келиб чиқиб айтиш лозимки, ҳозирги пайтда суд давлат ҳокимиятининг зарурий ажралмас қисми сифатида талқин этилиши лозим.

Ўзбекистонда реал суд ҳокимияти кенг кўламли чуқур суд-ҳуқуқий ислоҳоти натижасида қарор топмоқда. Ушбу ислоҳотнинг бош мақсади суднинг мустақиллигини таъмин этишдан иборатдир.

Суд ислоҳоти доирасида одил судловнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган бир қатор сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий, моддий, мафкуравий чораталбирлар кўрилмоқда (суд ислоҳотлари ҳақида кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз). Булар мужассам ҳолда ва собитқадамлик билан олиб борилсагина судлов гизимига сифат жиҳатдан янгича тус беради, уни юқори-роқ поғона кўтаради. Пировардида судларнинг республикада қонунийликни ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш бобидаги аҳамиятининг ошишига олиб келади.

Илмий адабиётларда суд ваколатини кенгайтириш зарурлиги ҳусусида асосли фикрлар билдирилмоқда. Ижро этувчи органлар билан фуқаролар ўртасида вужудга келадиган барча низолар (шу жумладан норматив ҳужжат қабул қилиниши туфайли шахс ҳуқуқларининг бузилишига доир даъволар) суднинг муҳокамасига таллуқли бўлиши керак. Зеро, ҳуқуқий давлатда ҳар бир фуқаро суд ёрдамида ўзининг бузилган ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлиши шарт.

Суд ҳокимиятининг бошқа ҳокимиятлар билан тенг фаолият кўрсатиши Конституция даражасида мустаҳкамланган. Асосий қонунимиз “судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар”, деб эълон қилади. Судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланади (112-модда). Суд ҳокимияти чиқарган ҳужжатлар барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир (114-модда).

Суд ҳокимияти қонун чиқарувчи органга нафақат ҳуқуқ ижодкорлик фаолияти устидан назорат қилиш орқали, балки қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланиш йўли билан ҳам таъсир кўрсата олади. Суд фикри қонун чиқарувчи орган учун ҳамиша қимматли-

дир. Зеро, суд ўз ғоя ва тақлифларини бевосита ҳаётдан, ҳуқуқни қўллаш амалиётидан келиб чиқиб шакллантиради.

Шундай қилиб, ҳокимиятлар тақсимланиши ва давлат ҳокимияти органларининг ташкил этилиши ва ўзаро бир-бирини назорат қилиши нуқтаи назаридан, улар ўртасидаги низоли вазиятларни ечиш ва фуқароларнинг манфаатини ҳимоя қилиш жиҳатидан энг самарали юридик восита бўлиб хизмат қилади. Ҳокимиятлар тақсимланиши ижтимоий-сиёсий ҳаёт демократлаштирилганлигининг меъёри ва ўлчовидир. У ўзаро турли қутбларда турувчи ҳокимият ва эркинлик, қонун ва адолат, давлат ва шахс каби ижтимоий ҳодисаларни инсон қадр-қиммати нуқтаи назаридан келиб чиқиб узвий мужассамлаштиради.

2.2. Сиёсий тизимнинг конституциявий асослари

Сиёсий демократияни равнақ топтириш, бошқача айтганда, сиёсий тизимни демократлаштириш жамиятимиз тараққиёти ҳозирги босқичининг устувор йўналишларидан биридир. Сиёсий ҳаётни муттасил тарзда эркинлаштириб бориш масаласи мамлакат Президентининг доимий диққат марказида туради десак, асло муболаға бўлмайди. И.А. Каримов ўзининг 1999 йил 14 апрелда Ўзбекистон Республикаси биринчи чақириқ Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясида сўзлаган “Ўзбекистон XXI асрга интилоқда” номли маърузасида жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш масаласини қатъий тарзда кун тартибига қўйди. “Сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида: авваламбор, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатлар ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарур.

Демократиянинг энг муҳим принципи — одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим”¹.

Бу борадаги собитқадамликнинг ёрқин исботи тарзида кейинги йилларда амалга оширилган қонунчиликни (ҳуқуқий тизимни), хусусан, жиноят ҳуқуқига оид сиёсатини, жазо тайинлаш тизимини эркинлаштириш

(иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг олтинчи сессияси, 2001 йил 29 август), парламент демократиясини ривожлантириш, икки палатали парламентни шакллантиришга қаратилган ислоҳотларни (иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг саккизинчи сессияси, 2002 йил 4—5 апрель), шу масала юзасидан 2002 йил 27 январда ўтказилган референдумни ва бошқа сиёсий-ҳуқуқий мазмундаги чора-тадбирларни эътироф этиш ўринлидир.

Эркинлаштириш сиёсий ислоҳотларнинг асл маъзи сифатида бутун сиёсий тизимни қамраб олмоқда. Мамлакатда рўй бераётган сиёсий демократик жараёнларни англаб етиш учун жамиятимиз сиёсий тизимини кўздан кечириш етарли бўлади. Шу мақсадда республикамиз сиёсий тизими ва унинг конституциявий-ҳуқуқий асосларига алоҳида тўхталишни лозим топамиз.

Ўзбекистон жамияти ҳар қандай кишилик жамияти сингари серқирра, мураккаб ижтимоий тизимдир. Тизимлилик жамиятнинг табиий ҳолати ва яшашининг зарурий шартидир. Жамият нисбатан йирик тизимли ҳодиса сифатида, ўз навбатида, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий тизимларнинг мажмуидир. Мазкур мустақил тизимларнинг ҳар бири ҳақида тегишли бобларда мавриди билан баён қиламиз, ҳозир эса асосий эътиборни сиёсий тизим масалаларига қаратамиз.

Сиёсий тизим — халқ иродасига мувофиқ сиёсий ҳокимиятни амалга оширишга хизмат қилувчи сиёсий ташкилотлар (давлат, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, нодавлат уюшмалар), сиёсий нормалар, принциплар, институтлар, жараёнларнинг ўзаро алоқадорлиги ва муштарак йиғиндисидир. Ушбу тизимга кирувчи элементлар нафақат сиёсий ҳокимиятни амалга оширишни, балки жамиятга оқилона сиёсий раҳбарликни таъминлайди.

Сиёсий тизим инсонлар фаолиятининг алоҳида соҳаси — сиёсат, сиёсий муносабатлар ва алоқалар соҳаси билан боғлиқдир. У муайян сиёсий ироданинг маҳсули сифатида вужудга келади ва бу ироданинг амалга оширилишига сафарбар этилган воситаларнинг институциявий (ташкилий-тузилмавий) расмийлашган шакли тарзида намоён бўлади. Сиёсий тизим кишилар ўрта-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999. 16-бет.

сидаги сиёсий муносабатларнинг барқарор шакли бўлиб, унинг ёрдамида жамият аъзоларининг барчасига нисбатан ҳокимият таъсири амалга оширилади ёхуд қатъий иродавий қарор қабул қилинади.

“Сиёсий тизим” талқинига чуқурроқ кириб бориш, унинг моҳиятини англаб етиш учун “сиёсат” ва “система” (тизим) ибораларининг луғавий ҳамда илмий маъносини аниқлаш лозим.

“Сиёсат” — юнонча “Polis”, “politikos” сўзларининг таржимаси бўлиб, унинг маъноси “давлатни бошқариш санъати”, “давлат ишлари” демакдир.

Қадимги юнон файласуфи Демокритнинг фикрича, “сиёсат давлатни идора этиш, бошқариш маҳоратидир”. Бу фикрни давом эттириб Платон (Афлотун) сиёсатни ҳукмдорнинг санъати сифатида, яъни шоҳнинг одамларни (жамиятни) бошқариш соҳасидаги билими ва қобилияти сифатида таърифлайди. “Сиёсий санъатнинг моҳияти, — дейди у, — давлатнинг умумий ҳаётини оқилона ташкил этиш ва олиб бориш қобилиятида, сиёсий “матон”ни тўқиш қобилиятида намоён бўлади”.

Бугунги кунда сиёсат давлат ишларида иштирок этиш, давлатни йўналтириб туриш, унинг шакли, вазифалари, фаолияти мазмунининг белгиланиши (ифодаланиши) деб талқин қилинади. Сиёсат турли ижтимоий гуруҳларнинг давлат ҳокимиятига муносабатининг ифодасидир. Инглиз сиёсатшунос олимлари Г.Понтон ва П.Жилл сиёсатни уч жиҳатнинг муштарак бирлиги:

1) кишиларнинг ижтимоий масалаларни тушуниш ва ҳал этиш усуллари;

2) бу фаолият асосида ётувчи прициплар;

3) айрим шахс ёки гуруҳнинг вазият устидан назоратни қўлга киритиш ва уни сақлаб қолиш воситаси тарзида изоҳлайдилар.

Фарб сиёсатшунослигида кенг тарқалган нуқтаи назарга кўра, сиёсат — жамиятдаги турли ижтимоий қатламларнинг манфаатларини муросага келтириш, уйғунлаштириш асосида оқилона қарор қабул қила олиш қобилиятидир.

“Система” ибораси сўнгги 40—50 йил давомида фалсафа фанида чуқур тадқиқ этиб келинмоқда ва уни ижтимоий ҳаёт соҳасига кенг жорий этиш расм бўлиб бормоқда. Ижтимоий, шу жумладан ҳуқуқий ҳодиса-

ларга системали ёндашиш бу реал воқеликларнинг туб моҳиятини теран англашга, уларнинг атрофдаги бошқа ҳодисалар билан узвий алоқадорлик ва ўзаро таъсир ҳолатида ривожланишини англаб етишга кўмаклашмоқда. Ягона система — ўзаро узвий алоқадор ва чамбарчас боғлиқ қисмлар (предмет, жараён, воқеалар)-нинг бир бутун вужуд сифатида ҳаракатланиши, мавжуд бўлиши.

Фалсафий талқинга мувофиқ, “**система**” (қисмлардан таркиб топган бутун, бирикма) — ўзаро муносабатда ва алоқадорликда бўлган элементлар йиғиндиси бўлиб, муайян яхлитликни, бир бутунни ташкил этади¹.

Системанинг муҳим жиҳати — структуравий хусусиятнинг борлиги, яъни воқеликнинг ички таркибий қисмларга эгаллиги, бу қисмлар орасида поғонали бўйсунуш мавжудлиги ҳамда бу қисмларнинг нисбий мустақиллиги².

Системанинг мазкур сифатларига эътибор қаратишимизнинг боиси сиёсий тизим таркибига кирувчи қисмлар ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжуд эканлигини чуқур тушуниш ва улар ўртасидаги муносабатлар узвий боғлиқлиги ва диалектикасига эътиборни жалб этишдир.

Сиёсий ва ҳуқуқий адабиётларда сиёсий тизим (система)нинг таркибий тузилиши қуйидаги қисмлардан иборат деб кўрсатилади:

ташкилий жиҳат — давлат, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар;

норматив жиҳат — ҳуқуқ, сиёсий норма ва анъаналар, сиёсий ҳаёт доирасидаги ахлоқ ва маданият қоидалари;

алоқалар тизимига оид жиҳат — сиёсий институтлар ўртасидаги алоқа боғлаш воситалари ва шакллари: сайловлар, референдумлар, оммавий муҳокамалар, мажлислар, давлат ва сиёсий партияларнинг аҳолига мурожаатлари, оммавий ахборот воситаларининг фаолияти ва ҳоказо;

¹ Философский энциклопедический словарь. М., 1983. С. 160.

² Блауберг И.В., Юдин Б.Г. Понятие целостности и его роль в научном познании. М., 1972. С. 16; Афанасьев В.Г. Системность и общество. М., 1980. С. 21–31.

мафкуравий жиҳат — сиёсий онг, жамиятда ҳукмрон ва уни йўналтирувчи сиёсий мафкура.

Сиёсий тизимни бундай тушуниш унга комплекс ёндашишни таъминлайди. Юқоридаги талқиндан келиб чиқиб, сиёсий тизимнинг қуйидаги асосий таркибий қисмларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

- 1) сиёсий ва ҳуқуқий нормалар;
- 2) сиёсий тузилмалар (институтлар);
- 3) сиёсий фаолият;
- 4) сиёсий онг;
- 5) сиёсий маданият.

Сиёсий ва ҳуқуқий нормалар — Конституция, кодекс, низом, партиявий ҳужжатларда мустақамланган қоидалар бўлиб, улар сиёсий муносабатларни тартибга солишга ва ривожлантиришга йўналтирилган бўлади.

Сиёсий тузилмалар (институтлар) — сиёсий ва давлат ташкилотлари, улар ўртасидаги муносабатлар, институтлар ҳамда муассасалар йиғиндисиدير. Бу ўринда сиёсий фаолият, ҳаракатлар ва муносабатни амалга оширишнинг ташкилий жиҳати назарда тутилади.

Сиёсий фаолият — жамиятда сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш тизимини муҳофаза этиш, ривожлантириш ҳамда функционал жиҳатдан таъминлашга қаратилган фаолият тури.

Сиёсий онг — ижтимоий онгнинг бир тури бўлиб, у сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш механизмларини акс эттирувчи ва кишиларнинг сиёсий муносабатлар соҳасидаги хулқ-атворини йўналтирувчи тафаккурнинг намоён бўлишидир. Сиёсий онг — сиёсий назариялар, дастурлар, таълимотлар тарзида, шунингдек, сиёсат ҳақидаги оддий инсоний қарашлар, тасаввурлар ва анъаналар кўринишида бўлиши мумкин.

Сиёсий маданият — сиёсий тизим субъектлари бўлмиш сиёсий партиялар, бирлашмалар ва жамоалар давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштироки чоғида, шунингдек, сиёсий муносабатларни тартибга солиш борасида қўлланиладиган (риоя этадиган) кадриятлар, сиёсий ғоялар, эътиқод ва рамзлар тизимиدير. Бугина эмас, сиёсий маданият муайян миллат ёки ижтимоий-сиёсий жамоанинг сиёсат олами, сиёсий жараёнлар амалга ошишининг қонун-қоидалари хусусидаги тасаввурлари мажмуи ҳамдир. Профессор Б.Тўйчиевнинг табирича, сиёсий маданият ижтимоий онг ва умумий маданиятнинг сиёсий институтлар ҳамда

сиёсий жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлган қисми ва жиҳатларини қамраб олади. Улар, ўз навбатида, давлат ва сиёсий институтларнинг шаклланиши, амал қилишига сезиларли таъсир ўтказади. Сиёсий маданият таркибига сиёсий тизим доирасида намоён бўлувчи эътиқод ва фикр йўналишлари ҳам киради¹.

Бошқа бир олим К.С.Гажиёвнинг фикрича, сиёсий маданият — сиёсий ҳамжамият субъектларининг кўпчилиги томонидан эътироф этилган норматив қадриятлар тизимидир².

Сиёсий тизимнинг марказий таркибий бўғинини, ўзигагина давлат ташкил этади. Давлат сиёсатни шакллантирувчи, амалга оширувчи ва жамиятни бошқарувчи муҳим зарурий ташкилий тузилмадир. Давлат сиёсий тизимга кирувчи барча элементларни баҳамжиҳат этувчи, уларнинг ҳаракатига (фаолиятига) сиёсий мазмун бағишловчи, система ҳосил қилувчи бўғиндир. Сиёсий тизимнинг вазифа ва функцияларини адо этишда давлат ниҳоятда муҳим ўрин тутати.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакат сиёсий тизимининг қонуний асосларини ташкил этади. Унда давлат, сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий мақоми ва ўзаро алоқалари ҳамда фаолиятининг энг муҳим принциплари белгиланган.

Сиёсий тизимнинг амал қилиши, фаолият кўрсатиши мазкур институт ҳақидаги конституциявий қондаларнинг рўёбга чиқишини ва ҳаётга татбиқ этилишини аниглайди.

Сиёсий тизимнинг асосий функциялари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, халқнинг сиёсий иродасини аниқлаш, ифодалаш ва амалга оширишга қўмаклашиш;

иккинчидан, халқ оммасини жамият ва давлат олдида турган вазифаларнинг муваффақиятли бажарилишига сафарбар этиш;

учинчидан, жамиятни уюштириш ва бошқариш, жамият ривожининг қонуниятларини аниқлаш ва илмий асослантирилган механизмларни яратиш.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий системасининг моҳияти — халқ ҳокимиятчилигининг амалга ошири-

¹ Қаранг: Туйчиев Б. Проблемы формирования политической культуры и демократизация современного общества. Т., 1991. С. 33—34.

² Қаранг: Гажиёв К.С. Политическая наука. М., 1995. С. 338.

лишидан, ҳокимиятнинг халқ манфаатига бўйсундирилганлигидан иборат. Зеро, унинг ижтимоий базасини халқ ташкил этади. Республикамиз сиёсий тизимининг мақсади:

1) Ўзбекистонда адолатли фуқаролик жамиятини вужудга келтириш;

2) демократик ҳуқуқий давлатчиликни барпо этиш;

3) ижтимоий-сиёсий ҳаётда демократик муҳитни, сиёсий барқарорликни, миллатлар ўртасидаги тотувлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий тизими қуйидаги *вазифаларни* бажаради:

— Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини таъминлаш;

— мамлакатдаги сиёсий кучларни юқоридаги мақсадлар йўлида бирлаштириш;

— жамиятга сиёсий раҳбарликни амалга ошириш; унда демократик принципларни қарор топтириш;

— бозор иқтисодиёти муносабатларининг муваффақиятли ривожланиши учун тегишли сиёсий шарт-шароит ва ҳуқуқий заминни яратиш;

— қонун устуворлигини таъминлаш;

— жамиятда маънавий барқарорликни таъминлаш учун миллий истиқлол мафқурасини шакллантириш ва шу асосида янги авлодни — комил инсонни тарбиялаш.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий системасига қуйидаги *хусусиятлар* хос:

биринчидан, сиёсий, иқтисодий ва ғоявий манфаатларнинг бирлиги; халқни ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишга сафарбар қилиш;

иккинчидан, ўзбек халқининг миллий, маънавий ва маданий қадриятлари, тарихий мероси билан замонавий демократик қадриятлар ва принципларни ҳамоҳанг бирлаштириш ва шу йўл билан ривожланишнинг маърифий даражасига эришиш.

Мамлакатдаги сиёсий тизим ўз фаолиятида Конституцияда белгиланган асосий принципларга таянади. Булар:

1) давлат суверенитети;

2) инсон ҳуқуқларининг таъминланиши;

3) Конституция ва қонунларнинг устунлиги;

4) халқ манфаатларининг биринчи ўринга қўйили-

ши, ижтимоий адолат ва демократия талабларига қатъий риоя этиш;

5) ҳокимиятлар тақсимланиши принципига риоя этиш;

6) ҳурфикрлилик ва кўппартиявийлик, ошкоралик ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида таъкидланганидек, мамлакатда ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади (12-модда). Сиёсий тизимнинг демократик тарзда фаоллият кўрсатишига кафолат берувчи конституциявий қоидалардан бири оппозиция (мухолифат) ҳуқуқларининг таъминланишидир. “Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи мухолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қиммати ҳеч қим камейиши мумкин эмас” (34-модданинг 2-қисми).

Шундай қилиб, Конституцияда Ўзбекистон Республикаси сиёсий тизимининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамлаб қўйилган.

Демократик ислохотлар натижасида ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда сиёсий плюрализм ҳамда кўппартиявийлик институтлари (анъаналари) қарор топмоқда.

Сиёсий ва мафкуравий ҳурфикрлилик (плюрализм) демократик фуқаролик жамиятининг муҳим хусусияти бўлиб, шахснинг эркинлиги, фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигини, сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишини таъминлашга хизмат қилади. Инсонлар табиатан хилма-хилдирлар, уларнинг манфаатлари ва яшаш тарзлари ҳам турличадир. Шу боис ҳар бир инсон ўзига хос фикрлайди, мушоҳада юритади. Маълумки, ҳар бир инсон танҳо ва бетакордир. Фикрлар хилма-хиллиги фуқаролик жамиятининг эҳтироси эмас, балки табиий ҳолатдир.

“Плюрализм, яъни фикрлар хилма-хиллиги ва қарашлар ранг-баранглиги маърифий жамиятга хос бўлиб, муайян ҳақиқатни турлича изоҳлаш, тушуниш ва талқин этиш тамойилига асосланади. Мана шундай тамойил устувор бўлган шарт-шароитни эътироф этадиган ва ўз ғояларини шу мезонлар асосида ривожлантирадиган мафкура илғор, кучли ва ҳаётбахш бўлади”¹.

¹ Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 19-бет.

Инсоният сиёсий тарихининг сабоқлари шундан далолат берадики, ўз фикрини эркин ифода эта оладиган шахс, ижтимоий гуруҳ, партия, аввало, ўзининг аниқ-равшан, асосли қарашларига эга бўлиши, ўз нуқтаи назарининг оқибати учун масъулиятни ўз зиммасига олиши, баҳс-мунозара маданияти талабларига амал қилиши лозим. Энг муҳими, фикрлар ва қарашлар хилма-хиллиги жамиятнинг устуни манфаатларига, миллий ва умумбашарий қадриятларга, қонуналарга, ахлоқий меzonларга зид бўлмаслини лозим.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган сиёсий ислохотларнинг муҳим йўналишларидан бири — мамлакатимиз сиёсий ҳаётининг барча соҳаларини, давлат ва жамият қурилишини демократлаштириш, эркинлаштириш, аҳолининг сиёсий фаоллигини ошириш, унда миллий ва умуминсоний қадриятларга асосланган сиёсий маданиятни шакллантиришдан иборат. Мазкур жараёнда демократия, фикр ва виждон эркинлиги, плюрализм ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш ҳамда инсонларварлик қондаларига риоя этиб яшашни жамият ҳаётининг асосий мезонига айлантириш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов собитқадамлик билан олиб бораётган сиёсат ва амалга оширилаётган демократик ислохотлар мамлакатимиз сиёсий ҳаётида ҳақиқий маънодаги кўппартиявийлик муҳити қарор топишига йўналтирилгандир. Сиёсий партиялар аҳоли муайян қатламларининг, фуқаролар ҳамда улар уюшмаларининг фикрини, нуқтаи назарини ифодалашнинг муҳим демократик воситасидир. Худди мана шунинг учун ҳам **“ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянган ҳолда, ана шу тоифа манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ ва равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши керак. Унда ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари, жамият тараққиёти борасидаги муқобил таклифлари ўз ифодасини топиши лозим. Амалда кўппартиявийлик — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс-мунозара, турли партиялар, жумладан, муҳолиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдонидир”**¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида жамиятимизда кўппартиявийлик тизимини шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари яратилган. “Ўзбекистон Респуб-

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ваган, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.8. — Т.: Ўзбекистон, 2000, 333-бет.

ликаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас”.

Конституцияда қатъий белгилаб қўйилган фуқароларнинг касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда қатнашиш ҳуқуқлари:

биринчидан, ўзларининг аниқ мақсадлари ва вазифаларини кўзлаб, фуқароларнинг сиёсий фаолиятларини ривожлантириш ва уларнинг кўп қиррали манфаатларини қондиришга мувофиқ келувчи ташкилот ва бирлашмалар тузишда;

иккинчидан, ихтиёрий ва бошқа фуқаролар билан тенг асосларда ҳаракатдаги жамоат бирлашмалари ва оммавий ҳаракатларга кириш ва аъзо бўлишда;

учинчидан, жамоат бирлашмаларининг мақсади ва низомидаги вазифаларини ҳеч қандай тўсиқсиз амалга ошириш, унинг ҳимоясидан ва аъзоликдан келиб чиқувчи ҳуқуқларидан фойдаланишда;

тўртинчидан, жамоат бирлашмалари орқали жамият ва давлатни бошқариш ишларида қатнашиш кабиларда ифодаланади.

Давлат сиёсий партияларнинг, жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза этади. Бундан ташқари, давлатнинг зиммасига сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқларига риоя этилишини таъминлаш, уларга ижтимоий ҳамда сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб бериш вазифаси ҳам юклатилган.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда тўртта сиёсий партия ва иккита ижтимоий ҳаракат фаолият юритмоқда. Сиёсий партиялар қаторига: Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Адолат социал-демократик партияси, Фидокорлар миллий демократик партияси, Миллий тикланиш партияси киради. Сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақомига оид конституциявий қоидалар 1996 йил 26 декабрда қабул қилинган “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонунда батафсил ривожлантирилган.

Давлат сиёсий партияларнинг ҳуқуқлари ва қону-

ний манфаатлари муҳофаза этилишини кафолатлайди, уларнинг уставларида белгиланган мақсадлари ва вазифаларини бажаришлари учун уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг ва улар мансабдор шахсларининг сиёсий партиялар ички ишларига аралашishiлари ёхуд, агар фаолият қонунга ҳамда ўз уставларига мувофиқ амалга оширилаётган бўлса, улар фаолиятига у ёки бу тарзда тўсқинлик қилишлари ман этилади.

Шунингдек, сиёсий партияларнинг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашуви ҳам йўл қўйилмайди (“Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддаси)¹. Агар совет даврида ҳукмрон яккаҳоким партиянинг раҳбарлари ўз амрини давлат ҳокимияти органларига ўтказган, қонунларни инкор этган бўлсалар, эндиликда қонун бундай хатти-ҳаракатларнинг ғайриқонунийлигини алоҳида белгилаб қўйди.

Қонун сиёсий партияларга аъзолик якка тартибда қайд этилишини талаб қилади. Бу аъзоларни ҳисобга олиш ишларини юритиш учун моддий маблағ ва кадрлар мавжуд бўлишини назарда тутлади. Шунингдан олиш керакки, баъзи партияларда уларнинг аниқ сонини белгилашда муаммолар мавжуд. “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддасига кўра, ҳеч бир партия сафидаги аъзолар беш мингдан кам бўлмашиги лозим. Энг йирик Халқ демократик партияси 470 мингдан зиёд аъзога эга бўлиб, бу кўрсаткич бўйича бошқа партиялардан 8 дан 80 бараваргача олдинда туради. Гарчи, жаҳон тажрибасидан маълумки, энг муҳими, партия аъзоларининг сони эмас, балки унинг сиёсий конструктивлиги, сайловчилар томонидан қўллаб-қувватланишига қодирлигидир.

Конституциянинг 77-моддаси ва “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги қонун парламентда ва халқ депутатлари маҳаллий кенгашларида фаолият юритиш учун партияларга кенг имкониятлар беради. Ўз вакиллари уларга сайланган тақдирда, улар қонунчилик ташаббуси билан чиқишлари, ҳукуматга ва маҳаллий маъмурларга сўров билан мурожаат этишлари, муҳокама қилинаётган кун тартиби бўйича партия нуқтаи назарини

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. №2. 36-модда.

тушунтириб беришлари мумкин. Партия гуруҳлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесиде маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларида тузилади. Партия гуруҳлари тегишли вакиллик органи кўмиталари ва комиссияларининг раислигига номзодлар бўйича таклифлар киритиш ҳуқуқидан кенг фойдаланадилар. Бундай лавозимни эгаллаган партия вакили сайловчилар, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишга партиянинг тайёрлигини ўз ишлари билан исботлаш учун катта имкониятларга эга.

Ҳар бир партиянинг устувор дастурий йўналиши бўлиб, унга кўра партия сиёсий таклифлар ишлаб чиқади ва уларни ўз наشرларида тарғиб қилади. Халқ демократик партиясида бу — аҳолини бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёнида ижтимоий ҳимоя қилиш, “Адолат” партиясида — барқарорликнинг ва Ўзбекистон бозор ислохотлари моделини рўёбга чиқаришнинг кафолати сифатида фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш, “Фидокорлар”да — мулкдорлар “синфи”нинг иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий мавқеини ошириб бориш, “Миллий тикланиш”да — халқ маънавиятини, тарихий хотираси ва маданиятини тиклаш каби масалаларни партиявий дастур сифатида илгари сурадилар.

Йирик ва ўрта корхоналарда одатда Халқ демократик партиясининг бошланғич ташкилотлари ишлаб турибди. “Адолат” партияси туманлар ва шаҳарлардаги ҳудудий ташкилотларда муайян мавқега эга. “Фидокорлар” ва “Миллий тикланиш” партиялари асосан ҳудудий белгига кўра тузилган.

Сиёсий партияларнинг ташкилотлари Тошкентда, Самарқандда, Бухорода, Андижонда, Фарғонада, Қаршида энг фаолдир.

Барча сиёсий партиялар жамиятда обрўли кишиларга ва ёшларга таянишга интилади.

Ҳар бир сиёсий партия барча асосий масалалар бўйича у ёки бу даражада ҳукуматни қўллаб-қувватлашини ва сиёсатни амалга ошириш усуллари тўғрисида таклифлар билдиришда муайян мустақилликка эгалигини эълон қилади.

Сиёсий партияларнинг раҳбарлари ва фаоллари ўзларининг шиорларига фуқароларнинг аксарияти лояллик қайдлигини ва уларни сайловларда қўллаб-қувватлашга

тайёр эмаслигини тан оладилар. Буни бартараф этиш учун сиёсий партиялар ўз раҳбарияти таркибига ёшларни киритишни ва айни чоғда маҳаллаларда обрўли, партия сиёсатининг тарғиботчилари бўлишга тайёр фуқароларни жалб этишни мўлжалламоқдалар. Шу мақсадда жамоатчилик фикри ўрганилмоқда ҳамда халқ байрамлари ва миллий байрамлар муносабати билан оммавий-сиёсий тадбирлар ўтказилмоқда¹.

Сиёсий партиялар давлат органларини шакллантиришда фаол иштирок этадилар. Хусусан, 1999—2000 йилларда парламент ва президент сайловлари ҳақиқий маънода кўппартиявийлик асосида ўтказилди. Бу фуқароларнинг сиёсий жараёнда демократик иштирок этишини мустақамлашда муҳим қадам бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонун асосида 1999 йил декабрда ўтказилган парламент сайловларининг аҳамияти шундаки, аввалги сайловларда иккита партия иштирок этган бўлса, бу сайловларда бешта партия иштирок этди. Бу, шубҳасиз, депутатлар ўртасида рақобатни ошириш имкониятини берди ҳамда сайловчилар учун танлов имкониятини кенгайтди. Яна бир хусусият шундаки, “Олий Мажлисга сайловлар тўғрисида”ги қонунга ўзгартириш киритилиши муносабати билан фуқаролар ўз ташаббускор гуруҳларини ташкил қилиш ва мустақил номзодларни кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Сиёсий партияларнинг фаоллигини кўрсатувчи бир мисолга эътибор қаратайлик. 1999 йил 5 декабрда ўтказилган Олий Мажлисга сайловларни тайёрлаш ва ўтказиш учун республика бўйича 250 округ сайлов комиссиялари ва 7723 сайлов комиссиялари участкалари тузилди. Сайлов бюллетенларига сиёсий партиялар, ваколатли ҳокимият органлари, ташаббускор сайловчи гуруҳларидан 1010 депутатликка номзодлар киритилди, хусусан, “Адолат” социал-демократик партиясидан — 119 номзод, “Ватан тараққиёти” партиясидан — 108, “Миллий тикланиш” демократик партиясидан — 93, “Фидокор” миллий демократик партиясидан — 207, Халқ демократик партиясидан — 180, ҳокимият вакиллик органларидан — 205, ташаббускор сайловчи гуруҳларидан — 98 номзод киритилди.

Республика бўйича сайловчилар рўйхатларига

¹ Инсон тараққиёти тўғрисида маъруза, Ўзбекистон 1998 й. 88—89-бетлар.

12692202 киши киритилди, булардан 12061266 нафари (барча рўйхатга олинган сайловчиларнинг 95,03%) овоз беришда иштирок этдилар¹.

2.3. Конституция ва парламентаризм: ислоҳот ва истиқбол

Ҳозирги замон конституциявий тизимларида парламентлар фавқуллодда муҳим ўрин тутади. Парламент сайлов асосида шакллантириладиган вакиллик ва қонун чиқарувчи орган бўлганлиги боис у конституциянинг демократик хусусиятларини яққол намоён этувчи институтдир. Сайланган вакиллардан иборат бўлган парламент бутун жамиятнинг ранг-баранг манзарасини, турли-туман ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифода эта олади. Жамиятдаги хилма-хил ижтимоий кучлар парламент доирасида баҳс-мунозара, фикр алмашув ва муросаи мадора қилиш имкониятига эга бўладилар. Айнан шундай мулоқот натижасида жамият (халқ)нинг умумий иродаси шаклланади. Мазкур ирода парламент механизми воситасида кўпчиликка мақбул ҳуқуқий қарор тарзида баён этилади.

Парламентнинг моҳиятига хос хусусият шундаки, у гурли ва ўзаро рақобатли ижтимоий манфаатларни ҳимоя этувчи конгресс (мажлис) эмас, балки бутун миллатнинг, халқнинг умумий мажлисидир. Шу боис парламент қабул қиладиган қарор (қонун) жамиятнинг умумий манфаати ва фаровонлигини кўзлайди. Парламент ўзининг халқчил легитим табиатга эгаллиги туфайли давлат сиёсатини белгилашда нуфузли мақом касб этади.

Парламентар (вакиллик) бошқаруви билан либерал конституционализм умумий илдишларга эга. Улар ўзаро бир-бири билан чирмашиб кетган. Конституционализм — давлат қурилиши ва ижтимоий ҳаётни конституция асосида ташкил этишнинг назарияси ва амалиётидир. Конституционализм сиёсий-ҳуқуқий таълимот сифатида давлат ва конституциявий тузумга оид либерал-демократик кадриятларни ўзида мужассам этади. Мамлакатда Конституциянинг мавжудлиги ҳали том маънода конституционализмнинг зоҳир бўлишини англамайди. Бунинг учун давлат ҳокимияти, унинг органлари амалда

¹ Халқ сўзи. 1999. 11 дек.

Конституциянинг руҳи, принциплари ва нормалари билан узвий боғлиқ бўлиши лозим.

“Конституционализм” оддий конституциявийлик ёки конституциявий қонунийликдан кенгроқ тушунчадир. Чинакам конституционализм тантанаси ҳақида ганириш учун давлат ва жамият ҳаётида ҳокимиятлар тақсимланиши — ҳокимият идораларининг “ўзаро тийиб туриш ва мувозанатлаш” тизими, демократик сиёсий муҳит, кўппартиявийлик, мафкурий плюрализм, шахснинг табиий ва узвий ажралмас ҳуқуқлари таъминланганлиги кабилар бўлиши лозим¹.

Мухтасар хулоса қилганда, конституционализм Конституция билан чекланган давлат (сиёсий) бошқаруви, конституцияга асосланган сиёсий тузум ва бошқарувнинг қонуний усуллари, шунингдек, конституциявий тузум ўрнатиш зарурлигини асословчи сиёсий ҳуқуқий назария муштараклигидир².

Парламентар (вакиллик) бошқаруви конституционализмнинг таркибий қисми, реал ҳаётий ифодасидир. Парламент вакиллик тизими учун қуйидаги хусусиятлар ҳосил:

1) ҳокимиятни амалга оширувчилар биргаликда ҳақиқатни излашга мажбур бўладилар;

2) ошкоралик шарофати билан бу изланишлар жамии фуқаролар кўз ўнгида содир бўлади;

3) эркин матбуот мавжудлиги гуфайли фуқароларнинг ўзлари ҳақиқатни излаш жараёнида иштирок этадилар ҳамда ўз изланишлари маҳсулини ҳокимият соҳиблари эътиборига етказиш имкониятига эга бўладилар³.

Парламент конституциявий давлат тузумининг муҳим институти сифатида, бир томондан, халқ вакилчилигини, бевосита халқ ҳокимиятчилигини таъминласа, иккинчи томондан, халқ иродасини қонун шаклида ифодалашни, қонун чиқариш вазифасини адо этади. Қонун чиқарувчи ҳокимият Конституция асосида шакллантирилади ва фаолият юритади. Айнан Конституция қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг мустақиллигини,

¹ Қаранг: Российская юридическая энциклопедия. М.: ИНФРА, 1999. С. 450—451.

² Юридик энциклопедия / У.Таджиханов умумий таҳрири остида. Т.: Шарқ, 2001. 241-бет.

³ Қаранг: Шайо А. Самоограничение власти. М.: Юрист, 1999. С. 118—119.

бошқа ҳокимият шохобчаларидан мустақиллигини ка-
фолатлайди.

Юқорида баён этилган конституционализм ва пар-
ламентаризмга оид назарий хулосалар асосида мамла-
катимизда бу борада қарор топаётган сиёсий тизим —
янги миллий парламентаризм амалиётига нигоҳ таш-
лайлик.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг Консти-
туцияси қабул қилинганда (1992 йил 8 декабрь) парла-
ментимизнинг номи “Олий Мажлис” бўлиши ва у олий
давлат вакиллик органи сифатида қонун чиқарувчи ҳоки-
миятни амалга ошириши мустаҳкамланди. Ўзбекистон
Республикасининг Олий Мажлиси ҳудудий сайлов ок-
руглари бўйича кўп партиялик асосида беш йил муд-
датга сайланадиган депутатлардан иборат, деб белги-
ланди.

Конституция қабул қилингунга қадар республика-
нинг қонун чиқарувчи олий ҳокимият органи “Олий
Кенгаш” ҳисобланар эди. Янги мустақил парламент
сифатида Олий Мажлис аввалги Олий Кенгашдан кўпги-
на жиҳатлари билан тубдан ажралиб турди. Ўзбекистон
Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов биринчи
чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида (1995
йил 23 февраль) сўзлаган нутқида ушбу фарқларни
кўрсатиб, шундай деган эди: “Олий Мажлис собиқ
Олий Кенгашдан бутун мазмун моҳияти билан фарқ
қилади. Унинг шаклланишидан тортиб, ўз фаолиятини
ташқил этиш тартиблари ва иш усулларигача буни
яққол исботлайди”¹.

Ўзбекистон Олий Мажлиснинг Республика аввал-
ги Олий Кенгашидан **биринчи фарқи** шундаки, Олий
Мажлис биринчи марта кўппартиявийлик асосида шакл-
ланди.

Ҳар бир сиёсий партиядан сайланган депутатлар
Олий Мажлисида партия фракцияларини ташқил этиди-
лар. Ўз партиявий фракцияси орқали сиёсий партиялар
Олий Мажлиснинг қонун чиқариш фаолиятида таъсир-
чан қатнашиб, шу тариқа давлат бошқарувига муносиб
ҳисса қўшиш имкониятига эга бўладилар.

Республика Олий Мажлиснинг аввалги Олий Кен-
гашдан **иккинчи фарқи** шундаки, Олий Мажлис депу-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ис-
тиқболининг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон, 1995. 25-бет

татларини шакллантириш собиқ Олий Кенгашни синфий принцип асосида сони ва ўрнини аввалдан кўрсатиб шаклланишидан бутунлай фарқ қилиб, ҳозирда мавжуд сиёсий партия вакилларида иборат номзодлар орасидан муқобиллик асосида сайланади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг аввалги Олий Кенгашдан **учинчи фарқи** шундаки, Олий Мажлис таркибидаги депутатларнинг маълум бир қисми Олий Мажлис тузилмалари ва унинг қўмиталарида доимий ишлашга жалб этилади.

Олий Мажлиснинг яна бир муҳим фарқли жиҳати шундаки, Олий Мажлис Ўзбекистоннинг мустақил ташқи сиёсат олиб бораётганлигини қонунчилик даражасида ифодалаб беради. Олий Мажлиснинг ўзи, масалан, 1992 йилда Парламентлараро Иттифоққа аъзо бўлиб кирди. Шунингдек, у Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ОБСЕ)нинг Парламент ассамблеяси аъзосидир. Олий Мажлис Ўзбекистоннинг жаҳондаги барча парламентлар билан алоқаларини янада мустаҳкамлаш мақсадида ўз ҳузурида махсус Парламентлараро алоқалар қўмитасини ташкил қилди.

Олий Мажлиснинг қонун чиқариш соҳасидаги ваколатларини беш гуруҳга бўлиб таснифлаш мумкин:

- 1) давлат қурилиши соҳасидаги;
- 2) хўжалик (иқтисодий) соҳасидаги;
- 3) бошқарув ва суд идораларини тузиш соҳасидаги;
- 4) ҳуқуқий тизимга оид қонунчилик соҳасидаги;
- 5) халқаро алоқалар соҳасидаги ваколатлар.

Олий Мажлис ташкил топганидан буён юзлаб қонунлар ва қарорлар қабул қилди, давлат мустақиллигини таъминлаш ва ислоҳотларни амалга оширишнинг ҳуқуқий пойдеворини яратди. Бугунги кунда кечаётган демократик ислоҳотларнинг мазмуни ва йўналиши парламентнинг ўзини ҳам такомиллаштиришни тақозо этмоқда. Зеро, парламентни шакллантириш ва фаолиятини ташкил этиш ҳар қандай жамият учун ўзига хос демократия мактабидир. Юқорида таъкидланганидек, парламент турли ижтимоий қатламлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар вакиллари орқали жамиятдаги мавжуд сиёсий қарашлар ҳамда манфаатларни ифода этади, уларни уйғунлаштириб халқнинг ягона иродасини шакллантиради.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида (2000 йил

25 май) қонун чиқарувчи идорамизни доимий асосда ишлайдиган **икки палатали парламент** тизимига ўтказиш тўғрисида таклиф киритди. Мазкур таклифни юртимизда рўй бераётган демократик ислохотларнинг муҳим янги босқичи деб баҳолаш мумкин. “Ҳаёт ўзгариши билан, — дейди Президент, — одамларимизнинг аввалги сиёсий ва маънавий онги улғайиши билан, бизнинг парламентимизнинг ташкил этилишида ҳам, унинг фаолиятида ҳам тегишли ўзгаришлар бўлиши табиийдир”¹.

Парламент ислохотига оид таклифларнинг аниқ амалий мазмуни шундан иборатки, 2004 йилда бўладиган сайловларда Ўзбекистон парламенти икки палатали қилиб ташкил этилади. Бунда қўйи палата партиялар вакиллари ва мустақил номзодлардан сайланадиган депутатлардан иборат бўлади. Номзодлар муқобиллик асосида сайланадилар. Сайланган депутатлар парламентда доимий равишда ишлайдилар. Муҳими шундаки, янги парламентда мутахассис депутатлар фаолият кўрсатиши, вакиллик ва қонун чиқарувчи идорамиз юқори малакали, профессионал бўлиши назарда тутилмоқда. Бўлажак янги қонун чиқарувчи идорамиз олдида турган муҳим вазифа — жаҳон парламентаризми тартиблари ва анъаналарини, демократик парламент тарзида ишлаш илмини ва парламент маданиятини пухта эгаллашдан иборат.

Президент И.А.Каримов парламент ислохотига оид ташаббусли таклифни умумхалқ муҳокамасига ва овоз беришга қўйиш ғоясини илгари сурди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг еттинчи сессияси (2001 йил 6 декабрь) икки палатали парламентни шакллантириш ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг конституциявий ваколати муддатини ўзгартириш масалалари юзасидан Ўзбекистон референдумини ўтказиш тўғрисида тарихий қарор қабул қилди.

2002 йил 27 январда ўтказилган референдумда Ўзбекистон халқи мамлакатда икки палатали парламент тузиш ғоясини қўллаб-қувватлади. Референдум асл мазмунини эркинлаштириш ташкил этувчи демократик ислохотлар даврини кечираётган сиёсий тизимимиз учун, юксак тараққиёт марраларини кўзлаётган халқи-

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т.8. Т.: Ўзбекистон, 2000. 483-бет.

миз учун катта синов бўлди. Референдумни тайёрлаш ва ўтказиш жараёни аҳолининг сиёсий ҳамда ҳуқуқий фаоллигини оширишга жиддий тўртки бўлди. Умумхалқ овоз бериши Ўзбекистон тарихи учун тақдирломон бўлган қарор қабул қилиш, яъни икки палатали парламент тизимига ўтиш ғоясини қувватлаш билан якунланди.

“Референдум, — деди Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов,— фуқароларнинг эркин фикр билдириш минбари, уларнинг ўтказилаётган ислохотларга ва уларнинг келажагига бўлган муносабати бўлди”. Шундан сўнг юртбошимиз: “Халқимиз танлаган йўлимизни, яъни тоталитар режимдан воз кечиш, очик демократик давлат барпо этиш йўлини қўллаб-қувватлади...”¹, — деб эътироф этди.

Референдум Ўзбекистонда давлатнинг конституциявий тузилишини ривожлантиришга оид энг муҳим масалаларда юксак даражадаги келишувга (консенсусга) эришилганлигини кўрсатди ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқларини ислоҳ қилиш учун кенг йўл очиб берди.

Референдум давлат-ҳуқуқий тизимимиз тараққиётида беназир истиқболлар очди. Халқ давлат ҳокимияти органларига, мансабдор шахсларга демократик ислохотларни ўтказиш учун зарур бўлган юксак ишонч билдирди ва уларнинг зиммасига улкан масъулият юкледи.

Референдумнинг Ўзбекистон Республикаси бутун ҳудудида олий юридик кучга эга бўлган қарори давлатчилик ривожланишида ва қонун ижодкорлигини фаоллаштириш борасида янги босқичнинг бошланиши бўлди. Халқимиз референдумга қўйилган масалаларни маъқуллаб, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини ислоҳ қилиш борасидаги фаолиятни давом эттириш зарурлигини тасдиқлади. Референдум қарорлари фуқаролик жамияти асосий институтларининг изчил ривожлантирилиши учун зарур бўлган энг муҳим йўналишларни белгилаб берди.

Референдум қарорларини ҳаётга жорий этиш қўйидагиларга имкон беради:

1) ҳокимиятлар бўлиниши конституциявий принципни тўлароқ амалга ошириш, уларнинг самарали ҳамкорлиги учун зарур шароитни яратиш, ўзаро тийиб

¹ Каримов И.А. Янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни ортга қайтмайди // Халқ сўзи. 2002. 5 апр.

туриш ва мувозанатлаш тизимининг барқарорлигини таъминлаш;

2) қонун чиқариш иши ва давлат қарорларини қабул қилиш жараёнини такомиллаштириш;

3) қабул қилинаётган қонунларнинг самарадорлигини ошириш;

4) суд ҳоқимиятининг мустақиллиги ҳамда халқнинг қонун ва адолатга бўлган ишончини мустаҳкамлаш;

5) фуқароларнинг сиёсий ва ва ҳуқуқий фаоллигини ошириш;

6) мамлакатда ҳақиқий кўп партияли тизимни ривожлантириш;

7) демократик жараёнларни ривожлантиришни рағбатлантириш.

Референдум натижалари давлат ҳоқимияти органлари ҳақидаги қонунларни янгилаш ва ривожлантиришни ҳамда фуқаролик жамияти институтларини такомиллаштириш, қонунчилик қарорларини қабул қилишда ҳолисона изчилликни талаб этади. Бунда амалга оширилаётган ишлар у ёки бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиш билан чекланиб қолмаслиги керак. Зеро, уларнинг миқдори ўз-ўзидан давлатчилик институтлари ривожланганлигидан, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш даражаси юксалганлигидан ва қонунийликнинг мустаҳкамлигидан далолат бермайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “2002 йил 27 январда ўтказилган Ўзбекистон Республикасининг Референдуми яқунлари бўйича амалга оширилдиган қонунчилик ишларининг асосий йўналишлари тўғрисида”ги 2002 йил 4 апрель қароридан шахс, жамият ва давлат манфаатлари ҳамда демократик давлатчилик асосий институтларини ривожлантириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, XXI аср бошидаги қонунчилик фаолиятининг муҳим йўналишлари, шунингдек, қонунларни қабул қилиш кетма-кетлиги белгилаб берилди. Қонунларни такомиллаштириш жараёнида, аввало, иккита асосий вазифа узвий ҳолда ҳал этилмоқда: биринчидан, ўтказилаётган ислоҳотларнинг ишончли ҳуқуқий асоси яратилмоқда, сиёсий ва ҳуқуқий ривожланишнинг устувор мақсадларига эришиш кафолатланмоқда; иккинчидан, ҳуқуқий принципларнинг барқарорлиги ҳамда қонун ҳужжатлари тузилишининг яхлитлиги ва

унинг жадал суратларда ривожланиб бориши таъминланмоқда.

Референдум натижалари “биринчи галда Конституциямиз ва қонунчилигимизда ўзининг амалий ифодасини топиши лозим”¹, яъни мустақил давлатчилигимизнинг конституциявий асосларини такомиллаштириш талаб этилади. Олий Мажлиснинг саккизинчи сессиясида қонун ижодкорлиги ишларининг асосий йўналишлари белгилаб берилди. “Референдум якунлари ва давлат ҳокимиятини ташкил қилишнинг асосий принциплари тўғрисида”ги 2002 йил 4 апрель **конституциявий қонуни** кейинги ўзгаришларни чуқур ўйлаб ва асосли амалга ошириш имконини берувчи норматив асос бўлиб хизмат қилади. Унда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятини ташкил қилишнинг асосий принциплари белгиланди. Унга конституциявий қонун мақомининг берилиши референдум қарорларини амалга оширишга қаратилган ҳуқуқий асосни яратиш ҳамда тегишли қонун ҳужжатларини тайёрлаш ва қабул қилиш имконини беради. Бинобарин, янги қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига тегишли ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш заруратини юзага келтиради. Конституциявий қонун, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “референдум натижаларини қонунчилик тилида ифодалаб – муҳраб беради ва асосий қонунимиз бўлмиш Конституциямизга тегишли ўзгартиришлар киритишга асос бўлади”².

Асосий қонунда яхлит, принципаал концепция ўз ифодасини топади. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тармоқлари ҳамкорлигининг турли жиҳатлари уйғунлашади. Назарда тутилаётган ўзгартиш ва қўшимчалар, биринчи навбатда, Конституциянинг давлат ҳокимиятини ташкил этиш тизимини, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг палаталарига оид, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти ва суд ҳокимияти органларининг конституциявий ҳолатини тартибга солувчи моддаларига киритилади.

XXI аср бошида Ўзбекистон қонунчилигини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлади:

¹ Каримов И.А. Янгиланиш ва ўзгаришлар жараёни ортга қайтмайди // Халқ сўзи. 2002. 5 апр.

² Уша жойда.

1) икки палатали парламентни шакллантириш бора-расидаги парламент ислохотларини давлат ҳокимияти органларини ислох қилишнинг асосий вазифаси сифатида амалга ошириш;

2) давлат ҳокимиятининг вакиллик органларига сайлов ўтказиш тартибини янгилаш ва такомиллаштириш;

3) президентлик институтининг конституциявий қоидаларини ривожлантириш;

4) ижро этувчи ҳокимият органларини шакллантириш ва уларнинг фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқий нормаларни такомиллаштириш, аввало, Вазирлар Маҳкамаси, прокуратура, маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги қонунларга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш;

5) суд ҳокимиятининг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш, судлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига тегишли ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш;

6) сиёсий партиялар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини тайёрлаш, халқаро шартномалар, қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига қўйиш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги ва бошқа қонун ҳужжатларига муҳим ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш.

“Референдум натижалари ва давлат ҳокимиятини ташкил қилишнинг асосий принциплари тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг 2-моддасида демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятининг асосларини шакллантиришга доир қонун ҳужжатларини такомиллаштиришнинг бешта асосий принципи белгиланди:

биринчи принцип — қонун устуворлигини, ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқлари ўртасида мувозанатни, улардан ҳар бирининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш;

иккинчи принцип — халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган принциплари ва нормалари асосида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатларини, фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларининг ҳуқуқий ҳимоя қилинишини таъминлайдиган самарали тизимни яратиш;

учинчи принцип — сиёсий ҳаётнинг, давлат ва жамият қурилишининг барча жабҳаларини изчил эркинлаштириш;

тўртинчи принцип — нодавлат, нотижорат тузилмалар, жамоат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа демократик институтлари янада мустаҳкамлани-

ши ҳамда ривожланиши учун кафолат ва шароитларни таъминлаш;

бешинчи принцип – фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларини ҳар томонлама мустақамлаш ва давлат ҳокимияти марказий органларининг ваколатларини жойлардаги бошқарув органларига босқичма-босқич ўтказиш, ижро этувчи ҳокимият органлари, шу жумладан мудофаа ва хавфсизликни таъминловчи тузилмалар фаолияти устидан жамоат назорати механизмини шакллантириш ва кучайтириш.

Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, мамлакатимиз тарққиётининг ҳозирги босқичида икки палатали парламентни қарор топтириш, **биринчидан**, том маънода профессионал парламентга ўтиш, **иккинчидан**, давлатчилик қурилиши ва сиёсий воқелигимизда замонавий парламентаризм анъаналари (тартиблари)ни шакллантириш ва янада ривожлантириш, **учинчидан**, давлат ҳокимиятининг мустақил тармоғи сифатида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг мавқеи ва ҳуқуқий мақомини изчиллик билан мустақамлаш ва шу тариқа ҳокимиятлар тақсимланиши принципини амалга ошириш механизмларини янада такомиллаштириш имконини беради.

Республикаимизнинг давлат мустақиллиги қўлга киритилгандан кейинги давр мобайнидаги тараққиётига баҳо бериб, шуни таъкидлаш мумкинки, мамлакатимизда ҳақиқий парламентаризм қарор топиши учун зарур сиёсий-ҳуқуқий пойдевор яратилди. Парламентаризм ўзининг классик маъносига кўра жамиятда давлат раҳбарлиги (бошқаруви)ни амалга оширишнинг демократик тизимидир. Бу давлат ҳокимияти ва бошқаруви механизмида сайлаб қўйиладиган қонун чиқарувчи органнинг етакчи ўринни эгаллашини англатади.

Ҳозирги шароитда парламентаризм жамият ирода-сини аниқлаш ва ифодалаш юзасидан барқарор шаклланган анъана, тартиб ва қоидаларга бойлиги билан тавсифланади. Айни вақтда, муайян демократик парламентчилик маданияти қарор топди. Бу қонун лойиҳаларининг оммавий муҳокамасида ва жамият ҳаётининг энг муҳим масалалари юзасидан бўлган мунозаралар ўтказиш ҳамда оқилона қарорлар қабул қилиш жараёнида мурасага келиш санъати кабиларда намоён бўлади.

Икки палатали парламент тизимига ўтиш бизнинг давлат-ҳуқуқий қурилишимизда ўта масъулиятли ва туб

бурилиш палласи бўлиши табиий. Бу борада жаҳон парламентаризми назарияси ва амалиётида тўпланган барча ижобий намуналардан фойдаланиш зарур.

Гарчанд, парламентаризм тарихида кўп палатали парламентлар учраса-да, ҳозирги замондаги аксарият парламентлар бир ёки икки палатадан иборат. Икки палатали парламентни тузишнинг жуда кўп усул ва йўллари мавжуд. Бироқ, энг аввало, аҳолининг умумий сиёсий маданиятини юксалтириш, сиёсат билан профессионал даражада шуғулланувчи шахслар қатламини вужудга келтириш, парламент қурилиши тажрибасини орттириш ва кўпайтириш зарур. Жаҳон тажрибасида икки палатали парламент тизимининг икки асосий кўриниши — кучсиз юқори палата ёки кучли юқори палата тизимлари фарқланади. Кучсиз юқори палата ўзи норози бўлган парламент қарорлари қабул қилинишини орқага суриши мумкин, холос, аммо унга тўсиқ бўла олмайди. Кўпинча бу қонунчилик жараёнига тегишлидир. Масалан, Британия парламентининг лордлар палатаси қуйи палата қабул қилган билл (қонун лойиҳаси)ни бир йилгача, агар билл молиявий масалада бўлса бир ойдан ортиқ бўлмаган муддатга тўхтатиб туриши мумкин (1911 йилги Парламент тўғрисидаги Актнинг 1-моддаси, 1-қисми ҳамда 1911 йилги Парламент ҳақидаги Актга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги 1949 йилги Актнинг 1-моддаси). Польша Сейми қабул қилинган қонунга Сенат билдирган эътирозни мутлақ кўпчилик овоз билан рад қилиш мумкин (Кичик Конституция 17-моддасининг 4-қисми).

Кучли юқори палатанинг ўзига хослиги шундаки, унинг розилигисиз парламент қарори қабул қилинмайди. Масалан, АҚШ Конституцияси 7-бўлими 1-моддасининг 2-қисмидан шу қоида келиб чиқадики, агар Конгресснинг ҳар бир палатасида қабул қилинмас экан, бирор-бир қонун қабул қилинган, деб ҳисобланмайди. Бу нарса Италия Конституциясининг 70-моддасида ҳам ўз аксини топган: Қонунчилик функцияси ҳар икки палатанинг ҳамкорлигида амалга оширилади¹.

Палата парламентнинг ўз номига, ваколатлари ва вазифаларига эга бўлган, нисбатан мустақил таркибий

¹ Конституционное (Государственное) право зарубежных стран. Общая часть / Отв. ред. Б.А.Страшун. М.: Бек, 1995. С. 448.

қисмидир¹. Икки палатали парламент модели шунга олиб келдики, XXI аср арафасида Европа ва Американинг аксарият минтақаларида давлатлар икки палатали парламентга эга бўлдилар. Аини пайтда икки палатали тизим нафақат федератив давлатлар, балки унитар давлатларга ҳам хосдир.

Бикамерализмнинг (парламентнинг икки палатали модели шундай аталади) аҳамияти унинг қуйидаги функцияларида акс этади:

1) аҳоли ва ҳудуднинг анча тўлиқ вакилликни таъминлаш. Агар бир палата муайян сайловчилар депутатлар вакиллиги асосида ташкил топса, бошқаси давлатнинг таркибий қисмлари (штат, ўлка, вилоят ва ҳ.к.) вакиллиги асосида ташкил топади. Ҳар икки палата биргаликда бутун мамлакат аҳолиси ҳамда унинг таркибий қисмлари манфаатларини эътиборга олиш ва ифодалаш имконини беради;

2) меҳнатни самарали ташкил этиш бу ўринда мураккаб ва сермашаққат фаолиятни оқилона тақсимлашни таъминлайди. Ҳар бир палата қонунчилик жараёнида ўз функциясини бажаради. Биргаликда эса улар шошилинич ва хато қарорлар қабул қилинишини истисно қилувчи пухта ўйлаб қарор қабул қилиш жараёнига кўмаклашадилар;

3) парламентнинг икки палатали тузилиши ўзида муроа, келишув, қарама-қаршиликларни бартараф этиш, зарур қонунларни ишлаб чиқиш воситаларини мужассамлаштирган қонунчилик ҳокимиятининг тарихий шаклланган механизмидир. Икки палатали тизимга ўтган мамлакатлар унинг ижобий томони сифатида юқори палатанинг кўпинча ўйламасдан, ҳисҳаяжонга берилиб, баъзан эса, тўғридан-тўғри шуҳрат қозониш мақсадида қарорлар қабул қилишдан тўхтатиб туришини эътироф этадилар. Палаталар қоида тариқасида ўзларининг шаклланиш тартиби, ички тузилиши ва бошқа хусусиятлари билан ҳам фарқланади. Масалан, юқори палаталарда одатда партия ва блоклар тузилмайди.

Парламент ислоҳотини ўтказишда ҳали кўп ишларни қилиш мумкин ва лозим деб ўйлаймиз. Масалан, парламент аъзоларининг қасамёд қабул қилиш қоидасини жорий этиш масаласини ўйлаб кўриш мумкин.

¹ См: Конституция Российской Федерации: Энциклопедический словарь/ В.А. Туманов, В.Е. Чиркин, А.Ю. Юрин и др. М., 1997. С.180.

Зеро, улар ҳам худди шундай қасамёд қабул қиладиган Президент каби халқ вакиллари бўлиб, халқ олдида масъул ҳисобланадилар. Шунингдек, Қуролли Кучлар ва бошқа ҳарбийлаштирилган тузилмаларда қонун назорати бўйича парламент комиссари лавозимини таъсис этиш масаласини ҳам ўйлаб кўриш ўринли бўлади. Парламент жараёнига интерпелляция, мунозара (дебат), парламент тинглови каби тартибларини киритиш мақсадга мувофиқдир.

Икки палатали парламент тизимини жорий этиш қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимияти ўртасидаги ваколатларни қайта тақсимлаш ҳисобига давлат ҳокимияти механизминини маълум даражада ўзгартиришга олиб келади. Шунинг учун давлат ҳокимияти механизминини қайта ташкил этиш жуда чуқур ўйланган ва режалаштирилган бўлиши керак. Чунки, номутаносибликка йўл қўймаслик мақсадида унда қонун чиқарувчи ва уни мустақамловчи давлат ҳокимияти органларининг функция ва вазифаларини аниқ белгилаш талаб этилади. Бунинг учун иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг саккизинчи сессиясида қабул қилинган юқорида кўрсатилган ҳужжатлар асос бўлиб хизмат қилади. Жумладан, Конституциявий қонунда икки палатали парламентнинг ҳуқуқий ҳолати ва тузилишига доир асосий қоидалар мустақамланган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий ҳолати бир қатор масалаларни, жумладан, парламентни шакллантириш, ташкил қилиш, унинг амал қилиши ва ваколатларининг тўхтатилиши, давлат ҳокимиятининг бошқа тармоқлари билан ҳамкорлиги масалаларини қамраб олади.

Ўзбекистон парламенти – Олий Мажлис – Ўзбекистон Республикасининг доимий амал қилувчи вакиллик ва қонун чиқарувчи органи бўлиб, Қонун чиқарувчи қуйи палата ва Сенат номли юқори палатадан иборат. Таъкидлаш жоизки, парламентнинг назорат қилиш ваколатлари қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият муносабатларини ташкил қилишнинг демократик тизимидаги муҳим элемент бўлиб, парламент назорати ғоясини жаҳон парламент тараққиётидаги ҳозирги замон тамойилларига жавоб берувчи шаклларда амалга ошириш имконини беради.

Ҳар бир палатанинг ваколат муддати – беш йил.

Палаталар кўриб чиқиши учун тақдим этиладиган масалаларни дастлабки кўриб чиқиш ва тайёрлаш учун

Қонун чиқарувчи палата ва Сенат ўз таркибидан кўмиталар (комиссиялар)ни сайлайди. Уларни шакллантириш принциплари, ваколатлари ва фаолият тартиби қонунда белгиланади.

Қонунчилик палатасининг фаолият кўрсатишида депутатлар фракциялари катта ўрин тутади. Қонунда фракцияларни тузиш тартиби, уларнинг парламент фаолиятида иштирок этиш шакллари назарда тутилган.

Қонунчилик палатасининг асосий вазифаси қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдан иборат. Сенат Қонунчилик палатаси қабул қилган қонунларни минтақаларнинг манфаатларини ва хусусиятларини инобатга олган ҳолда маъқуллайди. Сенат ваколатларига Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг, Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг судьяларини сайлаш, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки бошқарувининг раисини, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг раисини ва унинг ўринбосарларини лавозимга тайинлаш ва бўшатиш, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ҳисоботларини тинглаш билан боғлиқ масалалар, шунингдек, мамлакатнинг давлат ва жамоат ҳаётига оид бошқа муҳим масалаларни ҳал этиш киради.

Қонунларни Қонунчилик палатаси қабул қилади, сўнгра Сенатга маъқуллаш учун юборади. Сенат қонунни қабул қилмаган тақдирда палаталар юзага келган низоларни ҳал этиш учун келишув комиссиялари ташкил қилишлари мумкин.

Қонунчилик палатаси қабул қилган ҳамда Сенат маъқуллаган қонун Ўзбекистон Республикаси Президентига имзолаш учун юборилади (Конституциявий қонуннинг 10-моддаси).

Сенатнинг Қонунчилик палатаси қабул қилган қонунга кўйган ветосини, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қонунчилик палатаси қабул қилган ва Сенат томонидан маъқулланган қонунга кўйган ветосини бартараф этишнинг маърифий механизми ишлаб чиқилган. Хусусан, Олий Мажлис қабул қилган қонун ўн кун муддатда имзолаш учун Президентга юборилади, у эса ўттиз кун ичида қонунни имзолайди. Башарти, Президент қонунга вето кўйса, қонун парламентга қайтарилади. Уз навбатида, Олий Мажлис қонунни такроран муҳокама қилади ва аъзола-

ри умумий сонининг учдан икки қисми овози билан қайта маъқулланса, Президент қонунни ўн тўрт кун ичида имзолаши керак (Конституциявий қонуннинг 10-моддаси).

Мазкур қонданинг мустақамланиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 14-бандидаги Президентнинг вето ҳуқуқини амалга ошириш механизмини оқилона аниқлаштириб берди.

Сенат қуйи палата билан параллел тарзда қонун чиқариш фаолияти билан бевосита шуғулланмайди. Сенат аъзолари мамлакат ҳамда тегишли минтақалар манфаатларини инобатга олган ҳолда, қуйи палата тақдим этган қонун лойиҳаларини маъқуллаш ёки маъқулламаслик орқали қонунчилик фаолиятида иштирок этадилар. Қуйи палатадан фарқли ўлароқ, Сенат доимий асосда ишламайди, балки ўз фаолиятини сессияларга тўпланиб амалга оширади, Қуйи палата қабул қилган қонунларни муҳокама қилади ва улар бўйича ўз қарорини чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қонун чиқариш ҳокимиятини амалга ошириши Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзоларининг қонун ижодкорлиги фаолиятида ташаббус билан ва фаол иштирок этиши ҳамда уларнинг ваколатига кирадиган бошқа масалаларни ҳал этишига асосланади. Қонунчилик жараёни демократик тартибининг ҳуқуқий кафолатини кучайтирмай туриб, Ўзбекистонда парламентаризмни ривожлантириш мумкин эмас. Ушбу кафолатлар сиёсий партиялар ва депутатлик бирлашмаларининг қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва муҳокама этишнинг барча босқичларида иштирок этишини таъминлашга қаратилган. Бу эса парламент ишининг юксак даражада ошкоралигини, оммавий парламент муҳокамаларининг ўтказилишини тақозо этади. Мазкур кафолатлар парламентнинг фаолиятини тартибга солувчи ҳужжатларнинг бутун тизимига сингиб кетган.

Қонунчилик палатасининг барча депутатлари профессионал, доимий асосда ишлайдилар ҳамда педагогик, илмий ва ижодий фаолиятдан бошқа ҳақ тўланадиган фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас. Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари бутун ваколат муддати давомида дахлсизликка эгадирлар.

Қонунчилик палатасининг касбий хусусияти, биринчи навбатда, парламентнинг ёрдамчи тузилмаларини ислоҳ қилишни зарурий шарт қилиб қўяди, чунки қонун чиқарувчи орган фаолиятининг самарадорлиги бевосита ишчи аппаратнинг профессионал хусусиятларига боғлиқ. Ушбу ёрдамчи тузилмаларнинг савияси ва салоҳияти парламент маданияти ҳамда профессионаллик даражасини белгилаб беради.

Ҳар икки палатанинг иш тартиби (регламенти) улар ўртасида юз бериши мумкин бўлган зиддиятларни бартараф этиш механизми, мамлакат ичкарисида инқироз юз берганда (фавқулодда ҳолат, уруш, босқинчилик ва ҳ.к.) парламент фаолияти мажмуини ташкил этиши керак. Қонунчиликда зиддиятларни ҳал қилиш тартиби батафсил белгиланган бўлиши лозим (келишув комиссияси, музокаралар, Қонунчилик палатасини тарқатиб юбориш тартиби ва ҳ.к.).

Қонунчилик палатасининг асосий вазифалари, қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишдан ташқари, давлат бюджетини тасдиқлаш, халқаро шартномалар ва битимларни ратификация қилиш, Бош Вазирни, Вазирлар Маҳкамасининг аъзоларини тайинлаш тўғрисидаги ҳужжатларини тасдиқлаш ва бошқалар бўлиши мумкин.

Қонунчилик палатаси ишида Республика Президентини тайинлаган мухтор вакил иштирок этиши мақсадга мувофиқ.

Қонунчилик палатаси профессионал асосда фаолият кўрсатар экан, тўрт ойдан кам бўлмаган депутатлик таътиллари (танаффуси) билан давом этадиган икки сессияни (баҳорги ва ёзги) ўтказиш мантиқий бўлар эди.

Сенат ҳар чоракда камида бир марта йиғилиши мақбулдир. Йилига камида икки марта ҳар икки палатанинг қўшма йиғилишини ўтказиш лозим. Бизнинг фикримизча, қонун чиқарувчи палата депутатлари эркин, юқори палата аъзолари эса императив мандатга эга бўлишлари ўринли. Улар тегишли иммунитет ва индемнитет билан таъминланадилар.

Халқ овоз бериши билан қабул қилинган қарорларнинг амалга оширилиши ва юридик мустаҳкамланиши қонунчилик стратегиясининг йўналишларини белгилаш, янги парламентнинг самарали ишлашини таъминлашни, давлат ҳокимияти тармоқлари ўртасида ва-

колатларни аниқ қайта тақсимлаш заруратини кўзда тутади.

Шу муносабат билан қўйидаги масалалар кечиктирилмасдан ҳал этилиши мақсадга мувофиқдир:

— референдум қарорлари ижросини ва бунда юзага келадиган муносабатларни тартибга солувчи қонун ҳужжатлари мажмуини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

— парламентни ва парламент атрофидаги тузилмаларни ислоҳ қилишнинг ҳуқуқий, маъмурий, моддий, информацион ва бошқа шароитларини яратишга йўналтирилган ташкилий-техник тадбирларни ўтказиш;

— хорижий давлатлар парламентаризмини ўрганиш ва таҳлил қилиш ҳамда ижобий тажрибадан Ўзбекистон парламентини ташкил этиш ва такомиллаштиришда фойдаланиш;

— парламентдаги ислоҳотларни жамиятда рўй бераётган ўзгаришлар, жамият ва давлат қурилишидаги эркинлаштириш йўналишлари билан узвий боғлаш.

— давлат ҳокимиятининг барча бўғинлари ҳамкорлиги механизмини такомиллаштириш, уларнинг вазифалари, функция ва ваколатларини аниқлаш.

Референдум қарорларини ташкилий таъминлаш учун уларни бажаришга йўналтирилган қонун лойиҳалари мажмуини ишлаб чиқиш учун турли органлар ва институтлар вакиллари, депутатлардан иборат комиссиялар тузиш мақсадга мувофиқдир. Комиссиялар қошида қонунларнинг алоҳида лойиҳаларини ишлаб чиқиш, чет эл тажрибаларини ўрганиш, билдирилган таклифларни таҳлил қилиш ва танлаш бўйича ишчи гуруҳларни тузиш лозим. Бу гуруҳлар ишига олимлар — юристлар, сиёсатшунослар, социологлар ва бошқа мутахассисларни жалб этиш мақсадга мувофиқ.

Парламентни ислоҳ қилиш ва унинг фаолиятини такомиллаштириш муаммолари бўйича илмий-амалий конференциялар, семинар ва кolloкквиумлар ташкил қилиш ижобий самара беради.

Парламентнинг инфратузилмасини — ахборот хизмати, парламент ҳузуридаги назорат (ҳисоб) идораси, парламент кутубхонаси, нашриёт ва бошқаларни ташкил этиш ҳамда такомиллаштириш юзасидан тадбирлар тузиш ва уларни амалга ошириш бугунги кун талабидир. Шунингдек, жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда парламент аъзоларининг штатли ёрдамчилари институтини шакллантириш, ҳар бир парламент қўми-

таси ҳузурида ёрдамчи котибиятлар тузиш, парламент ҳузурида кучли матбуот марказини ташкил этиш каби депутатлар фаолиятини ташкилий таъминлашдек муҳим масалаларни ҳал қилиш зарурдек кўринади.

Юридик фан олдида парламентнинг самарали ва илмий асосда қайта ташкил қилинишига, унинг фаолиятини тўлиқ ҳуқуқий асосда тузишга ёрдам беришдек муҳим ва улуғвор вазифа турибди. Парламентни ислоҳ қилишдаги у ёки бу муаммони ҳал қилиш юзасидан таклиф қилинаётган йўллар, алоҳида таклифлар муаллифнинг Олий Мажлиснинг юқорида айтилган ҳужжатларини ишлаб чиқиш бўйича ишчи гуруҳи фаолиятидаги иштироки давомида тўпланган тажрибаларига асосланади.

Давлат ҳокимияти энг муҳим институтларини шакллантиришнинг янги стратегияси ҳамда парламент демократиясини ривожлантиришнинг асосий белгиловчи жиҳати – Ўзбекистон Республикаси Президенти, парламент, жойлардаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг депутатларини сайлашга бағишланган сайлов қонунларини такомиллаштиришдан иборат.

Қонунчилик палатасини сайлаш учун Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий бўлинишини инобатга олган ҳолда тахминан тенг сонли сайловчилардан бир мандатли сайлов округлари ташкил этилади. Депутатларни сайлаш кўппартияли асосда умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи билан яширин овоз бериш орқали амалга оширилади.

Депутатликка номзодларни кўрсатиш ҳуқуқи сиёсий партияларга берилган. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари улар ташкил этадиган ташаббускор гуруҳлар орқали ўзининг номзодини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Олий Мажлиснинг Сенатини шакллантиришда минтақаларнинг тенг вакиллиги таъминланади. Бунда Сенатга вакиллик нормаси ҳар бир минтақадан олти кишидан иборат қилиб белгиланган ва Сенатга минтақаларнинг вакилларини сайлаш тартиби кўрсатилган. Сенат аъзоларини сайлаш тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри вакиллик органларининг қўшма мажлисларида яширин овоз бериш йўли билан ушбу вакиллик органларига сайловлар ўтказилганидан сўнг кўпи билан бир ой ичида амалга оширилади.

Юқори палатада қарорлар қабул қилишда умумдавлат манфаатларини таъминлаш мақсадида ҳамда халқаро парламентаризм амалиётидан келиб чиқиб, давлат бошлиғига катта амалий тажрибага эга бўлган, фан, санъат, адабиёт, ишлаб чиқариш ҳамда давлат ва жамоат фаолиятининг бошқа соҳаларида алоҳида хизматларга эга бўлган энг обрўли фуқаролар орасидан 16 нафар Сенат аъзоларини тайинлаш ҳуқуқи берилган.

Конституциявий қонунда Қонунчилик палатаси депутатлигига ва Сенат аъзолигига кўрсатиладиган номзодларга қўйиладиган талаблар мустақамланган. Айни бир шахс бир вақтнинг ўзида қўйи ва юқори палата-ларга сайланиши мумкин эмас.

Шунингдек, Конституциявий қонунда сайловларни ўтказиш муддатлари белгиланган. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, ушбу масалани ҳал этишнинг энг мақбул йўли – сайлов ўтказиладиган вақтни (кунни) қонунда аниқ белгилаб қўйиш. Конституциявий қонуннинг 3-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг, Олий Мажлиснинг ва Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Қонунчилик палатасининг вилоят, шаҳар, туман вакиллик органларининг сайловлари ягона тегишли муддатларда — уларнинг конституциявий ваколатлари тугайдиган йилнинг декабрь ойида, учинчи ўн кунликнинг биринчи якшанбасида ўтказилади.

Президент ва парламент сайловларининг муддати мос келган тақдирда, давлат ҳокимиятининг узлуксизлиги ва ворисийлигини таъминлаш, унинг барча тармоқлари конструктив ҳамкорлигини сақлаб қолиш мақсадида, Конституциявий қонунда парламент ваколатлари муддатини бир йилга узайтириш ҳақидаги норма мавжуд. Бундай ҳолларда жойлардаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколатлари ҳам худди шу муддатга узайтирилади.

Сайлов учун бундай тартибнинг белгиланиши катта амалий аҳамиятга эга:

биринчидан, сайлов ўтказиш муддатини аниқ белгилаш ушбу соҳада ўзбошимчалик ва ҳар кимнинг ғаразли манфаатлари намоеън бўлиши ҳамда бошқа шу каби субъектив ёндашувларнинг олдини олади;

иккинчидан, кўпгина демократик давлатларда мавжуд бўлган тартибга мос келади;

учинчидан, фуқаролар сайловлар фақат йил охири-

да, хотиржам шароитда, йил учун мўлжалланган барча режалар ва ишлар якунланганидан кейин ўтказилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўладилар;

тўртинчидан, бундай тартиб қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ўртасида мувозанат ва келишувни таъминлаш учун, уларнинг фаолиятида такрорлашга йўл қўймаслик, ушбу органларнинг ўз вазифаларини бажаришлари учун шароит яратади.

Давлат ҳокимияти органларини шакллантиришнинг янги тартиби қуйидаги имкониятларни беради:

1) янги парламенти, давлат ҳокимиятининг сайланадиган бошқа институтларини шакллантиришнинг демократик ва ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш;

2) фуқароларнинг, фуқаролик жамияти барча институтларига сайловлар ўтказилишида иштирок этишни фаоллаштириш;

3) кўп партиявий тизимнинг ривожланишини таъминлаш;

4) аҳоли ва минтақаларнинг тегишли равишда Қонунчилик палатаси ва Сенатда кенг вакиллигини таъминлаш учун шароитлар яратиш;

5) давлат ҳокимияти барча тармоқларининг барқарорлиги ва ворисийлигини, уларнинг самарали фаолият кўрсатишини ва конструктив ҳамкорлигини таъминлаш.

Махсус қонун ҳужжатларида Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари, жойлардаги давлат ҳокимияти вакиллик органларининг депутатлари статуси, уларнинг энг муҳим ваколатлари ва фаолиятининг кафолатлари белгиланади. Уларда депутатнинг унинг номзодини илгари сурган сайловчилар ва сиёсий партиялар билан ўзаро муносабатлари, давлат ҳокимияти вакиллик органларидаги депутатларнинг сайлов округидаги фаолияти, ҳуқуқ ва эркинликлари, депутатлик ахлоқи масалалари акс эттирилади.

Конституциявий қонун қоидаларининг амалга оширилиши қонун чиқарувчи органдан давлат ҳокимияти органларини ислоҳ қилишнинг яқин ва узоқ муддатли мақсадларини, шунингдек, уларга эришиш йўллари ва воситаларини аниқ тушунишга қаратилган юксак касб маҳоратини тақозо этади. Бу иш жамоатчиликнинг қўллаб-қувватлашини, фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда манфаатли иштирокини талаб этади.

Бугун дунёда давлат қурилиши жараёни узлуксиз жараён ҳисобланади. Шу боис референдум қарорларини давлат ҳокимиятининг барча органлари сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, ташкилий ва мафкуравий чоралар орқали, сиёсий партиялар, оммавий ахборот воситалари ҳамда фуқаролик жамияти бошқа институтларининг жамият ва давлат ҳаётига оид энг муҳим масалаларни ҳал этишда фаол иштирок этиши учун зарур шароитларни яратиш йўли билан ҳаётга жорий этишлари керак.

2.4. Конституция — ҳуқуқий тизимнинг ўзаги. Ҳуқуқий ислоҳотларнинг асосий йўналишлари

Конституция ўз моҳият-эътибори ила жамият ҳуқуқий тизимининг уюштирувчи, баҳамжиҳат этувчи маркази, “система” ҳосил қилувчи ўзаги бўлиб, барча ҳуқуқ тармоқлари ва қонунчилик соҳаларини шакллантирувчи ҳамда ривожлантирувчи бошланғич асосдир. Қонунчиликнинг ҳамма тармоқлари конституциявий қоида ва принципларга таянади. Конституция қонунчилик тармоқларининг шаклланиши ва амал қилиши учун замин бўлиб ҳисобланади.

Конституциянинг қоидалари ҳамиша раҳбарий, дастурий ҳамда йўналтирувчи мавқега эга. Жорий қонунлар у ёки бу даражада конституциявий қоидаларни ривожлантиради ҳамда ҳаётга татбиқ этишга хизмат қилади. Мабодо, қонунлар Конституцияга зид келиб қолса ёки унда белгиланган тартиблардан чекинган ҳолда ишлаб чиқилган ва қабул қилинган бўлса, улар ўз кучини йўқотиши шарт. Бошқа бирорта норматив-ҳуқуқий ҳужжат ўз юридик кучига кўра Конституциядан устун бўлолмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакат ҳаётида улкан сиёсий воқеа, янги Ўзбекистонни қарор топтириш жараёнидаги муҳим қадам бўлди... Конституция суверен давлатимизнинг қонунчилик-ҳуқуқий негизини шакллантиришнинг асосий пойдевори, мустақил давлатчилигимизнинг тамал тоши бўлди”¹. Конс-

¹ Ислоҳ Каримов Конституция тўғрисида / Тузувчилар А.Саидов, У.Таджиханов. Т.: “Академия” ноширлик маркази, 2001. 113-бет.

титуцияда белгиланган мақсад ва вазифалар, ғоя ва принциплар мамлакатимиздаги ҳуқуқий ислоҳотларнинг асосий устуворликларини, сиёсий ва ҳуқуқий тизимни демократик тарзда такомиллаштиришнинг стратегик йўналишларини белгилаб берди.

Танлаган йўлимиз адолатли, эркин фуқаролик жамиятини ва демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш йўлидир. Конституцияни яратиш ва қабул қилиш чоғида шу нарса англаб етилдики, белгиланган мақсадга эришиш учун ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча жабҳасида жуда катта қўламдаги мураккаб ҳамда серқирра вазифаларни бажариш, барча соҳада жиддий туб ислоҳотларни амалга ошириш талаб қилинади. Бу хулоса ҳуқуқий тизимимизга ҳам бевосита тааллуқлидир.

Жамиятнинг ижтимоий онги, ҳуқуқий тафаккури юксалишида Конституция алоҳида ўрин тутади. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, айнан Ўзбекистон Конституцияси халқимиз онгида мустақиллик шарофати билан шакллана бошлаган бозор иқтисодиёти, янги сиёсий ва демократик институтлар тушунчасини мустақамлаш билан бир вақтда, унга дунё давлатлари тажрибасида синалган илғор ғояларни, умуминсоний қадриятлар ҳамда принципларни, замонавий сиёсий-ҳуқуқий қарашларни сингдирди.

Конституция жамиятимизни тубдан янгилашга қаратилган ислоҳотларнинг бош стратегияси ва мафқурасини белгилаб берди. Бир сўз билан изоҳлаганда, Конституция ислоҳотларнинг ҳуқуқий, қонуний пойдевори сифатида майдонга чиқди. “Мустақил Ўзбекистоннинг илк Конституцияси, — дейди Президент И.А.Каримов, — давлат ва жамият ҳаётининг Асосий қонун қабул қилинганлиги биринчи босқичдаги қонун чиқариш фаолиятининг **гулгожиси** бўлди. Конституция ёш давлатимиз чинакам мустақиллигининг, янги ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар дунёга келишининг мустақам пойдевори бўлиб хизмаг қилмоқда”¹.

Асосий қонун мамлакатимизда амал қилувчи объектив ҳуқуқнинг бош манбаидир. У қонунчилик турли тармоқларининг муштараклигини, бир бутунлигини ва ўзаро ички мувофиқлигини таъминлайди. Шу тариқа бутун ҳуқуқ тизимига батартиблик ҳамда барқарорлик

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т.: Ўзбекистон, 1996. 201-бет.

бахш этади. Конституция ва ҳуқуқий тизим ўртасидаги диалектик алоқадорликни чуқур англаб етиш учун ҳуқуқий тизимнинг мазмун-моҳияти, тушунчаси ва таркибига кенгроқ тўхталиш жоиздир.

Жамиятнинг ҳуқуқий тизими ўзининг муайян манتيқий ички таркибий тузилишига эга бўлган мураккаб ижтимоий ҳодисадир. “**Ҳуқуқий тизим**” ўз ички таркибий қисмларининг тизимли мажмуи тарзида гавдаланади ва нормалар йиғиндиси ҳисобланмиш объектив ҳуқуқдан жиддий фарқ қилади. Мазкур фарқ шундаки, ҳуқуқий тизим бир турдаги элементларнигина эмас, балки турли йўналиш ва мақомдаги тузилмаларни қамраб олади, бирлаштиради. Таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий тизим таркибига:

1) фалсафий ёки мафкуравий (ҳуқуқнинг талқини, ҳуқуқий тушунча ва категориялар, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий мафкура, ҳуқуқий маданият);

2) меъёрий (жамиятда ҳаракатланаётган ҳуқуқий нормалар мажмуи);

3) институционал-ташкилий (ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш жараёни билан боғлиқ юридик муассасалар);

4) социологик, яъни **ижтимоий** (ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқни татбиқ этиш, қонунийлик муҳити, юридик амалиёт) элементлар киради.

Ҳуқуқий тизим ҳаракатдаги “жонли” ҳодиса сифатида талқин этилиши лозим. Зеро, у ижтимоий ҳаётнинг фаол таркибий қисми сифатида кишилар ўртасидаги муносабатларни узлуксиз тартибга солиш вазифасини бажаради. Амалий жиҳатдан ҳуқуқий тизим ҳаракатланишининг динамик талқини муҳим аҳамият касб этса, илмий-абстракция нуқтаи назардан уни статик (ҳаракатсиз) тарзда ифодалаш муайян мазмунга эга. Шундан келиб чиқиб, ҳуқуқий тизим структурасини **статик** ва **динамик** жиҳатдан тавсифлаш мумкин.

Статик ҳолатда унинг таркибий қисмлари қуйидагилардир: 1) юридик нормалар; 2) ҳуқуқий принциплар ва институтлар; 3) ҳуқуқий муассасалар йиғиндиси; 4) ҳуқуқий ғоялар, қарашлар, тасаввурлар.

Динамик ҳолатда: 1) ҳуқуқ ижодкорлиги; 2) ҳуқуқни амалга ошириш (қўллаш жараёни); 3) ҳуқуқий муносабатлар; 4) ҳуқуқий тартибга солиш механизми; 5) ҳуқуқий тафаккур (ҳуқуқий онгнинг ривож, ижтимоий ҳаётга фаол таъсири). Ҳуқуқий тизимнинг дина-

мик кўриниши бу мазкур тизим элементларининг ҳаракатланиш жараёни, унинг мақсадли йўналиши ва пировардида кўрсатадиган самарасидир.

Шундай қилиб, жамият ҳуқуқий тизими таркибига кўйидаги асосий элементларни киритиш мумкин:

— ҳуқуқий нормалар йиғиндиси (ҳуқуқий тизимнинг ўзаги);

— ҳуқуқий принциплар (раҳбарий ғоялар);

— ҳуқуқ ижодкорлиги (ваколатли идораларнинг фаолияти);

— ҳуқуқни амалга ошириш, қўллаш жараёни;

— ҳуқуқий муносабатлар (ҳуқуқий норманинг амалга ошиш шакли);

— ҳуқуқий тартибга солиш механизми;

— юридик муассасалар тизими;

— юридик амалиёт (суд амалиёти, тергов амалиёти, адлия амалиёти ва ҳ.к.);

— ҳуқуқий онг (ҳуқуқий ҳодисаларнинг ижтимоий онгдаги инъикоси);

— ҳуқуқий сиёсат (стратегия);

— ҳуқуқий мафкура (ғоявий-маънавий жиҳат);

— ҳуқуқий маданият (ҳуқуқий маънавият ва тарбиянинг ифодаси);

— қонунийлик муҳити ва ҳуқуқий тартибот режими;

— ҳуқуқнинг манбаи (қонунчилик ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуи).

Зикр этилган ҳуқуқий воқеликлар ягона бир тизим ҳосил қилиб, ўзаро алоқадорликда, муносабатда бўлади. Ҳар бир ҳуқуқий институт (ҳодиса) қолганларининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Бу тизимдаги бир элементнинг ҳаракатланиши қолган элементларнинг ҳаракатга келишига сабаб бўлади. Демак, **жамиятнинг ҳуқуқий тизими** — муайян маконда ва замонда амал қилаётган ҳуқуқий ҳодисалар, ҳуқуқий принциплар, институтлар, нормалар ва ҳуқуқий жараёнларнинг муштарак бир бутунлиги, ўзаро узвий боғлиқлиги ҳамда алоқадорлиги бўлиб, уларнинг мақсадли ҳаракатланиши натижасида ижтимоий муносабатларнинг юксак савияда ҳуқуқий тартибга солинишига эришилади. Ҳуқуқий тизим яхлит воқелик бўлиб, таркибий қисмларининг ўзаро ички алоқадорлиги, боғлиқлиги, мутаносиблиги, изчиллиги ва барқарорлиги билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқий тизимининг мазмун-моҳияти, уни ислоҳ қилиш ҳамда такомиллашти-

риш хусусида гап борганда, аввало икки ўзаро уйқаш тушунча — “*ҳуқуқий ислоҳотни таъминлаш*” ва “*ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш*” ибораларининг маъносини ойдинлаштириб олиш лозим. Мамлакатда амалга оширилаётган ислоҳотлар барча соҳаларни — иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-маданий, маънавий жабҳаларни қамраб олган. Ҳар бир йўналишда ислоҳотларни рўёбга чиқариш учун тегишли ҳуқуқий базани яратиш, режалаштирилган ислоҳий тadbирларнинг ҳуқуқий механизмини вужудга келтириш алоҳида аҳамият касб этади.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов “Ислоҳотимиз таъминлари” номли асарида шундай деган эди: “Биз, энг аввало ҳуқуқий асосни тайёрладик. Жамиятимизнинг асосий ақидалари, унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий йўналишлари белгилаб берилган Конституциямиз ҳам ана шу асосга қурилган. Биз қонунчилик базасини барпо этиб, бутун давлат тузилмасини ўзгартирдик. У бозор мақсадларига жавоб беради...”¹.

Юртимизда очиқ ва одил демократик давлатни қуриш, бозор муносабатларини вужудга келтириш халқаро эътироф этилган конституциявий ҳамда ҳуқуқий асосда амалга оширилмоқда. Бу асос иқтисодиётни ислоҳ қилиш, унинг кенг қўламда жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви учун кучли ҳуқуқий кафолатлар ва шарт-шароитларни таъминлаб беради. Конституция ва мустақиллик йиллари мобайнида қабул қилинган заминдор қонунлар ҳаётимизнинг барча жабҳаларини демократлаштиришнинг, жамиятни тубдан янгилашнинг қудратли кафолати бўлиб хизмат қилмоқда.

“Биз ўзимиз учун қатъий ҳулоса чиқариб олдик,— дейди Президент Ислоҳ Каримов, — демократик жамият, бозор иқтисодиёти сари бошланган ҳаракатнинг ортга қайтмаслиги ва барқарорлиги унинг ҳуқуқий асосларини шакллантиришга бевосита боғлиқдир. Мустақам ҳуқуқий асос бўлгандагина, ўз умрини яшаб бўлган тузумни тўла ишонч билан қайта қуриш, ривожланган юқори самарали бозор иқтисодиётига эга янги жамиятни қуриш мумкин бўлади”².

Юқоридаги мулоҳазалар ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлашнинг зарурлиги ва аҳамиятини тўла тасдиқлай-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т.: Ўзбекистон, 1996. 135-бет.

² Ислоҳ Каримов Конституция тўғрисида / Тузувчилар А.Саидов, У.Таджиханов. Т.: “Академия” ноширлик маркази, 2001. 116—117-бетлар.

ди. Шунга кўра, қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий нормаларни уч йўналишда гуруҳлаш мумкин:

— сиёсий ислоҳотларни, давлат қурилишига оид фаолиятни ҳуқуқий таъминлаш;

— иқтисодий ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш;

— суд ислоҳотларини, шунингдек, ҳуқуқни муҳофаза этиш идоралари фаолиятини ислоҳ қилишни ҳуқуқий таъминлаш.

Бошқача айтганда, ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш деганда, барпо этилаётган демократик давлатчилик қурилишини, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни, мустақил суд ҳокимияти қарор топишини ҳамда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини рўёбга чиқариш механизмини ҳуқуқий расмийлаштириш назарда тутилади.

Бугунги кунда мамлакатда ислоҳотларнинг мустақам ҳуқуқий базаси вужудга келтирилди. Булар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, ҳуқуқнинг асосий соҳалари манбаи бўлмиш 15 та кодекс, 400 дан зиёд қонунлар, 3000 га яқин Президент фармонлари, 5500 дан ортиқ Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардир.

“Ҳуқуқий ислоҳотлар” ибораси замирида эса жамият ҳуқуқий тизимини ислоҳ этиш, уни маърифий дунё қадриятлари ва умум эътироф этган принциплар асосида демократик тарзда янгилаш тушунилади.

Мустақиллик даврида Ўзбекистон Республикасининг ўз ҳуқуқий тизими қарор топди. У вужудга келиш, шаклланиш ва такомиллашиш жараёнларини “бошидан” кечирмоқда. Айтиш жоизки, ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисмларини ташкил этувчи барча ҳуқуқий институт ва ҳодисалар бирдек юксак маромда ривож топаётгани йўқ. Айрим элементлар жадал ривожланаётган бўлса (масалан, қонунчилик), бошқа элементлар сустроқ ривожланмоқда ёки ҳали эски шакл ва қолиплардан тўла халос бўла олгани йўқ (масалан, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият ва ҳоказо). Бу эса ҳуқуқий тизимнинг барча таркибий қисмлари тубдан ислоҳ этилиши, давр талабларига мослаштирилиши лозимлигини англатади.

Ҳуқуқий тизимнинг таркибий бўғинларини инобатга олган ҳолда ҳуқуқий ислоҳотларнинг асосий йўналишлари қуйидагича талқин этилиши мумкин:

1. Ҳуқуқий тизимни либераллаштириш (эркинлаштириш).

Мамлакатда шаклланаётган янги ижтимоий-сиёсий тузум ва бозор иқтисодиёти инфратузилмасига мос янгича ҳуқуқий доктрина қарор топди. Мазкур доктрина умуминсоний, умумбашарий қадриятлар билан халқимизнинг бир неча минг йиллардан бери сайқалланиб келаётган тарихий, миллий ва маънавий қадриятларининг ҳамоҳанглиги асосида яратилди. Унга кўра, ҳуқуқнинг ҳозирги замон талқини қуйидагича: “ҳуқуқ ижтимоий ҳамжиҳатлик ва келишувга асосланган тартиб-интизомга эришиш, эркинлик, адолат ва тенгликни вужудга келтириш воситасидир”¹.

Ҳуқуқни бундай тушуниш ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий онгда туб бурилиш бўлиб, у ўзбек ҳуқуқшунослиги назариясини адолат ва демократия ғоялари асосида ривожлантиришнинг янги босқичи бошланганини англатади. Бугунги кунда бутун дунё миқёсида ҳуқуққа ва у билан боғлиқ барча ҳодисаларга баҳо беришда “**либеритар**” (яъни, эркинликни таъминлаш воситаси сифатида) ёндашув устувор мавқени эгалламоқда. Бу концепцияга асосан **ҳуқуқ** — авваламбор, **эркинлик ва адолат мезони**, уларни таъминлаш воситаси, аҳоли хавфсизлиги ҳамда ҳар бир фуқаронинг мулкий мустақиллиги (даҳлсизлиги)ни таъминловчи норматив тизимдир.

Мазкур доктрина икки асосий жиҳат билан таърифланади. Биринчиси, шахс эркинлиги ва унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётини эркинлаштириш (либераллаштириш) бўлса, иккинчиси — адолат принципининг устунлигини таъминлаш, уни жамият ва давлат ҳаётининг барча жабҳаларига сингдиришдан иборат. Мустақиллик йилларида эркинлик ва адолатни қарор топтириш борасида муайян ижобий натижаларга эришилди. Айниқса, адолат ғоясининг ўз ифодасини топиши борасида иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида Президент И.А.Каримов томонидан сўзланган нутқда илгари сурилган амалий ташаббуслар катта қадам бўлди. Бунда адолат нормалари ва принциплари барча ҳуқуқ соҳаларида қатъий ўрин эгаллашига эътибор қаратилди. Айниқса, жиноят ҳуқуқи ва жазо тизимида адолат ўрнатилиши давлат билан фуқаро ўртасидаги ўта нозик жабҳани эркинлаштиришда муҳим қадам бўлди. Бу эса, ўз навбатида, жамиятни маънавий соғломлаш-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т., 1996. 20-бет.

тиришда ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг гуманистик заминга эга бўлишида салмоқли аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, адлия, суд, жиноий жазо тайинлаш тизимини эркинлаштириш, унинг демократик, инсоний қиёфага эга бўлишига эришиш нафақат халқаро ҳуқуқ стандартларига, балки халқимизнинг руҳияти ва маънавий қадриятларига, саховатли табиати ва миллий менталитетига тамомила мосдир. Бутун ҳуқуқий тизимимизда рўй бераётган либераллаштиришнинг асосий мазмуни – барча ҳуқуқий таққик ва чекловларни адолат нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш, уларни оқилона мўътадиллаштириш, инсон шахсини таҳқирламайдиган мезонларни жорий этишдан иборат.

Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади. Нима сабабдан айнан ҳозирги кунда жиноят-ҳуқуқ сиёсатини, жазо тизимини эркинлаштириш йўли тutilди?

Аввало шуни таъкидлаш лозимки, собиқ тоталитар тузум даврида жиноятчиликка қарши кураш сиёсати синфийликка, ўзбошимчаликка, таъқибга, “мафкуравий душман”га қарши кураш ниқоби остида инсонни таҳқирлашга, унинг гурурини поймол этишга йўналтирилган эди. Уша даврда шакланган раҳмсиз, қаттиққўл жазолаш механизмининг қатор салбий иллатлари ҳали ҳам тўла барҳам топгани йўқ эди.

Иккинчидан, жиноий-ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида шундай принцип устувор бўлиб келаётгани сабабли “жиноят” деб ҳисобланадиган ижтимоий муносабатлар доираси тобора кенгайиб бораверди. Мустақиллик даврида бунга муайян даражада чек қўйилган бўлса-да, бугунга келиб, қатор тadbиркорлик муносабатлари ёки иқтисодий-хўжалик фаолияти жиноят тоифасига кириб қолганлиги аён бўлди.

Учинчидан, ҳуқуқий амалиётда ва ижтимоий онгда “жиноят” тушунчаси бузиб талқин этиладиган бўлиб қолган эди. Содир этиладиган хатти-ҳаракатларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси (моҳияти)дан кўра, иккинчи даражали жиҳатларига, ташкилий намоён бўлиш омиллари (шакли)га кўпроқ эътибор берилар эди.

Жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги бундай номақбул сиёсат худди қор қуюни каби бир дунё ёмон оқибатларни юзага келтирдик, бу мамлакатда жиноятчилик кескин ўсишига сабаб бўлди.

Республикамизнинг мустақилликка эришиши ижтимоий-ҳуқуқий вазиятни тубдан ўзгартириб юборди. Қонунчилик моҳият эътибори билан тубдан ўзгарди, жиноятчиликка қарши кураш сиёсати эса демократлаштириш ва инсонпарварликка юз тутди. Бироқ тоталитар тузумнинг қолдиқлари ва айрим андазаларидан бирданига қутулишнинг иложи йўқ эди. Улар ҳали маълум муддат ҳуқуқий соҳадаги ислохотлар орқасидан эргашиб борди. Қисқа илмий таҳлилда улардан фақат айримларинигина кўрсатиб ўтиш мумкин:

1) жиноятчиликка қарши курашни амалга оширишда жиноятчиликни таг-томири билан бутунлай тугатиш мақсади ҳаққоний эмас. Жиноятчиликнинг ҳолати ва унга қарши кураш шарт-шароитларидан кўриниб турибдики, у баъзан самарали, баъзан эса бесамар ўтказилиши мумкин. Чамаси, жиноятчиликни бутунлай йўқ қилиш ниҳоятда мураккаб ва тўла амалга ошмайдиган орзу бўлса керак;

2) жиноятчиликка қарши курашда қаттиқ, “қўрқув солувчи” сиёсат юритиш ҳар доим ҳам самара беравермайди. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримовнинг: “Оғир жазо, айниқса, фуқароларни жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлган жазоларнинг жиноятчиликнинг олдини олишдаги аҳамиятини ошириб кўрсатиш ўринсиз эканлигини ҳаётнинг ўзи кўрсатмоқда”¹, — деган сўзлари айни ҳақиқатдир. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, ҳар бир жиноят учун муайян жазо чораси илмий асосланган бўлиши лозим;

3) “жиноят олами”га кўпроқ одамларни тортиш жамиятнинг ижтимоий-психологик муҳитини ёмонлаштиради. Жиноий жазо — барча ижтимоий касалликларга даво бўладиган восита эмас. Айрим ҳолатларда у, даволашдан кўра ҳатто кўпроқ зарар келтиради. Зеро, у касалликни янада чуқурроқ яшириши, уни керагидан ортиқ хавfli шаклга айлантириши мумкин. Катта ижтимоий хавф туғдирмайдиган қилмиши учун узоқ муддатга озодликдан маҳрум қилинган одамнинг жазони ўташ жойларидан дарғазаб, аламзада ва жамиятга нисбатан норози кайфиятда қайтиши табиий бир ҳолдир. Бундай шахсларни “қайта тарбияланди” ва “жамиятга соғлом руҳда қайтди” деб бўлмайди;

¹ Каримов И.А. Адолат — қонун устуворлигида // Халқ сўзи. 2001. 30 авг.

4) шахс ҳуқуқларини менсимаслик, писанд қилмаслик хавфли иллатдир. Собиқ совет тузумидан мерос бўлган бу салбий иллат туфайли жиноят қонуни, судлов ишлари ва жазоларни ижро этиш тизимлари шахс ҳуқуқи ва эркинликлари ҳимоясини етарлича таъминлай олмади. Инсон эрки ва ҳуқуқларига риоя қилинишини барча воситалар билан кафолатлаш мажбуриятини олган давлат идораларининг ўзи кўп ҳолларда уларни оёқ ости қилди, инсоннинг шахсий ҳаёти ва фаолиятига ноўрин аралашди. Қонун томонидан тантанавор эълон қилинган айбсизлик презумпцияси ҳар жойда бузилди, расмийлигича қолиб кетди, унинг амал қилиши зарур механизм ва воситалар билан таъминланмади.

Юқорида кўрсатилган сабаблар давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш сиёсатида ислохотлар зарурлигини белгилаб берди. Бундан ташқари, жиноят ҳуқуқига оид сиёсатни эркинлаштириш зарурлиги ҳуқуқий тизимимизда юз берган инсонпарварлик ва адолат томон бурилиш билан, ўзбекона илдишларимиз ва миллий қадриятларимизга қайтиш билан боғлиқ.

Жиноят ҳуқуқига оид соҳани эркинлаштиришнинг бош мақсади – Президент Ислам Каримов Олий Мажлиснинг VI сессиясидаги маърузасида белгилаб берганидек, ўтказилаётган ислохотларнинг асосий йўналиши инсон омили бўлиб, давлатнинг жиноятчиликка қарши курашдаги одил сиёсати орқали адолат ҳамда қонун устуворлигини таъминлашдан иборат.

Маълумки, бу мақсадга қуйидаги узвий масалаларни комплекс тарзда ҳал қилиш орқалигина эришиш мумкин:

биринчидан, давлатнинг жиноят ҳуқуқига оид сиёсатининг қонуний заминини яратиш борасида Олий Мажлис VI сессиясида амалдаги қонунларга жиноятчиликка қарши кураш сиёсатининг ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи зарурий ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш;

иккинчидан, жиноят юстициясининг барча тизимларини қайта ташкил қилиш ва такомиллаштириш, унинг очқлиги ҳамда ошкоралигини таъминлаш;

учинчидан, барча аҳолининг, шу жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш, жамиятнинг тўғри йўлдан адашган аъзоларига нисбатан юксак маданиятли, инсонпарварлик муносабатини шаклланти-

риш, жиноят ҳақида кўрсатув берган одамларни таъқиб қилмасдан, аксинча, уларга ёрдам бериш, уларнинг қонуний муҳофазасини таъминлаш.

Жиноят ҳуқуқига оид сиёсатни эркинлаштириш шахс эрки ва ҳуқуқларини устувор қадрият сифатида баҳолашни белгилаб берди. Дарҳақиқат, жиноятчиликка қарши кураш сиёсатининг ҳар қандай йўналиши мақсад-мазмунда инсон ва унинг манфаатларига эътибор мавжуд. Мазкур сиёсатнинг асосий мақсади — бутун жамиятнинг, хусусан, ҳар бир инсоннинг тинч ва осойишта ҳаётини таъминлашдан иборат.

2. Қонун чиқариш жараёнини, бутун ҳуқуқ ижодкорлигини демократлаштириш.

Хўш, бу соҳада бугунгача қандай ютуқлар қўлга киритилди ва яна қандай долзарб масалалар бор?

Аввало, 1995 йилдан бошлаб кўппартиявийлик асосида сайланган демократик парламент — Олий Мажлис қарор топди. Унинг таркибида ўз депутатларига эга бўлган сиёсий партияларнинг фракциялари шаклланиб, улар қонунчилик жараёнига муайян жонланиш киритиб келмоқда. Парламент доирасида қонун лойиҳаларини икки марта ўқиш институти жорий этилди; умумхалқ муҳокамаси тўғрисида қонун қабул қилиниши орқали қонун лойиҳаларини кенг халқ оммаси томонидан муҳокама этишнинг ишончли ҳуқуқий механизми вужудга келтирилди; сессиядан олдин қонун лойиҳаларини вилоятлардаги парламент депутатлари ва фаоллар иштирокида муҳокама этиш амалиёти йўлга қўйилди; қонун ижодкорлигининг миллий ва халқаро йўналишдаги ахборот базаси кенгайди.

Ушбу йўналишда эътибор қаратиш лозим бўлган куйидаги муаммоли масалалар мавжуд:

— Ўзбекистоннинг қонунчилик (кенгроқ доирада олинадиган бўлса, ҳуқуқий ислоҳотлар дастури) стратегиясини аниқлаб, алоҳида расмий ҳужжат сифатида шакллантириш лозим. Қонуннинг предметини ташкил этадиган устувор муносабатлар кўламини аниқлаш;

— қонун ижодкорлик жараёнининг социологик жиҳатларига эътибор қаратиш, қонун билан тартибга солиш эҳтиёжини ўрганиш ва шу асосда бўлғуси қонун ижодкорлиги ишларининг эмпирик базасини вужудга келтириш. Шундан келиб чиқиб, Олий Мажлис ҳузурда қонунчилик муаммоларини социологик тадқиқот

этиш институтини ташкил этиш масаласи ўйлаб кўрилса мақсадга мувофиқ бўлар эди;

— қонун лойиҳалари ишларини режалаштириш ва прогнозлаш масалаларига жиддий эътибор қаратиш;

— қонунчилик техникасини такомиллаштириш ва бу борада депутатларнинг тегишли малакасини ҳосил қилиш механизмини йўлга қўйиш лозим ва ҳоказо.

3. Ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида қонуннинг устунлигини таъминлаш. Қонуннинг мазмуни халқчил, инсонпарвар, демократик ва адолатли бўлишига эришиш, қонуннинг сифатини муттасил яхшилаб бориш ҳамisha ўз долзарблигини сақлаб қолади. Қонуннинг устунлигини таъминлашда қуйидагиларга эришиш лозим:

— мазкур йўналишда, аввало, амалдаги қонунларнинг инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатларга мослаштириш бўйича мунтазам ишни йўлга қўйиш ва шу мақсадда Олий Мажлис ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик мониторинги институти фаолиятини янада фаоллаштириш лозим;

— қабул қилинган ва энди яратиладиган қонунлар мазмунини “қонун билан тақиқланмаган ҳамма нарсага рухсат этилади” (фуқаролар учун) ва “қонунда белгиланган нарсаларгагина рухсат этилади” (давлат идоралари ва мансабдор шахслар учун) принциплари асосида қайта кўриб чиқиш лозим;

— инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари устувор таъминланиши принципидан келиб чиқиб, қонунчилик мазмунидаги этатизмдан воз кечиш ва инсон манфаатларини ёқловчи ҳуқуқий тартибга солиш механизмини жорий этишга босқичма-босқич ўтиш;

— Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлашнинг юридик, ташкилий, маънавий-ахлоқий механизмларини вужудга келтириш. “Қонуннинг устуворлиги бизнинг ислоҳотлар моделимиздаги етакчи таъминдир, — дейди Президент И.Каримов. — У ҳуқуқий давлатнинг асосий мезонларидан бири бўлиб хизмат қилади”¹;

— қонунларнинг амал қилиш механизмини ва уларни аниқ ҳамда оғишмай қўллаш амалиётини жорий этиш лозим.

4. Бозор иқтисодиёти талабларини инobatга олган ҳолда ҳамда юридик техника қондаларига риоя этган

¹ Ислоҳ Каримов Конституция тўғрисида. 417-бет.

тарзда қонунчиликни системалаштириш, айниқса кодекслаштириш.

Ҳозирга қадар Меҳнат кодекси, Фуқаролик кодекси, Солиқ кодекси, Божхона кодекси, Ер кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Оила кодекси, Жиноят кодекси ва бошқа кодекслар қабул қилинди. Эндиги навбатда “Сув кодекси”ни қабул қилиш мўлжалланмоқда.

Бироқ барча кодексларимиз ва жорий қонунларимиз бозор муносабатларига тўла мослаштирилган дейишга ҳали эрта. Бу борадаги халқаро тажрибани пухта ўрганиш ва ўз миллий хусусиятларимизни эътиборга олган ҳолда қонунларимизни янада такомиллаштириш зарур бўлади.

Қонунчиликни системалаштириш билан бир вақтда қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг иерархиясида мутаносиблик ва батартибликни таъминлаш зарур. Идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунга мослигини таъминлаш соҳасидаги ишларни давом эттириш ўринлидир. Маълумки, 1993 йил 17 июнь ва 1997 йил 9 октябрда қабул қилинган Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари билан Идораларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини Адлия вазирлигида рўйхатдан ўтказишни такомиллаштириш чоралари белгиланди. Мана шу иккита қарор оралигидаги даврда рўйхатга олинган норматив ҳужжатлар сони 398 тани ташкил этди. Иккинчи қарордаги асосий норма – агар умуммажбурий норматив ҳужжат Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтмаса, қонуний кучга эга эмас”, яъни кучга кирмайди, деган банд киритилгандан кейин бу талаб ижобий натижа берди. 1998–1999 йилларда 560 та норматив ҳужжат вазирлик томонидан рўйхатга олинди, 1100 дан ортиқ ҳужжат қонунга мос келмаслиги сабабли қайта кўриб чиқишга юборилди. Сўнгги уч йил — 2000-2002 йилларда 850 дан зиёдроқ норматив ҳужжат давлат рўйхатидан ўтказилиб, “ҳаётга йўлланма” олди¹.

5. Ҳуқуқни муҳофаза этиш идоралари фаолияти ҳам демократик ислоҳотлар қамровига олинган.

2001 йил 29 августда Олий Мажлиснинг VI сессиясида “Прокуратура тўғрисида”ги қонун янги таҳрирда

¹ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 1999–2002 йиллардаги жорий архиви.

қабул қилинди. Бунда хусусан, прокуратура фаолиятида умумий назорат йўналиши чиқариб ташланди. Шунингдек, прокуратура энди ишларнинг судда кўрилиши чоғида қонунчиликка риоя этилиши устидан назорат олиб бормади, балки суд муҳокамасининг барча босқичларида ва қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги масалалар суд томонидан кўрилаётганда иштирок этади.

2001 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идоралари фаолиятини такомиллаштириш чоралари тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Мазкур фармон ИИВ барча тузилмалари фаолиятини аниқлаштириш ва такомиллаштиришнинг стратегик йўналишларини белгилаб берди.

Мазкур ҳуқуқий ҳужжатларда прокуратура ва ички ишлар идоралари фаолиятида, айниқса, уларнинг тергов фаолиятида инсон ҳуқуқлари ва манфаатлари устувор таъминланишига алоҳида эътибор қаратилди.

6. Шахснинг ҳуқуқий муҳофазаланиши кафолатларини кучайтириш.

Бу масала барча давлат идоралари ва мансабдор шахсларга тааллуқли. Эътиборга молик жиҳати шундаки, сўнгги йилларда Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини таъминлаш институтларининг муайян тизими вужудга келтирилди. Яъни Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасининг Миллий маркази, Амалдаги қонунчилик мониторинги институти ва ҳоказо.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлиснинг вакили (Омбудсман)нинг фаолияти йилдан йилга фаоллашиб ҳамда тобора самарали бўлиб бормоқда. Унинг фаолияти асосан қуйидаги йўналишларда намоён бўлаётир:

– Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қонунчилигига риоя этилиши устидан назорат (мониторинг)ни амалга ошириш;

– фуқароларнинг инсон ҳуқуқларига оид ариза ва мурожаатлари билан ишлаш;

– Омбудсманнинг минтақавий (вилоятлардаги) вакиллари фаолияти;

– Омбудсманнинг инсон ҳуқуқлари бўйича миллий

институтлар ва ноҳукумат ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлиги;

– Омбудсманнинг ахборот-маърифий ва халқаро соҳадаги фаолияти.

Муайян тасаввур ҳосил қилиш учун Омбудсманнинг фуқаролар аризалари билан ишлаш фаолиятига диққатни жалб этайлик. Биргина 2001 йил мобайнида Омбудсманга 4472 нафар фуқародан ариза (шулардан 2530 та мурожаат почта орқали) келиб тушган. Булардан 1942 таси бевосита қабул чоғида тақдим этилган. Омбудсман жойларга чиқиб, Фарғона, Бухоро, Сирдарёда сайёр қабуллар уюштирган, бунда 850 нафар фуқародан ариза тушган.

Юқоридаги жами аризаларнинг 960 тасида ҳуқуқ бузилиш ҳолатлари аниқланганлиги туфайли улар назоратга олинган, 660 та ариза бўйича тушунтириш ва консултациялар берилган. Омбудсманнинг саъй-ҳаракатлари билан 200 та мурожаат бўйича масала ижобий ҳал этилган. Қолган мурожаат ва аризалар тегишли давлат идоралари ҳамда ҳуқуқни муҳофаза этувчи органларга йўлланган. Ҳисобот даврида 8 та мурожаат бўйича Омбудсман махсус текширув ўтказиб, 5 нафар мутасадди мансабдор шахсга инсон ҳуқуқларига оид қонунчиликни бузганлиги сабабли огоҳлантириш эълон қилинган.

2001 йил давомида Омбудсман 10 та хулоса тайёрлаб, Ўзбекистон Республикаси Олий судига тақдим этган. Зеро, жами ариза-шикоятларнинг 54 фоизи суд ва тергов идоралари фаолиятига тааллуқлидир. Уларда ишларни кўриш муддатлари асоссиз равишда чўзилаётганлиги, сансалорликка йўл қўйилаётганлиги, турли суд инстанциялари қарорларида зиддият борлиги, тергов олиб боришда ғайриҳуқуқий усуллар қўлланиши, тергов қилинувчиларнинг ҳимояга бўлган ҳуқуқни бузилаётганлиги кўрсатилган. Фуқароларнинг меҳнат ва ижтимоий соҳадаги ҳуқуқлари бузилаётганлигига ҳам эътибор қаратилган¹.

Эътироф этиш лозимки, Омбудсманнинг фаолияти фуқаролар учун фойдали бўлиб бормоқда. Шу билан бирга, сўнгги йилларда республика Президенти ва ҳукуматининг ёш авлодга, болаларнинг ҳуқуқий мақомини

¹ Қ а р а н г: Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили (Омбудсман)нинг 2001 йилги ҳисоботи. Т., 2002. 3–4-бетлар.

янада мустақкамлашга алоҳида ғамхўрлик кўрсатаётганлигидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасида Болалар ҳуқуқлари бўйича махсус Омбудсман лавозими (институти) таъсис этилишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бу ташаббуснинг амалга оширилиши Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқлари” Конвенциясини (1989 йил 20 ноябрь) бажариш борасидаги фаоллигини янада оширган бўлур эди.

Шунингдек, Ўзбекистонда экология масалалари бўйича махсус Омбудсман лавозимининг таъсис этилиши ҳам давр талабига мос бўлиб тушган бўлур эди.

Фуқаролар ҳуқуқларини муҳофаза этишда адвокатуранинг алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг “Адвокатура тўғрисида”ги ва “Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунларининг қабул қилиниши адвокатуранинг ҳуқуқий мақомини бирмунча мустақкамлади. Аммо, фуқароларнинг ушбу конституциявий ҳуқуқини амалда юксак савияда таъминлаш учун яна кўп ишлар қилинишини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда.

7. Ҳуқуқий ислоҳотни билимдон ва малакали кадрлар билан таъминлашнинг мукамал тизимини ташкил қилиш. Ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш ва уларни қайта ўқитиб малакасини ошириш; ҳуқуқшунослик фанини ривожлантириш ва илмий тавсияларни ҳуқуқий ислоҳот манфаатларига, унинг самарасини оширишга хизмат қилдириш ўта муҳим вазифалардан биридир.

Ҳозирги пайтда Адлия вазирлиги қошида судьялар ва адлия идоралари ходимларининг малакасини ошириш маркази, Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси ҳузурда прокурор ва тергов ходимларининг малакасини ошириш маркази фаолият кўрсатмоқда; Ички ишлар вазирлиги Академиясида раҳбар ходимларнинг малакасини ошириш факультети иш олиб бормоқда. Бу борада таълим ва малака оширишнинг узлуксизлиги ҳамда мунтазамлиги таъминланишига катта эътибор берилмоқда.

8. Аҳолининг кенг қатламлари ичида ҳуқуқий умумтаълимни жорий этиш. Миллий истиқлол руҳи билан суғорилган ҳуқуқий мафқурани ва ҳуқуқий маданиятни шакллантириш фуқаролик жамияти барпо этишнинг муҳим шартидир. 1997 йил августидан бошлаб мамлакатда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш

миллий дастури” ҳаётга жорий этилмоқда. Республика Хуқуқий маърифат тарғиботи маркази ва унинг вилоятлар, туман ва шаҳарлардаги бўлинмалари фаол ишлаб турибди.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 4 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги фармойиши катта воқеа бўлди. Мақсад аҳолининг конституциявий ва умумий ҳуқуқий саводхонлигини оширишдир. Қонунни, унда мустақамланган ўз ҳуқуқ ва бурчларини мукамал билган ҳар бир шахс ўзини эркин ҳис этади, ўз қадр-қиммати учун ўзи мустақил кураша олади.

Қонун ва бошқа норматив ҳужжатларни муваффақият билан ҳаётга татбиқ этиш кўп жиҳатдан янгича ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш билан боғлиқ. Ҳуқуқий маданиятни ижтимоий онгга сингдириш ҳамда аҳолининг юриш-туриши ҳамда феъл-атворида тегишли кўникмаларни шакллантириш жўнги-на удаланадиган иш эмас. Ҳуқуқий маданиятни шакллантириш барча давлат идоралари, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар, маҳалла жамоалари, мактаб, оила, ўзини-ўзи бошқариш органларининг баҳамжиҳат, мақсадга йўналтирилган улкан маърифий-ташкилий фаолияти натижасида амалга ошириш ишдир.

Ҳуқуқий маданият даражаси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки уларнинг бажарилиш савияси ва самараси билан белгиланиши яхши маълум. Бозор иқтисодиёти сари бораётган йўлимиз биз учун ҳуқуқий тарбия мактаби бўлмоғи даркор. Бинобарин, бундан келиб чиқадиган муҳим сабоқ шуки, қонунга амал қилган ҳолда яшаш ва меҳнат қилишни ўрганишимиз, ўз ҳуқуқ ва эркинликларимизни қонун орқали ҳимоялашни, ўз мажбуриятларимизни оғишмай бажаришни ўрганиб олишимиз керак. Бошқа одамларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларига ҳурмат билан муносабатда бўлишни ўрганиш лозим¹.

9. Суд ҳокимиятининг мустақиллигини таъминлаш, одил судловни демократлаштириш, суд-ҳуқуқ ислоҳотини амалга ошириш.

Суд ислоҳоти ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамия-

¹ Ислом Каримов Конституция тўғрисида. 94-бет.

ти умумий шаклланиш жараёнининг ажралмас таркибий қисмидир. Суд-ҳуқуқ ислоҳоти мамлакатда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият тармоқлари билан тенг, мустақил кучли суд ҳокимиятини вужудга келтиришнинг муҳим омилidir.

Суд ҳокимияти — уч ҳокимиятнинг бири, унинг юксак нуфузи жамият ва давлат ҳаётида инсон ҳуқуқлари, демократия ва қонунийлик барқарор бўлишининг асосий шартидир. Зеро, суд ҳокимиятининг вазифаси — фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, мамлакат конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, қонун чиқарувчи ва ижроия ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлигини таъминлаш, қонунларни ва бошқа норматив ҳужжатларни ижро қилиш ва қўллашда қонунийлик ҳамда адолат учун курашишдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги кунда 257 нафар суд мавжуд. Улардан 215 нафари туман ва шаҳар судлари, 14 таси вилоят ва уларга тенглаштирилган судлар, 14 нафари вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари, 11 нафари ҳарбий судлар, Ўзбекистон Республикаси ва Қорақалпоғистон Республикасининг Конституциявий, Олий ва Олий хўжалик судларидир. Бу судларда жами мингга яқин судья фаолият юритади.

Мустақил Ўзбекистонда давлат ҳокимияти тақсимланишининг реал жорий этилиши билан том маънода чинакам суд ҳокимияти қарор топишига йўл очилди. Бу ўринда ўта муҳим нарса — суднинг давлат ҳокимиятининг бир бўғини сифатида тегишли қатъий ваколатлар соҳиби эканлигини тан олишдир. Жамият ижтимоий онги суд ҳокимиятини эътироф этиши, унга қўниқиши лозим. Суд ҳокимияти давлатнинг муайян судлов сиёсатини шакллантиради ва рўёбга чиқаради. Судлов сиёсатининг асослари қонунда ўз аксини топади ва суд муассасалари фаолияти орқали ҳаётга татбиқ этилади.

Ўзбекистонда мустақил, адолатли суд ҳокимиятини қарор топтириш давлат сиёсатининг устувор йўналишидир. Одил судловни жорий этиш, мустақил суд ҳокимиятини шакллантириш, суд-ҳуқуқ ислоҳотини амалга ошириш мавзуси Ўзбекистон Президенти нутқларида такрор-такрор таъкидлаб келинади. Масалан, биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи (1995 йил 23 февраль) сессиясида И.А.Каримов шундай деган эди: “Ҳуқуқий маданият

даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У — одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир”¹.

Биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IV сессиясида (1995 йил 21 декабрь) Юртбошимиз қуйидаги мулозаҳаларни билдирди: “Суд — ҳокимиятнинг учинчи тармоғидир. Давлатнинг обрўси, жамиятнинг обрўси суд органлари ва судьяларнинг қонун меъёрларига қанчалик риоя қилишига, улар қабул қилган қарорларнинг адолат меъёрларига нечоғлик мос келишига бевосита боғлиқдир... Мамлакатимизда суд тизимини тубдан ислоҳ этиш юзасидан кўп ишлар қилинди. Лекин бу соҳада ва айниқса кишиларнинг онгини ва уларнинг суд ҳокимиятига нисбатан муносабатини ўзгартириш борасида яна кўп ишларни бажаришимиз лозим”².

Маълумки, собиқ тоталитар тузум шароитида суд маълумий-қўмондонлик тизимининг тўқмоғига айлан-тирилган эди. Одамлар кўз ўнгида суд жазоловчи, қораловчи, озодликдан маҳрум этувчи орган сифатида гавдаланди. Эндиги ислоҳотларнинг бош вазифаси эса судни адолат ва ҳақиқат посбонига айлантиришдан иборат. Пировардида судга муносабат тубдан ўзгариб, унга ҳурмат шаклланиши лозим. Бу ўринда қуйидаги сўзлар муҳим методологик, йўналтирувчи аҳамиятга эга: “Халқ судни фақат одамларни қоралайдиган, жазолайдиган орган деб эмас, аксинча уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилайдиган орган деб билиши керак.

Бу ўта муҳим... Одамлар суд органларини ўзларининг ҳимоячиси, адолат посбони деб билиши керак”³. Бунинг учун суд органлари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини қадам-бақдам такомиллаштириб бориш зарур. Мазкур ҳуқуқий асос суд ва судьяларнинг ҳокимиятнинг бошқа барча тармоқларидан ҳақиқий мустақиллигини, суд қарорларини қабул қилишда фақат қонунга бўйсунушини таъминлаши лозим. Бу ҳуқуқий асос де-

¹ Қ а р и м о в И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т. 1996. 22-бет.

² Қ а р и м о в И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. Т. 1996. 185-бет.

³ Ўша жойда. 186-бет.

мократизмни, холисликни, суднинг ҳаммабоп бўлишини, ҳимоя доираси кенгайишини таъминлаши лозим.

Ислоҳотларга собитқадамлик бахш этиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши 1996 йил 5 апрелда “Ўзбекистон Республикасида суд ислоҳотини янада ривожлантириш дастури тўғрисида” қарор қабул қилди ва тегишли Дастурни тасдиқлади¹. Унда фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини суд томонидан ҳимоялашни кучайтириш ва кенгайтириш; суд тизимини демократлаштириш ва суднинг обрўсини ошириш; суд ислоҳотига оид бошқа ташкилий-ҳуқуқий масалалар бўйича тадбирлар, уларни амалга ошириш учун масъул идора ва шахслар, тегишли муҳлатлар белгиланди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг VI сессиясида (1996 йил 29 август) суд-ҳуқуқий ислоҳотларнинг боришига янада жиддийроқ эътибор қаратилди. Жумладан, давлатимиз бошлиғи куйидаги сўзларни айтди: **“Суд ислоҳотини чуқурлаштириш, ҳокимиятнинг учинчи, мустақил ва қарам бўлмаган тармоғи сифатида бутун одил судлов тизимини демократлаштириш-ҳуқуқий давлатни мустаҳкамлашнинг... муҳим йўналишидир.** Ижтимоий турмушимизнинг демократик институти тариқасида суднинг аҳамияти жиддий оширилиши зарур.

Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш судларнинг ва ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятида асосий мазмунга айланмоғи лозим...

...Судларнинг таркибини такомиллаштириш, уларни янги тузилмалар билан тўлдириш зарур. Шу мақсадда транспорт ва солиқ судларини тузиш, холис ҳакамлар судлари (третейский суд) имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш лозим”². Шунингдек, мазкур сессияда Ўзбекистон судьялари уюшмасини ташкил этиш мақсадга мувофиқлиги эътироф этилди. Суд қарорларини ижро этиш тизимини қайта ташкил этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозимлиги таъкидланди.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1996. № 3. 47-модда.

² К а р и м о в И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. Т., 1997. 126—127-бетлар.

Тез орада, яъни 1997 йил сентябрь ойида Ўзбекистон Судьялари Ассоциацияси ташкил топди. Таъсис мажлиси Ассоциациянинг Уставини қабул қилди. Ушбу ҳужжат 1997 йил 4 декабрда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинди. Ўзбекистон Судьялари Ассоциацияси Ўзбекистон Республикаси судьяларининг ихтиёрий жамоат бирлашмаси ҳисобланади. Унинг асосий мақсади ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

– суд-ҳуқуқ ислоҳотини ўтказишда фаол иштирок этиш;

– одил судловни амалга оширишда қонун устуворлигини таъминлаш борасида судьяларни қўллаб-қувватлаш, уларни турли тазйиқлардан ҳимоя қилиш;

– судлар мустақиллигини кучайтириш ва суд ҳокимиятининг бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақиллигини таъминлашга кўмаклашиш;

– судьяларни ижтимоий ҳимоялаш, моддий таъминотини яхшилаш ва рағбатлантириш масалалари юзасидан ваколатли органларга таклиф киритиш;

– одил судловнинг сифати ва самарадорлигини ошириш масалаларини кўришда иштирок этиш;

– суд фаолиятига фан-техника ва илғор тажриба ютуқларини жорий қилишга ёрдамлашиш;

– судьялар, судьяликка номзодлар учун ўқув ва амалий машғулотлар ташкил қилишга ёрдамлашиш;

– амалиётдан келиб чиққан ҳолда аҳоли ўртасида қонунларни тарғиб қилиш ишларида иштирок этиш.

Парламентимизнинг 1999 йил 14 апрелида бўлиб ўтган XIV сессиясида мамлакатдаги суд-ҳуқуқ ислоҳотини чуқурлаштириш масалалари таҳлил этилди. Асосий эътибор суд жараёнида адвокатларнинг ваколатлари ва қоқомини прокуратура мақомига тенглаштириш учун қонунчилик базасини такомиллаштиришга қаратилди: “Ҳар қандай суд жараёнида, жинсий иш кўрилаётган бўлса ҳам, фуқаролик иши кўрилаётган бўлса ҳам, бир томондан айбловчи, иккинчи томондан тенг ҳуқуқ билан ҳимоячи сўзга чиқади.

Фақат қонунга бўйсунувчи суд, судьялар эса қонуний ҳуқуқларга, ўз виждонига амал қилиб, айбловчи ва ҳимоя қилувчи томонларнинг фикрларини холисона ҳисобга олиш асосида мустақил равишда адолатли, қонуний ҳукм чиқаради.

Бундан хулоса қилиб айтиш керакки, суд тизимини

ислоҳ қилиш, аввало, ҳукм чиқарувчи судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилиши керак.

Фақат шундай қилганда ҳозир судни жазоловчи орган деб биладиган одам судга ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини, манфаатларини ҳимоя қилиши лозим бўлган орган сифатида мурожаат қиладиган бўлади”¹.

Сессияда илгари сурилган вазифаларни тез ва самарали ҳал этиш, суд ислоҳотини жадаллаштиришга қаратилган таклифлар ишлаб чиқиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгаши қарори билан Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш тўғрисидаги таклифларни тайёрлаш бўйича комиссия ташкил этилди. Бу Комиссия хусусан судларни ихтисослаштириш ҳамда судда апелляция тартибида иш кўриш ҳақида таклифлар киритди. Бу таклифлар 2000 йил давомида қонунчиликка киритилган тўлдиришларда ўз ифодасини топди².

Суд-ҳуқуқ ислоҳотларининг бориши масаласи иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг (2000 йил 22 январь) I сессияси диққат марказида бўлди. **“Ҳокимиятнинг тўлақонли мустақил тармоғи сифатида судларнинг фақат қонунга бўйсунганини таъминлаш мақсадида суд тизимини ислоҳ этиш керак,** — деб таъкидлади Президент И.А.Каримов. — **Суд жараёнида айблов ва ҳимоянинг тенглиги таъминланмоғи ва бунинг учун адвокатура идораларининг мавқеини кўтариш даркор.**

Суд ислоҳотини ўтказиш жараёнида жиноий ва фуқаролик ишларини кўрувчи судларнинг ихтисослашувини амалга ошириш ва бу масалаларни ташкилий жиҳатдан ҳал қилиш зарур.

Бу, албатта, одил судловни амалга ошириш сифати ва тезкорлигини, энг муҳими, қабул қилинган суд қарорларининг адолатли бўлишини таъминлайди”³.

Илгари сурилган масалалардан бири бажарилди, яъни судларни ихтисослаштиришга бағишланган ҳужжат — “Ўзбекистон Республикаси суд тизимини такомиллаштириш тўғрисида” Президент фармони (2000

¹ Каримов И. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., 1999. 29–30-б.

² Қ а р а н г: “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал, Ҳўжаллик процессуал ва Фуқаролик процессуал кодексларига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни // Халқ сўзи. 2001. 17 янв.

³ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пироварда мақсадимиз. Т.8. Т. 2000. 344-б.

йил 14 август) қабул қилинди. Фармонга кўра, судларни ихтисослаштириш мақсадида 2001 йил 1 январидан эътиборан умумий юрисдикция судлари замирида Қорақалпоғистон Республикасининг фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туманлараро судларини тузишга, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасининг жиноий ишлар бўйича Олий суди, жиноий ишлар бўйича вилоятлар, Тошкент шаҳар ва туман (шаҳар) судларини тузишга қарор қилинди. Мазкур суд тизими янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги қонунда (2000 йил 15 декабрь) ўз тасдиғини топди. Қонунга киритилган янгилликлардан яна бири — Адлия вазирлиги ҳузуридаги Судлар фаолиятини ташкилий, моддий-техникавий ва молиявий жиҳатдан таъминлаш бўйича департамент тuzилди. Департамент директори ўз лавозимига кўра Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг ўринбосари ҳисобланади.

2001 йил 19 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Фармон билан мазкур комиссия тўғрисидаги низом ҳам тасдиқланди. Комиссия суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш сиёсатини, суд кадрларини танлаш ва жой-жойига қўйиш принципларини янада демократлаштиришни амалга оширадиган Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги доимий ишловчи орган ҳисобланади.

Комиссия зиммасига судлар фаолиятини ташкилий жиҳатдан таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси судлари, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари судьяларини танлаш ва лавозимларга тавсия этиш, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари ва ҳарбий судларнинг судьяларини лавозимларга тақдим этиш вазифалари юклатилди¹.

Суд қарорларининг бажарилишида сусткашликка йўл

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича олий малака комиссияси тўғрисидаги фармоннинг 3-банди.

қўйилиши суднинг обрўсига жиддий салбий таъсир кўрсатади. Суд фаолиятидаги ана шу заиф нуқтага ҳам тегишли эътибор қаратилди. Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида қабул қилинган “Суд қарорларини ижро этиш тўғрисида”ги қонун ана шу камчиликни бартараф этишга йўналтирилган. Амалдаги маъмурий ва жиноят қонунчилигимизда судга ҳурматсизлик қилиш ёки суд қарорлари бўйича тегишли чораларни ўз вақтида кўрмаганлик учун жавобгарлик белгиланган. Хусусан, мансабдор шахс томонидан суд чиқарган хусусий ажримни (қарорни) кўриб чиқмаслик ёхуд унда кўрсатилган қонунни бузиш ҳолларини бартараф этиш чораларини кўрмаслик, худди шунингдек хусусий ажримга (қарорга) ўз вақтида жавоб бермаслик, энг кам иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача жарима солишга сабаб бўлади (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 118-моддаси).

Мансабдор шахснинг суд ёки судьянинг ҳукми, ҳал қилув қарори, ажрими ёки қарорини қасддан бажармаслиги ёхуд уларнинг бажарилишига тўсқинлик қилиши, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 232-моддаси).

Юқорида баён этилган барча ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва ташкилий чора-тадбирлар жамиятимизда суднинг юксак нуфузини таъминлашга, унинг самарали фаолият юритиши учун қулай шарт-шароит яратишга қаратилган. Мустақил, ҳолис, демократик суд тизimini вужудга келтириш пировардида инсон манфаатларига, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатли муҳофаза этишга хизмат қилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий тизим соҳасидаги ислохотлар катта масъулият талаб этади. Ислохотлар ҳуқуқий тизим таркибига кирувчи барча бўғинларни қамраб олади. Демак, ҳар бир бўғинда рўй бераётган ўзгариш ва жараёнлар ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Ҳуқуқий ислохотларга кенг қамровли ва комплекс ёндашиш лозим. Ана шундагина ислоҳий куч ғайратимиз ва ижодий фаолиятимиз ижобий самаралар беришига умид боғлаш мумкин.

2.5. Конституция ва инсон ҳуқуқларининг устуворлиги

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси инсон ва фуқаронинг ҳуқуқий ҳолатини белгилашда инсон ҳуқуқлари устуворлиги, давлат билан фуқаронинг ўзаро сиёсий-ҳуқуқий алоқадорлиги ҳамда масъуллиги принципларига асосланувчи тамомила янги концепцияга таянгандир.

«Инсон ҳуқуқлари» категорияси илк бор конституциявий даражада мустаҳкамланиб, Асосий қонунимизнинг муқаддимасидаёқ ўз таъкид ва тасдиғини топди. Шахс ҳуқуқий мақомига оид янги концепциянинг энг муҳим хусусияти шундаки, у конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар соҳиби сифатида ҳар бир конкрет инсонни тан олади. Агар собиқ совет тузуми даврида давлат ва жамоанинг манфаати фуқаро манфаатларидан устун қўйилган бўлса, энди қадриятлар тизими инсон фойдасига ўзгарди. Мамлакат Президенти И.А.Каримов Асосий қонунимиз қабул қилиниши муносабати билан парламент XI сессиясида сўзлаган нутқида таъкидлаганидек, «Конституция ўзининг туб моҳияти, фалсафаси, ғоясига кўра янги ҳужжатдир. Унда ... жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — **инсон** деган фикрни илгари сурдик ва шу асосда **«фуқаро — жамият — давлат»** ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий ечимини топишга интилдик»¹. Бундан кўриниб турибдики, ижтимоий-сиёсий ҳамда ҳуқуқий ҳаётда инсон (фуқаро) ҳақ-ҳуқуқлари ва манфаатлари устувор мавқега эга бўлади. Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади (Конституциянинг 14-моддаси).

Ўзбекистон Конституцияси инсон ҳуқуқлари ғояларига садоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган қоидаларини тан олиш, мамлакат фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқдол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: Ўзбекистон, 1996, 124-бет.

шунингдек, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафолатлаш каби олижаноб мақсадларни кўзлайди. Конституция инсон (фуқаро) билан давлатнинг ўзаро муносабатлари кўламини, ижтимоий ҳаёт асосий соҳаларига давлат аралашувининг чегараси ва характерини белгилаб берди. Энг муҳими — конституция инсоннинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларига олий юридик мақом бахш этди. Давлат ҳокимияти ўз фаолиятини шундай ташкил этиши режалаштирилганки, унга кўра — инсон давлат механизмининг оддийгина унсиз мурвати эмас, балки сиёсий ҳаётнинг фаол иштирокчиси, ижтимоий тараққиётнинг бош мақсади, жамиятнинг эзгу тилаги ва олий қадриятидир.

Конституциямиз инсон талқинига, инсон қадр-қимматига том маънода ўзбекона, шарқона ёндашган, дейиш мумкин. Инсонни эъзозлаш, унинг дунёдаги энг олий неъмат эканлигини таъкидлаш шарқ адабий, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий меросида катта ўрин тутди. Фикримизни далиллаш учун биргина Умар Хайёмнинг ушбу рубойисини эслаш kiffoя:

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қароси, жавҳари ҳам биз.
Тўғарак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз.

Мазкур шеърий мисраларда ифода этилган инсонни улуғловчи, қадрини сарбаланд қилувчи теран маъно, адолатли гоё Конституциямизнинг 13-молдасида ўзининг қуйидагича юридик талқинини топган: «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади».

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг «Инсон ва фуқаронинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари» деб номланган иккинчи бўлими «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»нинг (1948 йил 10 декабрь) барча принцип ҳамда қондаларига тўла-тўқис мувофиқдир. Агар Умумжаҳон декларациясининг ички мазмуни, унда эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликлар кўламига эътибор берадиган бўлсак, уларни тўрт йўналишга ажратиш мумкин:

а) табиий ҳамда умуминсоний ҳуқуқ ва эркинликлар;

- б) умумфуқаровий шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар;
- в) сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар;
- г) иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ҳамда эркинликлар.

Ўзбекистон Республикаси ҳам мустақил давлат сифатида дунёдаги демократик давлатлар каби ўз фуқаролари учун Декларацияда санаб ўтилган ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни зиммасига олди.

Мазкур сиёсий ирода, қатъий азм-ихтиёр мамлакатимиз Конституциясида ўз аксини топди. Конституцияда инсон (фуқаро) ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларига оид умумий қоидалар (18—22-моддалар); шахсий (шу жумладан инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқлари) ҳуқуқ ва эркинликлар (24—31-моддалар); фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари (32—35-моддалар); иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар (36—42-моддалар); инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари (43—46-моддалар) мустақамланган. Умумий қоидаларни ҳисобга олмаганда Асосий қонунимизнинг 23 та моддасида (яъни, 24—46-моддалар) инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари эътироф этилган. Конституциянинг атиги олти та моддасида (47—52-моддалар) фуқароларнинг бурч ҳамда мажбуриятлари ифодаланган.

Бир сўз билан айтганда, Асосий қонунимизда мустақамланган фуқаровий ҳуқуқ ва эркинликлар кўлами (рўйхати) **инсон ҳуқуқлари устуворлиги принципи** конституциявий даражада акс эттирилганлигининг ёрқин ифодасидир. Аслида, Конституция инсон учун яратилган ва у инсон манфаатларига хизмат қилмоқда.

Шу тариқа инсон ҳуқуқларининг янги концепцияси ўзбек конституциявий қонунчилигида ўз юридик тасдиғини топди. Конституцияда мустақамланган ҳуқуқ ва эркинликлар шахс ҳуқуқий мавқеининг, фуқаролар ҳуқуқий мақомининг асосини ташкил этади. Давлат билан фуқаронинг ўзаро муносабатларини белгилашда фуқаронинг ҳуқуқий мақоми муҳим ўрин тутди. Zero, фуқаронинг ҳуқуқий мақоми деганда, унинг муайян сиёсий-ҳуқуқий ҳолатини белгилаш мақсадида давлатнинг қонунларида мустақамланган ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятлар йиғиндиси тушунилади. Ўзбекистон фуқароларининг конституциявий-ҳуқуқий мақоми қуйидаги асосий хусусиятлар билан тавсифланади:

- конституциявий-ҳуқуқий мақомни белгиловчи

ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар ҳар бир шахс учун тенг бўлиб, ҳар ким ўрнатилган ҳуқуқлардан фойдаланишда ва мажбуриятларни ўташда тенг юридик имкониятга эга;

— конституциявий ва бошқа ҳуқуқий нормаларда мустақамланган ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар давлат томонидан кафолатланади, муҳофаза этилади; уларни амалга ошириш давлат ва фуқаролар томонидан бирдек масъулият билан таъминланади;

— конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар ҳар бир шахс, жамият ва давлат манфаатлари нуқтаи назаридан баҳоланади ҳамда кафолатланади;

— фуқаронинг ҳуқуқлари, эркинлик ва мажбуриятлари муштарак бир тизим сифатида мавжуд бўлиб, жамият ҳамда ижтимоий муносабатлар ривожлангани сайин улар мутаносиб тарзда кенгайиб ва мазмунан теранлашиб боради;

— конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар жамият ва давлат тараққиётининг ҳар бир босқичида унинг зарурий шarti, шунингдек, шахснинг ҳар томонлама изчил камол топишига қатъий замин бўлиб ҳисобланади;

— конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар, бир томондан, давлатнинг моҳияти ва табиатини, иккинчи томондан, жамиятнинг маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий етуклик даражасини акс эттиради;

— конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларга ижтимоий-иқтисодий вазифасига кўра муштарак ягоналик, тизимлилик ва бир бутунлик сифатлари хос.

Конституциявий-ҳуқуқий мақом юксак ижтимоий қадрият даражасидаги ҳуқуқий воқелик бўлиб, шахснинг жамиятдаги, фуқаронинг давлатдаги нуфузли ўрнини, аҳамияти ва қадр-қимматини акс эттиради.

Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, кенгроқ маънода гапирадиган бўлсак — шахснинг ҳуқуқий мақоми муайян принципларга таянади. Ушбу принциплар универсал хусусиятга эга бўлиб, улар қаторига қуйидагилар киради:

1) инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлари **тенглик** ҳамда **тенг ҳуқуқлилик** асосида амалга оширилади. Бу принцип Конституцияда уч жиҳатдан таърифланган: барча фуқароларнинг қонун ва суд ол-

дида тенглиги; фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг тенглиги; эркаклар ва хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқлиги;

2) Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларнинг **кафолатланганлиги** уларнинг алоҳида принципи саналади. Жумладан, Асосий қонуннинг ўзида ёзилишича, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдидан масъулдирлар (2-модда); демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади (13-модда, II қисм); фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас (19-модда); Ўзбекистон Республикаси Президенти фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишининг кафилидир (93-модда). Президентнинг бу борадаги кафилиги реал мазмунга эга. Президент И.А.Каримов ташаббуси билан Олий Мажлиснинг биринчи чақириқ I сессиясида Инсон ҳуқуқлари бўйича парламент вакили (Омбудсман) сайланди. Президентнинг 1996 йил 31 октябрдаги Фармони билан Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий маркази ташкил этилди. Шунингдек, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (44-модда);

3) инсонларнинг ажралмас ҳуқуқлари мавжуд, **фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари чекланишига йўл қўйилмайди**. Мазкур принцип инсонга туғилишидан табиатан тегишли бўлган, унинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари давлат томонидан тан олинмишидан келиб чиқади. Давлат фуқароларнинг конституциявий ва қонунларда мустақкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди (43-модда). Фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатлар амал қилишининг мажбурий шарт — уларнинг матбуотда эълон қилинишидир (83-модда). Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари фақат жамият ҳамда давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан, аҳолининг сиҳат-саломатлиги, халқнинг ахлоқи ва маънавияти, ижтимоий тартибот манфаатлари нуқтаи назаридангина қонунда белгиланган кўлам ва даражада

чекланиши мумкин. Бироқ, фуқароларнинг яшаш ҳуқуқи, шахсий кадр-қимматини муҳофаза этиш ҳуқуқи, шахсий ҳаёт дахлсизлиги ҳуқуқи, виждон эркинлиги ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи, турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи кабилар чекланиши мумкин эмас;

4) **ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги принципи.** Шахс нафақат муайян ҳуқуқ ва эркинликлар эгаси, балки мажбуриятлар соҳиби ҳамдир. Турли-туман ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси бўлмиш фуқаро фақат ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланиб қолмасдан, жамият, давлат ва бошқа фуқаролар олдида муайян мажбуриятлар ҳам ўтайди.

Ҳар қандай субъектив ҳуқуқнинг рўёбга чиқиши унга мутаносиб юридик мажбуриятнинг адо этилиши билан боғлиқдир. Фуқаронинг ўз ҳуқуқларини амалга ошириши бошқа шахсларнинг бунга монелик қилмаслик мажбурияти билан таъминланади. Конституциянинг 20-моддасида таъкидланишига кўра, фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясидаги шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар рўйхати инсоннинг **яшаш ҳуқуқи** билан бошланади. «Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», — дейилади Бош қомусимизнинг 24-моддасида. Мазкур ҳуқуқ — инсоннинг энг асосий ҳуқуқи, унинг муносиб ҳаётининг кафолатидир. Инсон ҳаёти беназир неъматдир. Гап инсоннинг жисмонан мавжуд бўлиши, амал-тақал кун кечириши ҳақида бораётгани йўқ. Конституцияга кўра, давлат инсон яшаши учун муносиб шарт-шароитни яратиб бериши лозим. Давлат шахс ҳаёти ва кадр-қимматини муҳофаза қилиши шарт. Яшаш ҳуқуқи инсоннинг асосий табиий ҳуқуқларидан биридир. Буни таъминлаш учун давлат идоралари ва жамият структураларининг кенг кўламли серқирра фаолияти талаб этилади. Давлат мўътадил социал сиёсат юритиш, қирғинбарот урушлардан бош тортиш, шахсга қарши жиноятчилик билан қатъий курашиш, ҳар кимнинг қурби етувчи тиббий хизматни ташкил этиш, аҳолига мақбул экологик муҳитни таъминлаш кабилар орқали инсоннинг яшаш ҳуқуқини рўёбга чиқаради.

Шахсий ҳуқуқлар тизимида инсоннинг эркинлиги ва шахсий дахлсизлиги, турар жой дахлсизлиги, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлари сир сақланиши ҳуқуқлари алоҳида ўрин тутади. Асосий қонунимиз ҳар кимнинг эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқини кафолатлайди. Ҳеч ким қонунсиз равишда ҳибсага олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас (26-модда). Шунингдек, ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тайзиққа дучор этилиши мумкин эмас (26-модда).

Шахс дахлсизлиги табиий ҳуқуқлар силсиласига кириб, ҳеч ким зўрлик билан унинг эркинлигини чеклашга, шахсни камситувчи хатти-ҳаракатлар содир этишга ҳақли эмас. Шахсий дахлсизлик айбсизлик презумпцияси билан узвий боғлиқ. Айбсизлик презумпцияси принципига мувофиқ, жинойий ёки маъмурий қонунбузарликда айбланаётган шахс ўз айбсизлигини ўзи исботлашга мажбур эмас. Буни давлатнинг масъул мутасадди идора ва шахслари ўз зиммасига олади. Яъни, суд, прокуратура, тергов идоралари ва уларнинг ходимлари қонунда белгиланган тартиб ҳамда усуллар воситасида айбдор шахснинг айбини аниқлаш ва исботлашга масъулдирлар. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади. Айбланувчи ҳимояланиш ҳуқуқи билан таъминланади. Тергов ва суд жараёнининг ҳар қандай босқичида ҳар кимга малакали юридик ёрдам олиш ҳуқуқи кафолатланади. Бу конституциявий қоидалар Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси, Адвокатура тўғрисидаги қонун, Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисидаги қонунлар билан таъминланади ва ҳаётга жорий этилади.

Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси ўз шаъни, қадр-қиммати ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашидан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Мазкур ҳуқуқлар лозим бўлган тақдирда суд орқали амалга оширилиши, муҳофазаланиши ҳамда тикланиши мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Фуқаролик кодексининг янги бир қонунига кўра, шахс

қадр-қиммати ва шаънига етказилган маънавий зарарни ҳам моддий қийматда суд орқали ундириши мумкин (1022-модда).

Турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи фуқароларнинг алоҳида конституциявий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Амалдаги қонунчилик бу ҳуқуқни реал амалга ошириш ва кафолатли таъминлашнинг механизмини мустақкамлаб кўйган. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексида белгиланганидек, фуқаронинг турар жойида тинтув ўтказиш ёки уни уй-жойидан мажбурий тарзда кўчириш учун суднинг қарори бўлиши шарт (158—159-моддалар).

Конституциянинг 28-моддасида давлатимиз **фуқароларининг республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистонга келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқи** мустақкамланган. Фуқароларнинг эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи Вазирлар Маҳкамаси 1995 йил 6 январда қабул қилган “Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элга чиқиши Тартибини ва Ўзбекистон Республикасининг дипломатик паспорти тўғрисидаги Низомини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарорда тартибга солинган. Қарорда таъкидланишича, Ўзбекистон ҳудудида қонуний тарзда яшаб турган барча шахслар эркин ҳаракатланиш ва турар жойни эркин танлаш ҳуқуқига эгадирлар. Шунингдек, улар республикадан ташқарига эркин тарзда чиқиш ҳамда унга бемалол қайтиб келиш ҳуқуқидан фойдаланадилар.

Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқий мақоми тизимида **сўз ва эътиқод эркинлиги** муҳим ўрин тутди. Демократиянинг бу шартлари ҳар қандай маърифий жамиятда ўз чегара, меъёр ва мезонларига эга бўлади. Масалан, фикр айтиш, сўз эркинлигини кафолатлаш билан бир қаторда урушни тарғиб қилиш, миллий ва диний адоват уйғотишни келтириб чиқарувчи тарғибот ва ташвиқот юритиш чекланади. «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга», — дейилади Конституциямизнинг 29-моддасида. Шунингдек, бу модда ўзининг қуйидагича мантиқий давомига эга: «Ҳар ким ўзи истаган ахборотни олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа

чеклашлар бундан мустаснодир». Шу билан бирга, давлат сири ва шу тоифадаги бошқа сирларга оид ахборот қонунда белгиланиб, улар фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқининг мавзуини ташкил эта олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида урушни тарғиб қилганлик учун (150-модда), мавжуд конституциявий тузумни ўзгартиришга даъват этганлик учун (159-модда) жиноий жавобгарлик белгиланган.

Сўз эркинлиги қонун лойиҳаларининг муҳокамаларида, реферундумларда, Президент ва парламент сайловларида, маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари умумий йиғинларида иштирок этиш ҳамда ўз фикрини ифодалаш имконини беради. Фикр ва сўз эркинлиги фуқаролар томонидан якка тартибда ҳамда жамоа тарзида амалга оширилиши мумкин. Масалан, «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунда (1996 йил 26 декабрь) мустақамланганидек, маслаги ва манфаатлари бир бўлган фуқаролар ихтиёрий равишда сиёсий иродасини билдириши, ҳокимият органларини шакллантиришда қатнашиши мумкин.

Ахборот ва маълумот олиш эркинлиги ҳам ҳокимият билан фуқаро ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг муҳим бўғинларидан биридир. Мамлакатимиздаги барча давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим (Конституциянинг 30-моддаси). Бу ҳуқуқ мутасадди ташкилот ва шахслар томонидан таъминланмаган тақдирда фуқаро судга мурожаат қилиши мумкин.

Фуқаровий ҳуқуқ ва эркинликлар ичида инсоннинг ички маънавий дунёсига, унинг руҳиятига алоқадор бўлмиш **виждон ва эътиқод эркинлиги** алоҳида эътиборга молик. Инсон ўз дунёқарашини, эътиқоди, ахлоқи ҳамда маънавиятини ўзи ҳеч кимнинг таъйиқсиз, айниқса, зўравонлигисиз танлаб олиши лозим. Унинг хоҳиш-иродаси ҳурмат қилиниши шарт. Бу сатрлар юртбошимиз И.А. Каримовга тегишли. Давлатимизнинг виждон эркинлиги борасидаги нуқтаи назари ана шу қоидадан келиб чиқади. Мазкур муносабат Асосий қонунимизнинг 31-моддасида ўзининг қуйидагича ифодасини топган: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолат-

ланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

Виждон эркинлиги ва эътиқод ҳурлигини кафолатловчи конституциявий қондани амалда таъминлаш мақсадида давлат «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» (1998 йилдаги янги таҳрирда) қонун қабул қилган. Унда мазкур ниҳоятда муҳим ҳамда нуфузли ҳуқуқни рўёбга чиқаришнинг бир бутун тизими (механизми) яратилган. Виждон эркинлиги — бу инсоннинг фикрлаш ва ўз эътиқодига мос хатти-ҳаракат қилиш ҳуқуқидир; бу унинг ўз фаолиятини ахлоқан баҳолаш ҳамда ўз ҳаракати ва фикрини ўзи назорат қилиши бобидаги мустақиллигидир. Қонун ҳар бир фуқарога мустақил равишда, бирон-бир мажбурлашсиз ўзининг динга муносабатини белгилаш имкониятини беради. Фуқаро ўзининг динга, динга эътиқод қилишга ёки эътиқод этмасликка, ибодат қилишга, диний расм-русумлар ва маросимларда қатнашиш ёки қатнашмасликка, диъий таълим олишга ўз муносабатини белгилаётган пайтда уни у ёки бу тарзда мажбур этишга йўл қўйилмайди.

Юқорида зикр этилган эркинликларни амалга оширишга тўсқинлик қилиш қонунга мувофиқ маъмурий ва жиноий жавобгарликка сабаб бўлади. Айни вақтда, диндан давлатга ва Конституцияга қарши тарғибот олиб боришда, душманлик, нафрат, миллатлараро адоват уйғотиш, ахлоқий негизларни ва фуқаровий тотувликни бузишда, бўҳтон, вазиятни беқарорлаштирувчи уйдирмаларни тарқатишда, аҳоли ўртасида ваҳима чиқаришда ҳамда давлатга, жамиятга ва шахсга қарши қаратилган бошқа хатти-ҳаракатларда фойдаланишга йўл қўйилмайди. Терроризм, наркобизнес ва уюшган жиноягчиликка кўмаклашадиган, шунингдек, бошқа ғаразли мақсадларни кўзловчи диний ташкилотлар, оқимлар, секталар ва бошқаларнинг фаолияти ман этилади.

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар фуқаролар конституциявий ҳуқуқларининг алоҳида тоифасини ташкил этади. Улар шахснинг давлат фуқароси сифатидаги юридик мақомини мустаҳкамлайди; фуқаронинг давлат ҳаётида иштирок этиш, жамият ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш тартиботларини белгилайди. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар-

дан фарқли ўлароқ, шахс автономияси (мустақиллигини) эмас, балки унинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол киришиш шарт-шароитларини белгилайди. Сиёсий ҳуқуқлар ҳар кимга эмас, балки фақат фуқароларга берилади; фуқароларнинг давлат билан муносабатини тартибга солиди, бу муносабатларнинг принципларини ўрнатади. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг аҳамияти шундаки, уларнинг ҳолати ва мазмунига қараб конституциявий тузум асослари мустақамлигига, унинг демократиклигига, аҳоли сиёсий маданияти юксаклигига баҳо берилади.

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар доирасига, аввало, **сайлов ҳуқуқлари** киради. Зеро, сайловлар йўли билан Ўзбекистонда давлат ҳокимияти идоралари шакллантирилади. Сайлов ҳуқуқи билан узвий ҳолда Конституция аҳолининг референдумда (умумхалқ овоз беришида) иштирок этишини ҳам назарда тутлади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари **жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига** эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади (Конституциянинг 32-моддаси).

Ҳар қандай ҳамжамият, уюшма аъзосининг, шу жумладан давлат фуқаросининг, умумий ишларни бошқаришда иштирок этиши — демократиянинг бевосита ифодасидир. Фуқаронинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этиши принципи Ўзбекистон сиёсий тизимининг марказий қондаси ҳисобланади. Бу принцип халқ суверенитети ва халқ ҳокимиятчилиги принципларининг узвий давомидир. Халқ — ҳокимият манбаи бўлса, фуқаро — давлат ҳокимиятини амалга ошириш жараёнининг иштирокчиси. Республика сиёсий тизими субъектлари (давлат, сиёсий партия, жамоат бирлашмалари)нинг фаолиятида фуқароларнинг иштирок этиши бу бўғинларнинг бош мақсадидир. Зеро, сиёсий ташкилот ўз фаолиятига фуқароларни қанчалик кўп жалб эта олса, унинг сиёсий нуфузи шунчалик юқори бўлади.

Давлат ишларини бошқаришда фуқаролар иштироки бир неча шаклларда рўй беради. Аввало, Конституцияга мувофиқ, бу иштирок **бевосита ҳамда вакиллар орқали** амалга ошириши мумкин. Бевосита шаклларга:

сайловлар, референдум, қонун лойиҳаларини муҳокама этишда қатнашиш, шунингдек, маҳаллий ҳокимият идоралари ва ўзини ўзи бошқариш органлари (маҳалла) йиғинларида иштирок этиш кабилар киради. Вакиллар орқали бошқарувда иштирок этиш шакллари ҳам анчагина. Булар: Президент, Олий Мажлис ва маҳаллий халқ ноиблари кенгашларининг депутатлари, давлат идоралари барча бўғинларидаги сайлаб қўйиладиган лавозимли шахслар ва ҳ.к. Халқ вакиллари судлов жараёнида ҳам иштирок этадилар. Булар: халқ маслаҳатчиси, жамоат қораловчиси ва жамоат оқловчиси кабилар.

Давлат функцияларини бажаришга кенг жамоатчиликни жалб этиш анъанавий тус олмоқда. Масалан, кам таъминланган ва кўп болали оилаларга моддий ёрдам пулларини тақсимлаш маҳалла қўмиталари (оқсоқоллар кенгаши)га юклатилган.

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 15 мартдаги 113-сонли қарори билан оилавий низоларни ҳал этувчи «Яраштирув комиссиялари», жамоат тартибини сақлашда қатнашувчи «Маҳалла посбонлари» гуруҳлари тuzилди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Фуқаролар ўз ижтимоий-сиёсий фаолликларини республика қонунларига мувофиқ **митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида** амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга (Асосий қонуннинг 33-моддаси). Конституция фуқаролар ижтимоий фаоллигининг асосий шакллари митинг, мажлис-йиғилишлар ва намойишлар эканлигини махсус таъкидлаб ўтади.

Митинг — сиёсий масалаларни муҳокама қилиш, юритилаётган сиёсат хусусида фикр билдириш мақсадида ўтказиладиган жамоатчилик мажлиси.

Йиғилиш — муайян гуруҳ кимсаларнинг ижтимоий, жамоатчилик аҳамиятига молик масалаларни муҳокама этиш ва қарор қабул қилиш учун ўтказиладиган мажлиси.

Намойиш — аҳолининг ўз ижтимоий-сиёсий кайфиятини ошқора билдириши, у ёки бу масала юзасидан ўз муносабатини ифода этиш учун оммавий кўча юришидир.

Давлат фуқароларнинг бу сиёсий ҳуқуқини амалда таъминлаш учун шарт-шароит яратиб беради. Хусусан,

давлат идоралари, ҳокимликлар бундай тадбирларни ўтказиш учун бинолар, майдон ва кўчаларда қулай жойлар ажратиб беради; митинг ёки намойишлар чоғида жамоат тарғибини сақлаш ҳамда хавфсизликни таъминлаш чораларини кўради. Митинг, йиғилиш ёки намойиш ўтказувчиларнинг ташаббускор гуруҳи ўн кун илгари маҳаллий ҳокимлик идорасига ариза билан мурожаат этади ва тегишли тадбир ўтказиш учун расмий рухсат олади.

Фуқароларнинг мазкур ҳуқуқи амалга оширилишига тўсқинлик қилинган тақдирда суд тартибида муҳофаза этилади.

Демократик давлатда фуқароларнинг манфаатлари қаноатлантирилишига катта эътибор берилади. Фуқаровий жамиятда шахснинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини таъминлаш учун кенг кўламли жамоат бирлашмалари ҳамда нодавлат ташкилотлар тизими мавжуд бўлади. Турли-туман фуқаровий уюшмалар, жамоат бирлашмалари, жамғармалар ва ташкилотлар мавжуд бўлиб, улар фуқароларнинг манфаатларини, ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қиладилар, бузилган ҳуқуқларини тиклаш бобида давлат идоралари билан муносабатга киришадилар. Бунинг сиёсий-ҳуқуқий механизми Конституцияда ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунларда батафсил белгиланган. Хусусан, бу қонунлар жумласига: фуқаролик кодекси, Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонун, Сиёсий партиялар тўғрисидаги қонун, Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун, Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисидаги қонун, Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун, Касаба уюшмалари ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун ва бошқалар кирди.

«Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, — дейлади Конституциянинг 34-моддасида, — касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар».

Мамлакат фуқаролари ўз сиёсий фаолликларини намойён этиш ҳамда ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоялаш мақсадида турли-туман жамоат бирлашмалари ва сиёсий партияларни вужудга келтирганлар. Булар: касаба уюшмалари, ёшларнинг «Камолот» ижтимоий ҳаракати, хотин-қизлар ташкилоти, фахрий ва қарияларнинг «Нуроний» жамғармаси, Ёзувчилар уюшмаси, Олимлар

жамияти, Болалар — «Соғлом авлод учун» жамғармаси, “Маҳалла” хайрия жамғармаси ва бошқалар. Ҳозирги вақтда, юртимизда 2500 дан ортиқ жамоат бирлашмалари, уюшмалар ва жамғармалар мавжуд. Шунингдек, тўртта сиёсий партия рўйхатдан ўтган, яъни Ўзбекистон Халқ демократик партияси, «Адолат» социал-демократик партияси, «Миллий тикланиш» партияси ва «Фидо-корлар» миллий демократик партияси.

Сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмалари ўз дастур ва низомларида белгиланган мақсад ҳамда вазифаларига мувофиқ фаолият юритадилар. Уларнинг мақсадлари Конституция ва қонунларга зид бўлиши мумкин эмас. Мамлакатимизда конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чикувчи, урушни, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади.

Давлат жамоат бирлашмалари ва сиёсий партияларнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари ва сиёсий партиялар ички фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланганидек, **ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга** (36-модда).

Фуқароларнинг давлат идораларига, мансабдор шахсларга ариза ва таклифлар билан мурожаат қилиши — уларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишининг бир шаклидир. Мазкур ҳуқуқни реал амалга ошириш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майда қабул қилинган “Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги қонуни билан мустақамланган. Қонун фуқароларнинг (фуқаролиги бўлмаган шахслар ва хорижий фуқароларнинг) ҳақ-ҳуқуқларини ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза этиш, лозим бўлганда

бузилган ҳуқуқни тиклаш учун ваколатли идораларга (мансабдор шахсларга) мурожаат этиш механизмини белгилайди. Фуқароларнинг мурожаатида уларнинг фамилияси ва исми-шарифи тўлиқ кўрсатилиши, шахсий имзоси, турар жой манзили кўрсатилиши шарт. Ариза ёки шикоятда масаланинг мазмун-моҳияти аниқ баён этилиши лозим. Юмалоқ (аноним) хатлар кўриб чиқилмаслиги қонунда эътироф этилган.

Тегишли талаб даражасида расмийлаштирилган мурожаат хатларини қабул қилиб олишдан бош тортиш мумкин эмас. Ариза, таклиф ва шикоятларни мутасадди идора ва шахслар бир ойлик муддат мобайнида кўриб чиқишлари ҳамда муаллифга жавоб йўллашлари шарт. Қонунда бир қатор муҳим принциплар ўз ифодасини топган. Булар қуйидагилар: а) ўз ҳуқуқини ҳимоялаш мақсадида мурожаат этган фуқарони ва унинг оила аъзоларини таъқиб этиш тақиқланади; б) фуқарони у ёки бу мурожаатни ҳимоя этишга қаратилган ҳаракат (фаолият)да иштингрок этишга мажбурлаш тақиқланади; в) фуқароларнинг шахсий ҳаёти ҳақидаги маълумотларни уларнинг розилигисиз ошкор этиш, шунингдек давлат сири бўлмиш маълумотларни ошкор қилиш тақиқланади; г) фуқаронинг шахси ҳақида мурожаат мавзусига тегишли бўлмаган маълумотларни талаб қилиш тақиқланади.

Фуқароларнинг конституциявий-ҳуқуқий мақомида уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бу борадаги ҳуқуқ ва эркинликлар кишиларнинг мулкка эгалик қилиш, меҳнат қилиш, дам олиш, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа ижтимоий аҳамиятга молик эҳтиёж ҳамда манфаатлари билан боғлиқдир.

Қарор топаётган демократик давлатимизнинг иқтисодий ва социал функциялари янгича мазмун касб этмоқда. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларнинг сиёсий (давлат) кафолатлари тизими ўзгармоқда. Ушбу кафолатлар силсиласига турли-туман шакл ва усуллар киради. Масалан:

1) эркин иқтисодий фаолиятнинг конституциявий-ҳуқуқий базасини яратиш. Бунда барча асосий социал-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар конституциявий даражада мустаҳкамланганлиги диққатга сазовор.

2) давлат меҳнатга ҳақ тўлашнинг минимал миқдо-

рини кафолатлайди, давлат пенсияси ва нафақаларни мунтазам тўлайди; ижтимоий муҳофаза тизимини яратди; мактабгача тарбия муассасалари, умумий ва ўрта махсус таълимни таъминлайди. Оила, оталик, оналик ва болалик давлат муҳофазасида.

3) давлат социал-иқтисодий ҳуқуқларга оид қонунчиликка риоя этилиши устидан назоратни амалга оширади.

4) шахснинг иқтисодиёт соҳасидаги ташаббускорлигини қўллаб-қувватлашнинг сиёсий, моддий, ташкилий шарт-шароитларини вужудга келтириш — давлат функцияси сифатида майдонга чиқади.

5) шахснинг қонунда назарда тутилган иқтисодий ҳуқуқларини самарали муҳофаза этиш давлат кафолатлари билан таъминланади. Бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий заминини яратиш манфаатларидан келиб чиқиб, Конституция хусусий мулк дахлсизлиги ва унинг давлат томонидан қўриқланишини (53-модда) **ҳамда ҳар кимнинг мулкка эгалик қилиш ҳуқуқини** (36-модда) мустаҳкамлади. Хусусий мулкчиликнинг расман тан олинishi иқтисодий фаолият эркинлигини, тадбиркорликни таъминлаш имкониятини яратди. Маълумки, мулккий жиҳатдан мустақил бўлган шахсина давлат, давлат идоралари билан тенг равишда ҳуқуқий муносабатга кириша олади, зарур ҳолларда судда ўз мулки юзасидан мажбуриятлар ўташи мумкин бўлади. Иқтисодий эркинлик қарор топиб боргани сайин давлат, юридик шахслар ва фуқаролар ўртасидаги муносабатлар эркин, тенг, ўзаро шартномавий характерга эга бўла боради.

Мулк ҳуқуқи — бу шахснинг мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир. Мулкдор ўз мулкидан ўз ихтиёри билан ва ўз манфаатини кўзлаб фойдаланади ва уни тасарруф қилади. Бу ҳуқуқ, айни вақтда, мулк ҳуқуқини ҳар қандай бузувчи шарт-шароит (хатти-ҳаракат)ларнинг бартараф этилишини талаб қилиш ҳуқуқи ҳамдир.

Давлат фуқароларнинг банкка қўйилган омонатлари сир сақланишини таъминлайди. **Фуқароларнинг ўз мулкни мерос қолдириш ҳуқуқи** қонун билан кафолатланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 66-бобида ворислик ва мулкни мерос қолдириш асослари, мерос таркиби, биргаликдаги мулкни мерос қилиб олиш, мерос очилиши ва мерос жойи каби масалалар (1112—1118-моддалар) ўз ҳуқуқий ечимини топган. Фу-

қаро ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини (вафот этган тақдирда) мерос қилиб бошқа шахсларга ўтказиши мумкин. Бу ҳақдаги хоҳиш-ирода васият деб аталади. Васиятнома шахсан тузилади, имзоланади ҳамда нотариал тартибда тасдиқланади (1124-модда).

Меҳнат — жамият моддий бойлиги, инсон фаровон ҳаётининг манбаи. Инсоннинг эркин меҳнат қилиш имконияти улуғ ижтимоий неъматдир. Шу боис давлат кишилар меҳнатини ташкил этиш учун тегишли шарт-шароитлар яратишни ўз зиммасига олади, меҳнат муносабатларини қонун воситасида ҳуқуқий тартибга солади. **Меҳнат қилиш ҳуқуқи** фуқароларнинг устувор конституциявий ҳуқуқларидан биридир. Конституцияга мувофиқ, ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда **ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига** эгадир (37-модда). Қонунда ёки суд ҳукми белгиланган ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат таққиланади.

Мазкур конституциявий норма амал қилиши йўлида қатор жорий қонунлар, яъни Меҳнат кодекси, Аҳоли бандлиги тўғрисида, Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида қонунлар қабул қилинган. Жумладан, Меҳнат кодексининг 6-моддасида таъкидланганидек, барча фуқаролар меҳнат ҳуқуқларига эга бўлиш ва улардан фойдаланишда тенг имкониятларга эгадирлар. Меҳнат муносабатлари борасида жинси, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, мулкӣ ва ижтимоий мавқеидан, жамоат бирлашмаларига мансублиги ва ходимнинг иш қобилияти ҳамда унинг меҳнати натижаларига оид бўлмаган бошқа ҳолатлардан келиб чиқиб чекловлар белгилаш таққиланади. Бу камситиш деб баҳоланади.

Давлат ҳар кимга:

- касб ва машғулот турини танлаш эркинлигини;
- ишга қабул қилишдан қонунсиз бош тортиш ва меҳнат шартномасини асосиз бекор қилишдан муҳофазалашни;
- муносиб иш танлашга бепул кўмаклашиш ва ишга жойлаштиришни;
- касб ўрганиш ва иш топишда, бандлик ва адолатли меҳнат шароитларига эга бўлишда, меҳнатга ҳақ олишда тенг имкониятлар таъминланишини;

— янги касбни бепул ўрганишни, маҳаллий меҳнат идораларида ва бошқа стипендия тўланадиган ўқув муассасаларида малака оширишни кафолатлайди.

Ёлланиб ишлаётган **ҳар бир фуқаро дам олиш ҳуқуқига эга**. Иш вақти ҳафтасига қонун билан белгиланган 40 соатдан ошиши мумкин эмас (МКнинг 115-моддаси). Ходимлар белгиланган тартибда ҳар йили ҳақ тўланадиган меҳнат таътили ва қўшимча таътилар олиш ҳуқуқига эгадирлар (МКнинг 133—152-моддалари).

Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда **ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга** (Конституциянинг 39-моддаси).

Шу ўринда биргина мисолга диққатни қаратайлик: фақат 2000 йилнинг биринчи ярмида аҳоли кам таъминланган қатламларини ижтимоий қўллаб-қувватлаш учун 19 млрд. сўм пул сарфланди. Давлатнинг кучли ижтимоий сиёсати натижасида 16 ёшгача фарзанди бўлган 1 млн.дан ортиқ оила моддий ёрдам пули олди. Бу кўрсаткичлар йил сайин ошиб бормоқда.

Инсон ўз сихат-саломатлигини муҳофаза этиш ва тиббий хизматдан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлмоғи лозим. Асосий қонунимизда **ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга** эканлиги эълон қилинган (40-модда). Мазкур ҳуқуқни рўёбга чиқаришга қаратилган “Фуқароларнинг соғлигини сақлаш тўғрисида” қонун қабул қилинган. Шунингдек, Мамлакатимиз Президенти 1998 йил 10 ноябрда “Ўзбекистон Республикаси соғлиқни сақлаш тизimini ислоҳ қилишнинг давлат дастури тўғрисида” фармон чиқарди. Унда соғлиқни сақлаш соҳасини ислоҳ этишнинг 1998—2005 йилларга мўлжалланган концепцияси тасдиқланди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 205 та дастлабки тиббий ёрдам кўрсатувчи туман ва шаҳар марказий шифохоналари, 115 та юқумли касалликлар шифохоналари, 98 та сил касаллигини даволовчи, 64 та тери касалликларини даволовчи муассасалар, 20 та онкологик диспансер, 13 та эндокринологик ва 24 та руҳий хасталиклар диспансери, 15 та наркологик муассаса, 42 та туғруқхона, 46 та болалар касалхоналари ва 3790 та амбулатория — поликлиникалар (шу жумладан, қишлоқ ва маҳалла врачлик пунктлари) фаолият кўрсатмоқда. Булар аҳолига бепул тиббий хизмат кўрсатувчи муасса-

салардир. Айни вақтда, 1500 дан ортиқ хусусий ва пулли медицина шохобчалари пайдо бўлди. Улар замонавий усул ва техника воситасида халққа малакали тиббий ёрдам кўрсатмоқда. 4000 дан ортиқ врач хусусий таъбат билан шуғулланмоқда.

Республика соғлиқни сақлаш тизимида 314751 тиббиёт ходими, хусусан, 72483 нафар олий малакали врач, 245278 нафар ўрта медицина ходими (шу жумладан, 186687 медицина ҳамшираси) меҳнат қилмоқда.

Асосий қонуннинг 41-моддасида фуқароларнинг **билим олиш ҳуқуқи** мустақамланган. Бу ҳуқуқнинг кафолати маъносида “беул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади”, деб кўрсатилган. Мактаб ишлари давлат назоратидадир.

Мазкур ҳуқуқнинг реал амалга оширилиши шахсга умумий ўрта маълумот ва профессионал (касб) тайёрлигини эгаллаш имконини беради. Бу эса ҳар кимнинг малакали меҳнат фаолияти юритишига, мазмунли маънавий ҳаёт кечиришига ишончли замин яратади. Илмли, ўқимишли бўлишдан нафақат инсоннинг ўзи, балки бутун жамият ва давлат манфаатдордир.

Билим олиш ҳуқуқининг мазмунига дахлдор асосий хусусиятлардан бири шундаки, унда ҳар кимга билим олиш учун тенг имкониятлар яратилади. Ушбу ҳуқуқни таъминлаш мақсадида жамият ва давлат томонидан:

— тегишли ижтимоий-иқтисодий шароитлар яратилади;

— давлатга қарашли ва нодавлат таълим муассасаларининг кенг тармоқли тизими вужудга келтирилади ва ривожлантирилади;

— давлат таълим стандартлари (мезонлари) асосида билим олишнинг ҳаммага бемалол тааллуқлилиги таъминланади;

— давлат таълим муассасаларида билим олиш беул амалга оширилади ва тўққиз йиллик ўрта таълим ҳаммага мажбурийлиги таъминланади;

— таълимнинг турли шакллари қўлланилади;

— таълим муассасалари сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар таъсиридан холи фаолият юритиши кафолатланади.

Республикада билим олиш ҳуқуқини рўёбга чиқариш учун кучли моддий-техникавий замин мавжуд. Мамлакатимиз ҳудудида 2001 йил 1 январига бўлган маълумотга кўра, 62 та олий ўқув юрти бўлиб, унда 187

мингдан ортиқ талаба таҳсил олади; уларга 20 мингдан зиёд профессор-ўқитувчилар илм беради. Олий ўқув юртлари 276 та мутахассислик бўйича кадр тайёрлайди. Шунингдек, 9645 та ўрта мактаб бор. Уларда 5 млн. 655 минг нафар ўқувчи таълим олмоқда. Мактабда 447,5 минг ўқитувчи ёшларга устозлик қилмоқда.

“Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”га мувофиқ, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари ташкил этиш кенг авж олди. Сўнгги икки йил ичида юзлаб академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари вужудга келтирилди. Ўзбекистонда ҳар кимга **илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи** кафолатланади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхурлик қилади (42-модда).

Ўзбекистон давлати фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамланган ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини кафолатлайди. Давлат идоралари ва мансабдор шахслар ўзларининг бутун фаолияти билан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга масъулдирлар. Айни вақтда — ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг **ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш** ҳуқуқи кафолатланади (44-модда). Ушбу конституциявий қонундан амалга ошириш учун фуқароларнинг ўз бузилган ҳуқуқларини тиклаш учун судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақида махсус қонун қабул қилинган (1995 йил 30 август). Мазкур қонун судга шикоят берилишига лойиқ хатти-ҳаракатлар (қарорлар) доирасини, шикоят бериш ва уни кўриб чиқиш тартибини, суд қарорини бажариш механизмини аниқ белгилаб берган.

Шундай қилиб, юқорида зикр этилган конституциявий қонунлар ва жорий қонунларга барчанинг оғишмай риоя этиши фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларининг тўлақонли муҳофазаланишини таъминлайди.

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқий мақоми фақат ҳуқуқлар ва эркинликлардангина эмас, балки мажбуриятлардан ҳам иборат. Шубҳасиз, инсон ҳуқуқлари мўътабар ва муқаддасдир. Бироқ, турли-туман ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиси бўлмиш инсон (фуқаро) фақат ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланиб қолмасдан, жамият, давлат ҳамда бошқа фуқаролар олдида муай-

ян **мажбуриятлар** ҳам ўтайди. Ҳуқуқлар ҳақида гапирилса-ю, мажбуриятлар эсга олинмаса, мантиқан тўғри бўлмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлигини ниҳоятда аниқ ифодалаб қуйидагиларни таъкидлаган эди: “Демократик жамият қуриш учун, демократик тамойилларни тўла қарор топтириш учун, энг аввало шу мўътабар заминда таваллуд ва тарбия топган шахс, ўзини айнан шу юрт фарзанди деб билгучи инсон ўз давлати, ўз халқи олдидаги, уни катта умидлар билан тарбия этган, вояга етказган жамият олдидаги бурчини адо этиши керак... ҳар қайси фуқаро, ҳар биримиз: “Шу давлат, шу жамият менга нима берди?” деб эмас, балки “Мен ўз Ватанимга, элу юртимга нима бердим?” деб ўйлашимиз ва шу ақида билан яшашимиз керак”.¹

Қонунда белгиланган конкрет ҳуқуқларнинг рўёбга чиқиши муайян юридик мажбуриятнинг адо этилиши билан боғлиқдир. Фуқаронинг ҳуқуқий лаёқати ва ўзга ҳуқуқлари амалга ошиши бошқа шахсларнинг бунга монелик қилмаслик мажбурияти билан таъминланади. Масалан, фуқаронинг қонунда белгиланган доирада ўз шахсий мулкига эга бўлиш имконияти, ўзига ёққан касбни танлаш ва турар жой танлаш ҳуқуқи, давлат ҳокимият идораларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларга барча шахслар ва ташкилотларнинг бу ҳуқуқлар амалга ошишига қаршилиқ кўрсатмаслик мажбурияти билан таъминланади.

Юридик ва сиёсатшуносликка оид адабиётларда “инсон мажбуриятлари” ва “фуқаронинг мажбуриятлари” деган иборалар учрайди.

Масаланинг ибтидосига эътибор берадиган бўлсак, шуни айтиш лозимки, табиий ҳуқуқ мактаби, у яратган концепцияда инсоннинг мажбуриятлари ҳақида умуман гап кўтарилмаган. Шунингдек, 1789 йилги Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари тўғрисидаги Француз декларациясида ҳам мажбуриятлар ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Умуман олганда, аввал ҳам, ҳозирги вақтда ҳам “инсон мажбуриятлари” деган ибора расм бўлмади. Тўғри, “жамиятда яшовчи инсонга маълум мажбурият-

¹ Каримов И.А. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т.: Шарқ, 1993. 27-бет.

лар юкланади” деб гапирилади, бироқ шу чоққача расмий ҳужжатларда бундай мажбуриятлар таърифи ва кўлами аниқ белгиланган эмас. Инсоннинг, шахснинг жамият олдидаги мажбуриятлари кўпроқ маънавий-ахлоқий, умумижтимоий маънога эга. Бу ерда “мажбурият” сўзи ўрнига “бурч” иборасини ишлатиш тўғрироқдир.

Шу боис “ижтимоий шартнома” (Ж.Локк, Ж.Ж.Руссо) таълимоти шаклланиб, у асосда инсон ҳуқуқлари ва фуқаро ҳуқуқлари гоёяш туғилган даврда ҳам инсоннинг бошланғич ва ажралмас ҳуқуқларига мувофиқ инсоннинг “абдий ва ажралмас” мажбуриятларини кўрсатиб бериш мумкин бўлмади. Ижтимоий шартномадан келиб чиқувчи мажбуриятлар инсон мажбуриятлари эмас, балки фуқаронинг давлат билан боғлиқ мажбуриятлари эди. Сиёсий жамиятда фуқаронинг ҳуқуқлари билан мажбуриятлари ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Фуқаронинг ҳуқуқлари бўлмаса, унинг мажбуриятлари ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Ҳозирги замон давлатларида фуқаролик нисбатан қатъий қонунлаштирилган, уларда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципи эълон қилинган. Мазкур принцип асосида шахснинг муайян давлат билан фуқаролик муносабатларида бўлиши унинг қонунлар билан аниқ белгиланган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари орқали ифодаланади. Демак, фақат фуқаронинг мажбуриятлари тўғрисида гапириш мантиқий маънога эга бўлади. Бироқ, шу ўринда “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 29-моддасидаги бир муҳим қоидага изоҳ бериш лозим. Ушбу моддада: “Ҳар бир инсон жамият олдида мажбуриятларга эга, зеро унинг шахси шу жамиятда тўла ва эркин камол топиши мумкин”, дейилган. Бу қоида асосан маънавий мазмунга эга бўлиб, жамиятдаги бошқа инсонларнинг ҳуқуқ ва эркинлигининг ҳурматланишига эришиш мақсадида ёзилган¹.

Фуқаронинг мажбуриятлари юридик мазмунга эга. Юридик мажбуриятлар уч вариантда намоён бўлади: **биринчидан**, шахснинг фаол (актив) хатти-ҳаракатлар содир этиш мажбурияти; **иккинчидан**, шахснинг пассив ҳаракатланиш мажбурияти; **учинчидан**, давлат мажбурлов чорасига итоат этиш мажбурияти, яъни юридик

¹ Общая теория права и государства: Учебник / Под.ред. В.В.Лазарева. – М.: Юрист, 1994. С. 317.

жавобгарликни ўташ мажбурияти. Масалан, олди-сотди шартномасини олайлик. Бунда харидор шартномада иштирок этувчи бир тараф сифатида олинган товар учун келишилган пулни тўлашга мажбур; сотувчи пулни (чекни) олгач, белгиланган ҳақи тўланган товарни харидорга беришга мажбур, айтилиши вақтда, у харидорга нисбатан ноўрин хатти-ҳаракатдан ўзини тийиши шарт (харидорга қўпол муомала қилмаслик, уни ҳақоратла-маслик, товарни танлаб олишига эътироз билдирмас-лик ва ҳ.к.); мабодо сотувчи хизмат интизомини бу-зишга йўл қўйса, у интизомий юридик жавобгарликни ўташга мажбур бўлади.

Ҳуқуқий норма диспозициясида қандай хатти-ҳара-кат, хулқ-атвор тури кўрсатилишига қараб юридик мажбуриятлар “**фаол**” ёки “**пассив**” кўринишга эга бўлади. Фаол мажбуриятлар содир этилиши зарур бўлган хатти-ҳаракатни мустақкамлайди. Пассив маж-буриятлар эса ҳуқуқий нормада тақиқланган хатти-ҳаракатни содир этишдан ўзини тийиш заруриятини назарда тутди.

“Пассив” мажбуриятлар “бир томонлама амал қилув-чи”, яъни ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчиси учун юридик оқибатлар келтириб чиқарувчи ҳуқуқлар-га нисбатан ҳам мувофиқ бўлади. Масалан, суднинг фуқаролик ишини кўриб ҳал этиш ҳуқуқига нафақат даъвогар ва жавобгарнинг суд муҳофазасидан фойдала-ниш ҳуқуқи, балки томонларнинг ишни кўришда бел-гиланган тартибга ҳамда суднинг қонуний кучга кирган барча қарор ва ажримларига риоя этиш мажбурияти мувофиқ келади. Тарафларнинг суд муҳофазасидан фой-даланиш ҳуқуқига суднинг томонлар тавсияномалари-ни кўриб чиқиш, кассация шикоятларини қабул қилиш ва тегишли юридик чораларни кўриш мажбурияти му-вофиқ келади. Бундан хулоса шуки, ҳар қандай субъек-тив ҳуқуққа муайян бир шахснинг юридик мажбурияти мос келади.

Фуқароларнинг мажбуриятлари қонунлар ва бошқа норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар билан ўрнатилади. Улар-нинг энг асосий мажбуриятлари Конституцияда белги-ланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XI боби фуқароларнинг бурчлари (мажбуриятлари)га ба-гишланган. Бу ерда жами олти моддада фуқароларнинг асосий мажбуриятлари мустақкамланган.

Барча фуқароларнинг, шунингдек, Ўзбекистон Республикасида яшовчи **ҳар бир инсоннинг энг муҳим мажбуриятларидан бири Конституция ва қонунларга риоя этиш**, Асосий қонунда белгилаб қўйилган бурчларни бажаришдир (47 ва 48-моддалар). Мазкур конституциявий талаб замирида мамлакатда қатъий қонунийлик режимини таъминлаш мақсади ётибди.

Қонунийлик муҳити — давлатда, жамиятда мустаҳкам тартиб ва барқарорлик асоси, ҳар бир фуқаро ҳаётида тинчлик ва осойишталик бўлишининг гаровидир.

Конституция ва қонунларга риоя этиш мажбурияти ҳуқуқий муносабатларнинг барча субъектлари учун умумий, универсал талабдир. Бунинг маъноси шундаки, ҳар бир инсон, ҳар бир фуқарода ҳаёт-фаолиятнинг барча жабҳаларида ҳуқуққа мувофиқ хатти-ҳаракат қилишдек ички руҳий “дастур”, эътиқод мавжуд бўлиши назарда тутилади.

Конституция ва қонунларга риоя этиш — нафақат уларнинг қоидаларини бузмасликлари, балки фуқаролар ўз фаолияти, ҳаёт тарзи билан конституциявий принцип ва асосларни, қонунчилик нормаларини реал воқеликка айлантиришга кўмаклашишлари демакдир.

Конституция ва қонунларда жамият ва давлатнинг ижтимоий-сиёсий асослари, мамлакатда ўрнатилган ҳуқуқий тартибот, ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими энг мужассам тарзда ифода этилади. Шу сабабли уларга ҳар бир фуқаро қатъий риоя этишга мажбур. Бу қоидаларни ҳар қандай кўринишда бузиш давлат, жамият ва фуқароларнинг манфаатига путур етказди. «Фуқаролар... — деб таъкидланади Конституциянинг 48-моддасида, — бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар».

Конституция **фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар**, деб кўрсатади (49-модда). Ўзбек халқи чиндан ҳам бой тарихий, маънавий ва маданий мерос соҳибидир. Асрлар мобайнида шаклланган, жамланган бу мерос нафақат ўзбек давлатчилиги ривожига, балки бутун жаҳон цивилизациясига қўшилган улкан ҳиссадир. Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси бу билан фахрланибгина қолмасдан, балки мазкур маданий ва маънавий “хазина”ни кўз қорачигидек асраши, уни келгуси

авлодларга етказиб беришни ўзи учун ҳам фарз, ҳам қарз деб билиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси **фуқароларнинг атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбуриятини** мустаҳкамлайди (50-модда).

Дарҳақиқат, фан-техника тараққиёти авж олган ҳозирги асримизда инсониятнинг ҳаёт кечириш маскани бўлмиш табиий атроф муҳит алоҳида муҳофазага муҳтож. Бундай муҳофаза мутасадди давлат идоралари ва жамоатчилик структуралари бўғини (масалан, “Эко-сан” жамғармаси, “Орол”ни қутқариш жамғармаси ва бошқалар) томонидан амалга оширилади. Ушбу фаолиятда табиат инъомларидан баҳраманд бўлувчи ҳар фуқаро (инсон) иштирок этиши шарт.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, Ер кодекси, “Суви ва сувдан фойдаланиш тўғрисида”, “Давлат санитария назорати тўғрисида”, “Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисида”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги бир қатор муҳим қонунлари қабул қилинди. Уларнинг кўпчилиги нормалари фуқароларнинг табиат билан бўладиган мулоқотдаги мажбуриятларини белгилайди. Табиатга тегишли қонунлардаги ҳар бир қоидага риоя этиш, уларнинг бузилишига фаол қарши туриш ҳар бир фуқаронинг юридик мажбуриятидир.

Фуқароларнинг қонунлар билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш мажбурияти конституциявий даражада мустаҳкамланган (Конституциянинг 51-моддаси).

Собиқ совет тузуми давридаги Конституцияларда фуқароларнинг бундай мажбурияти назарда тутилмаган эди. Сабаби социалистик давлат мулкчилиги ҳукмронлик қилган шароитда бюджет асосан корхона ва ташкилотлар ҳисобидан тўлдириларди.

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўта бошлаганлиги муносабати билан Конституциямизда биринчи марта фуқароларнинг солиқ тўлаш мажбурияти қонулаштирилди. Бу қонуниятли ҳолатдир. Хусусий мулкчиликнинг жорий этилиши, эркин тадбиркорликка йўл очилиши, иқтисодиётда давлат мулкчилиги соҳасининг қисқариши солиқ тизимида янгича ёндашувни тақозо этди. Солиқ тўловчи субъектлар таркиби сифат жиҳатдан ўзгариб, солиққа тортиладиган даромадлар тури

кенгайди. Шу боис давлат бюджетида фуқаролардан олинмаган солиқларнинг аҳамияти ошди.

Эркин иқтисодий фаоллият кенгайган шароитда, табиийки, фуқароларнинг, хусусан тadbirkорларнинг давлат назоратига олинмаган даромад манбалари кўпайиши мумкин. Бундай вазиятда даромадларни декларация қилиш тартиби йўлга қўйилиб, фуқаролар ўз ихтиёри ва ташаббуси билан солиқ тўлашлари лозим бўлади. Фуқароларнинг солиқларни тўлаш мажбуриятини конституциявий даражада мустақамланганлигининг боиси ана шунда.

Конституциянинг 52-моддасида **Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир**, деб мустақамланган.

Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси 1992 йил 2 июлда қабул қилинган “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги ҳамда “Муқобил хизмат тўғрисида”ги қонунларга мувофиқ ҳарбий (муқобил) хизмат ўтайди. Юқоридаги қонунлар Ватанни ҳимоя қилиш тўғрисидаги мажбуриятни адо этиш тартиби, муддатлари, шарт-шароитлари ҳамда имтиёзлари масалаларини тартибга солади.

Конституция фуқароларнинг соғлиғи, диний эътиқоди имкон бермаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда муқобил хизмат ўташлари мумкинлигини ҳам назарда тутган.

Шундай қилиб, фуқароларнинг мажбуриятлари жамият, давлат ва барча фуқароларнинг манфаатлари йўлида амалга оширилади. Ҳар бир фуқаро ўз мажбуриятларини виждонан ўташ орқали бошқа инсонларнинг, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалга ошишига кўмаклашаётганини англаб етиши лозим. Бу фуқаролик жамиятининг устувор талаби ва моҳиятига бид хусусиятидир.

III. Конституция — фуқаролик жамиятини шакллантириш пойдевори

3.1. Фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг конституциявий замини

Эркин фуқаролик жамиятини қарор топтириш Ўзбекистон халқининг улуғвор мақсадларидан биридир. Конституциянинг мазмун ва моҳиятидан шу нарса қатъий аёнки, мамлакатимизда шакллантирилаётган жамият — демократия ва адолат принципларига таянувчи эркин инсонлар жамияти бўлади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов шундай деган эди: “Биз фуқаролик жамияти қуришга интилоқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана боргани сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўзини ўзи бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”.¹ Президент яна қуйидагиларга эътиборни қаратган эди: “**Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришга монелик қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда, бошқа одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари камситилишига йўл қўйилмайди. Яъни эркинлик ва қонунга бўйсунуш бир вақтнинг ўзида амал қилади**”².

Хўш, фуқаролик жамиятининг моҳиятини нима ташкил қилади, бу қандай жамият?

Энг умумий тарзда лўнда таъриф бериладиган бўлса, **фуқаролик жамияти** — ижтимоий ҳаётнинг давлат таъсири ва аралашувидан, маъмурий тазйиқлардан холи бўлган ҳамда инсонларнинг хусусий турмуш соҳасини ташкил этувчи муносабатлар мажмуидир.

Ҳозирги даврда фалсафий, сиёсий ва юридик адабиётларда фуқаролик жамиятини таъриф ва тавсиф этишга фаол ҳаракат қилинмоқда. Бу таърифлардан баъзиларини талқин этайлик.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболларининг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон, 1995. 14-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. 173-бет.

Фуқаролик жамияти — давлатдан мустақил ва ундан холи муносабатлар ва воситалар тизими бўлиб, у шахс ҳамда жамоатларнинг ижтимоий, маданий, маърифий ҳаёт соҳаларидаги хусусий манфаат ва эҳтиёжларини амалга оширишга шароит яратади.

Фуқаролик жамияти аксарият ҳолларда инсонларнинг хусусий манфаат ва эҳтиёжлари соҳаси тарзида таърифланади. Фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг асосий кўпчилик қисми мана шу хусусий ҳаёт соҳасида рўёбга чиқарилади. Бироқ бу шахсларнинг ижтимоий ҳаётдан ажралиб қолганлигини, бегоналаштирилишини англабмайди.

Фуқаролик жамияти — шахсларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки улар ўртасидаги ранг-баранг алоқалар, ҳамкорлик, ҳамжиҳатликнинг ифодасидир. Мазкур муштараклик ва ҳамжиҳатлик ташкилий-институциявий кўринишга эга бўлиб, у турли ижтимоий кучлар, нодавлат ташкилотлар, бирлашмалар мавжудлиги билан тавсифланади.

Фуқаролик жамияти ниҳоятда мураккаб ҳамда серқирра ижтимоий ҳодисадир. Шу боис уни уч асосий жиҳат, учта йўналиш бўйича:

- 1) иқтисодий жиҳат;
- 2) сиёсий жиҳат;
- 3) маънавий-ахлоқий жиҳат бўйича таърифлаш мумкин.

Биринчи жиҳати. Фуқаролик жамияти хусусий мулкчиликка кенг йўл берувчи ва унга асосланувчи бозор иқтисодиёти муносабатларига, эркин иқтисодий фаолият таъминланган шарт-шароитга таянади. Айнан хусусий мулкчилик муҳити ва муносабатлари қарор топган жамиятда шахснинг мулкий мустақиллиги, иқтисодий фаолият юритишдаги эркинлиги таъминланади. Худди шу аснода шахс давлат ҳокимиятига нисбатан автоном, мустақил мавқени эгаллайди. Давлат хусусий ҳаёт соҳасига, шахс ва ташкилотларнинг қонуний иқтисодий фаолиятига аралашмаслиги лозим. Президент И.А.Каримов айтганидек, “давлатнинг қонунлари инсон ва фуқаро ҳуқуқларини камситмаслиги лозим”. Бу талаб аввало иқтисодий ишлаб чиқариш, хусусий тadbиркорлик соҳасига оиддир.

Фуқаролик жамияти концепциясини яратишга катта ҳисса қўшган немис файласуфи Гегель, бу жамиятни буржуача ишлаб чиқариш муносабатлари мажмуи

сифатида тушунган. У икки асосий принципни ажратиб кўрсатган:

биринчидан, шахслар ўз хусусий манфаатларидан келиб чиқиб ҳаракат қиладилар;

иккинчидан, инсонлар шундай ижтимоий муносабатлар тизимини вужудга келтирадиларки, бунда ҳар ким бошқа кимсага боғлиқ бўлади.

Хусусий мулкчиликка асосланган ижтимоий структура бўлмиш фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти муносабатлари тизимидан иборатдир. Бундай муносабатларга ишлаб чиқаришдаги рақобат ва унда ҳокимиятнинг маъмурий аралашувини чеклаш орқали эришилади. Фуқаролик жамияти инсоннинг ижодий фаоллигини намоён этишга йўл очувчи муносабатлар шакланган тақдирда зоҳир бўлади.

Буюк француз инқилобининг манифести — 1791 йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларациясида ҳам хусусий мулк муқаддас ва дахлсиз деб эълон қилинган. Феодализмнинг ашаддий душмани бўлган яқобинчилар эса хусусий мулкни янги жамиятнинг, яъни фуқаролик жамиятининг бирдан-бир асоси деб билганлар. Тарихдан маълумки, хусусий мулк нафақат жамиятни турли қатламларга ажратган, балки ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган ташаббусни рағбатлантирган, ҳокимиятга нисбатан мустақил (автоном) тузилмаларни вужудга келтирган.

Ўзбекистонда ҳам хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодий муносабатлар тизими қарор топмоқда, тadbиркорликка, кичик ва ўрта бизнесга кенг йўл очилиб, тегишли ташкилий ва ҳуқуқий механизмлар вужудга келтирилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқаролик жамиятининг қарор топишини хусусий мулкнинг қатъий мавқега эга бўлиши билан боғлайди. Шу асосда ҳозирги пайтда жамиятда кенг кўламда хусусийлаштириш жараёнлари амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда ислоҳотчи давлатнинг демократик фуқаролик жамиятини шакллантиришдан манфаатдорлик сабаблари қуйидагилардан иборат:

— мамлакатнинг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти сари олға силжиш йўллари ва усуллари хусусида фуқаролар келишувига эришиш тўғрисида норасмий ижтимоий шартнома тузиш ва уни рўёбга чиқа-

ришда ислоҳотчи давлат учун шерик вужудга келтирилади;

— **фуқаролик жамияти** ўз институтлари орқали шахнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этишини таъминлаган ҳолда, давлатда вакиллик демократиясининг ва мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий тизимнинг асоси ҳисобланади;

— Ўзбекистон халқи **фуқаролик институтлари** ва механизмлари, аввало, сайлов тизими орқали ўзининг сиёсий юксалиши ва ҳаётий муҳим миллий манфаатларини ифодалаш учун барқарор шарт-шароитлар яратмоқда;

— **фуқаролик жамияти** шахс ва жамият, фуқаро ва давлат, этник ва конфессионал жамоалар, ижтимоий-демографик гуруҳлар ҳаётий муҳим манфаатларининг ўзаро мақбул мувозанатидан келиб чиққан ҳолда қурилади;

— демократик жамият фуқароларнинг сиёсий ва ижтимоий фаоллигига асосланган. Ўз навбатида, унинг ўзи турмушнинг барча соҳаларидаги ислоҳотлар жараёнида бундай фаолликнинг ўсиб боришини изчил рағбатлантириб боради ва давлатнинг бюрократлашуви, унинг институтлари фуқароларнинг ҳаётий муҳим манфаатларидан узилиб қолиши хавфига қарши туради.

“Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида, — дейди Президент И.А.Каримов, — давлат иқтисодий эркинликларнинг кафолати бўлади. Айни шу туфайли давлат иқтисодиётга ўзининг тартибга солувчи таъсирини мақбул равишда ўтказа олади”¹.

Иккинчи жиҳати. Сиёсий нуқтаи назардан баҳолаганда фуқаролик жамиятидаги сиёсий тизим ва сиёсий бошқарувнинг мазмун-моҳиятини ҳуқуқий давлатчилик ифода этади. Бошқача айтганда, ҳуқуқий давлат фуқаролик жамиятининг сиёсий моҳиятини, сиёсий шаклини ташкил этади. Бу икки ҳодисанинг ўзаро муносабати шакл билан мазмуннинг ўзаро алоқадорлигини акс эттиради. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, фуқаролик жамияти тўла маънода мавжуд бўлишининг шак-шубҳасиз шарти ҳуқуқий давлатнинг мавжудлигидир. Ва, аксинча, ҳуқуқий давлат фақат фуқаролик жамиятидек ижтимоий маконда қарор топиши ва фаолият юритиши мумкин.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 115-бет.

Фуқаролик жамияти билан ҳуқуқий давлатнинг ўзаро нисбатини иқтисод билан сиёсатнинг нисбати тарзида изоҳлаш ўринли бўлади. Буни Ўзбекистон мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Зеро, иқтисодий ислохотлар тегишли демократик сиёсий тузилмалар, институтлар мавжуд бўлишини тақозо этади.

Мамлакатимизда мулк шаклини ўзгартириш, хусусийлаштириш жараёнларини амалга оширишга қаратилган давлат тузилмалари вужудга келтирилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш қўмитаси ташкил этилиб (1992 йил), у мамлакатда хусусийлаштиришни амалга ошириш билан шуғулланиб келмоқда. Президентнинг 1992—1993 йилларда қабул қилинган ўттиздан ортиқ фармонлари билан давлат мулкчилигига асосланган ўнлаб вазирлик ва давлат қўмиталари бошқа мулк шаклидаги концерн, ассоциация, уюшма ва жамғармаларга айлантирилди. Жумладан, Президентнинг 1992 йил 7 ноябрь) фармони билан Ўзбекистон Республикаси пахтачилик вазирлиги замирида “Ўзбекистон пахтани қайта ишлаш ва пахта маҳсулотини сотиш давлат акциядорлик ассоциацияси», Маҳаллий саноат вазирлиги ислоҳ этилиб, унинг ўрнида Президентнинг 1992 йил 3 сентябрдаги фармони билан “Маҳаллий саноат” давлат корпорацияси ташкил этилди. Шунингдек, “Ўзбексавдо” ассоциацияси (1992 йил 5 май фармони), “Ўзбекистон ҳаво йўллари” миллий авиакомпанияси (1992 йил 28 январь фармони) ташкил топди ва ҳоказо.

Ҳукумат иқтисодиётни бошқаришнинг бозор усулларига ўтмоқда. Вазирлар Маҳкамаси аппарати бевосита соҳавий маъмурий бошқарувдан қайтиб, бошқарувнинг функционал тизимига ўтди. Бунинг маъноси шуки, Вазирлар Маҳкамаси хўжалик юритувчилар фаолиятига аралашмайди, иқтисодиётни давлат йўли билан бошқармайди. Бунинг ўрнига у иқтисодиётни бозор йўлига ўтказишнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқади, иқтисодий жараёнлар ва иқтисодий комплекслар фаолиятини уйғунлаштириш ва мувофиқлаштириш билан шуғулланади. Шунингдек, хўжалик юритиш шакллариини такомиллаштириш, таркибий ва институционал қайта ўзгаришларни амалга ошириш, иқтисодиётни монополиядан чиқариш, тадбиркорлик ва рақобатчиликни ривожлантириш билан шуғулланади.

Фуқаролик жамиятининг сиёсий тавсифланиши фа-

қат давлат тузилмаларининг ривожлантирилишидан иборат эмас. Демократия равнақ топиши учун фуқаролик жамиятида ҳурфикрлилик, сиёсий плюрализм ҳам қарор топиши зарур. Бунинг учун жамиятда том маънодаги кўппартиявийлик, жамоат ва нодавлат ташкилотларнинг кенг кўламли тизими, тadbиркорларнинг иттифоқлари, уюшмалари, меҳнаткашлар мустақил бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизими вужудга келтирилиши лозим, токи бу тузилмалар давлат идоралари билан тенг ҳуқуқли муносабатларга кириша олсин.

Фуқаролик жамиятининг сиёсий тизимида оммавий ахборот воситалари алоҳида ўрин тутди (бу ҳақда кейинроқ батафсил тўхталамиз).

Таҳлил юригилаётган жабҳада ҳуқуқий давлатнинг асосий вазифаси инсон ва фуқаронинг юксак ҳуқуқий мақомини таъминлаб беришдан иборат. Конституциянинг 2-моддасида давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар, деб ёзилган. Бунинг маъноси шуки, давлат, унинг идоралари аввало фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилишлари лозим. Қонунда белгиланган фуқаровий ҳуқуқ ва эркинликлар давлат идоралари ва мансабдор шахслар учун муқаддас бўлмоғи лозим. Ўз фуқароларининг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлаб бера олмаган давлат демократик ҳуқуқий давлат деб аталиши мумкин эмас. Фуқаролар қонун олдида тенг, ҳуқуқнинг тенг субъекти сифатида эътироф этилиши зарур.

Фуқаролар ва уларнинг уюшмалари давлат идоралари билан мулоқотда ҳуқуқнинг тенг субъектлари сифатида муносабатга киришадилар. Башарти, бу тенг ҳуқуқий муносабатларда томонлардан бирининг ҳуқуқига, манфаатига путур етказилса, у судга мурожаат этиши ва қонуний асосларда суд тартибида ўз ҳуқуқини тиклашга эришиши лозим. Ҳуқуқий давлатчиликнинг муҳим тамойилларидан бири ана шундай. Шундай қилиб, ҳуқуқий давлат нафақат фуқаролик жамиятини бошқарувчи тизим, балки ўзини ўзи бошқарувчи фуқаролик жамиятига боғлиқ, унинг манфаат ва эҳтиёжларига бўйсунувчи тизим сифатида майдонга чиқади.

Учинчи жиҳати. Фуқаролик жамияти чуқур маънавий, юксак маданий инсоний муносабатлар замирига таянади. Бу жамиятнинг маънавий ҳаётида бир нарса устуворлик қилади, яъни инсон бениҳоя даражада улуг-

ланади, умуминсоний қадриятлар эъзозланади, улар мўътабар ва муқаддас саналади. Бунда инсоннинг қадр-қиммати, меҳр-оқибат, ахлоқий поклик, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби олий қадриятлар одамлар ўртасидаги муносабатларнинг белгиловчи мезони сифатида майдонга чиқади.

Демократик ислоҳотлар даврида маънавиятни юксалтиришга асосий эътибор қаратилаётгани бежиз эмас. Зеро, **маънавият** — инсоният ички дунёсининг кўзгу-си, тафаккури, онги ва фикр юритиш тарзининг мазмуни-моҳиятини акс эттирувчи юксак ижтимоий қадриятдир. Инсоният ҳамisha эзгуликка, маънавий баркамолликка интилиб яшайди. Юртимизда амалга оширилаётган туб ислоҳотларнинг муваффақияти, мамлакатнинг яқин келажакдаги истиқболи ҳамюртларимиз қандай мавқени эгаллашига, қанақа маданий-маънавий ва ахлоқий қадриятларни шиор қилиб олишига боғлиқ бўлади¹.

Фуқаролик жамиятида эркинлик, қонун олдида барчанинг тенглиги, ижтимоий адолатнинг таъминланиши ҳамма фуқароларнинг ижодий салоҳияти ва истисодининг бевосита рўёбга чиқарилишига имконият яратилади. Фуқаролик жамияти ҳуқуқ ва адолат мезонлари билан ўлчанади. Ҳуқуқ жамиятнинг ўзига хос “гуманистик императиви” (инсонпарварлик талаби), яъни инсоний-ахлоқий қоидаси, маънавий маёғи бўлиб ҳисобланади. Фуқароларнинг ўзаро ҳуқуқий муносабатидаги мавқеи қуйидаги принциплар асосида белгиланади:

1) жамиятнинг ҳар бир аъзоси инсон сифатида эркин ва озод бўлиши;

2) ҳар бир фуқаронинг бошқа фуқаро билан тенглиги;

3) жамият ҳар аъзосининг фуқаро мақомидаги мустақиллиги.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, суверен давлатчиликни шакллантиришда маданиятимиз сарчашмаларига, теран ва улкан маънавий меросимизга мурожаат қилиш, боқий тарихий ўтмишимизда мавжуд бўлган барча эзгуликларни юзага чиқариб, ривожлантириш борасида беқиёс имкониятлар очилди. Ўтмиш аждодларимизнинг маданий ва маънавий бойлиги чу-

¹ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т: Ўзбекистон. 1998. 397-бет.

қур мушоҳада этилиб ижтимоий онгимизга сингдирил-моқда, шу орқали биз барпо этаётган янги фуқаролик жамияти манфаатларига хизмат қилмоқда.

Биз шунчаки демократик жамият эмас, балки одил демократик жамият барпо этмоқдамиз. Давлатчилигимиз адолат принципларига таянади. **“Адолатта интилиш — халқимиз маънавий-руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусият. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак”¹.**

Маънавий-маданий савия паст бўлган жамиятда адолат тантанаси ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Биз барпо этаётган фуқаролик жамиятида адолат, ҳақиқат ва инсонларварлик ғоялари устуворлик қилиши лозим. Адолат бор жойда инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари тўла таъминланишига умид боғлаш мумкин.

Шундай қилиб, фуқаролик жамиятининг қуйидаги асосий белгилари ва хусусиятларини кўрсатиш мумкин:

1) жамият ва шахс эҳтиёжлари тизимида фаол ижобий фаолият ва меҳнатнинг роли алоҳида мазмунга эга бўлиши. Меҳнатга асосланган ижтимоий эҳтиёж ва манфаатлар тизимининг қарор топиши;

2) жамият мазмуни, унинг ривожланиш қонуниятлари моҳиятининг хусусий мулкчилик муносабатлари орқали белгиланиши;

3) хусусий мулк барча мулк шакллари қатори раванқ топиши ва уни муҳофазалашда қонуннинг, давлат ҳокимиятининг алоҳида ўрин тутиши;

4) фуқароларнинг юридик жиҳатдан бир хил мақомга эгаллиги ва қонун олдида тенглиги. Жамиятда адолатли суд тизимининг қарор топиши ва унинг фуқароларни ҳимояловчи посбон идорага айланиши.

5) шахснинг хусусий ҳаёти ва иқтисодий фаолиятига давлат аралашувининг қонун доирасида чекланиши. Ҳуқуқий давлатчиликнинг мавжуд бўлиши;

6) шахснинг давлат ҳокимиятига нисбатан мулкӣ ва иқтисодий мустақиллиги;

7) давлат, давлат идоралари ва фуқаролар ҳуқуқнинг тенг субъекти сифатида муносабатга кириша олиши, уларнинг судда тенг тарафлар сифатида майдонга чиқа

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 399-бет.

олиши. Фуқаролар ҳуқуқларини кафолатлаш ва устувор таъминлаш механизмларининг яратилганлиги;

8) фуқаролик жамиятининг таркибий институтлари, жумладан фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тизимининг мавжудлиги;

9) жамиятнинг юксак маънавий-маданий ва ахлоқий ривожланганлиги; инсонлар ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳурмат, иймон-инсоф доирасида, шахс қадрини эъзозлаш асосига қурилганлиги.

Шундай қилиб, **фуқаролик жамияти** — ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий анъана ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний қадриятлар эъзозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминланадиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик назорати механизмлари вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий қадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамият.

3.2. Фуқаролик жамиятининг таркибий тузилмалари

Фуқаролик жамияти юксак даражада уюшган, батариб муносабатлар тизимига таянган, ўзини ўзи бошқариш механизмлари мукамал қарор топган жамиятдир. Бу жамият шароитида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик ҳамда манфаатларини акс эттирувчи, муҳофаза этувчи турли-туман уюшмалари, бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар ва идоралар мавжуд бўлади. Улар давлат ҳокимиятидан мустақил бўлиб, ўзини ўзи бошқариш принципи асосида жадал фаолият кўрсатади.

Фуқаролик жамиятида ижтимоий ҳаётга катта аҳамият берилади. Унинг асосий мақсади инсон ҳаётини сақлаш, унинг мақсадларини, ҳаётий орзуларини, ниятларини шу жамиятдаги ташкилотлар, ижтимоий институтлар, гуруҳлар, оила ва бошқа бирлашмалар орқали амалга оширишдир. Бу ташкилотлар, институтлар ва гуруҳлар алоҳида шахсга унинг ҳокимият манбаи эканлигини, унинг лаёқати ва ҳаракати, обрўси юксак қадрият эканлигини тушунтиришга ёрдам берадилар. Инсонлар ушбу ташкилот ва бирлашмалар орқали ўзларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа мақсадларини амалга оширадилар.

Фуқаролик жамиятининг асосий белгиларига:

- 1) кўппартиявийлик;
- 2) сиёсий ҳаётнинг ва сиёсий институтларнинг, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги;
- 3) ўзини-ўзи бошқариш органлари мавқеининг бандлиги;

4) жамиятни бошқаришда оммавий ахборот воситалари аҳамиятининг катталиги киради. Фуқаролик жамияти маънавий ҳаёт умумбашарий қадриятлар асосида амалга оширилганлиги, инсоннинг муқаддаслиги, эркинлиги, қонун олдида тенглиги, ижтимоий адолатнинг тўлиқ қарор топганлиги билан белгиланади.

Демак, **фуқаролик жамияти** — тенг ҳуқуқли инсонларнинг жамияти, яқка шахслар ёки жамоалар манфаатларини таъминлашга кўмаклашадиган жамоат ва нодавлат институтларининг тизимидир.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, фуқаролик жамияти жамоат бирлашмаларининг йиғиндисидангина иборат бўлмай, балки улар фаолиятининг натижасида пайдо бўладиган муносабатлар тизими ҳамдир. Шунинг учун ҳам фуқаролик жамиятини миллий ва диний анъаналарсиз, одатларсиз, одоб-ахлоқ нормаларисиз ва миллий қадриятларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу жамият иқтисодий, касбий, маданий, диний ва бошқа манфаатларни шакллантиришга ва уларни амалга оширишга қаратилган ижтимоий алоқалар тизимини ҳам қамраб олади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳар бир инсоннинг эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишга қаратилган. Конституция инсонни энг катта бойлик сифатида алоҳида кўрсатгани ҳолда фуқаро, жамият ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона, ҳуқуқий ҳал этилишини сиёсий жиҳатдан расмийлаштиради. Конституция ва қонунларнинг устунлиги, уларнинг инсон манфаатларини ҳимоя қилишга ва ижтимоий муносабатларни мақбул ҳолга келтиришга йўналтирилганлиги фуқаролик жамияти асосларини қарор топтиришнинг муҳим омилidir.

Фуқаролик жамиятида қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўзини ўзи камол топтиришига ёрдам беради, шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади. Айни вақтда бу барча одамлар қонунларга сўзсиз риоя қилишлари шарт эканлигини ҳам билдиради.

Ўзбекистон фуқаролари Конституцияда кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиб, давлатнинг сиёсий ҳаётида тобора кенг иштирок этмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг таъкидлашича, “Ўтмиш давраи шароитида фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш жараёни юз бераётган бир пайтда Ўзбекистон аҳолиси турли қатламларининг манфаатларини ифода этиши лозим бўлган кенг тармоқли, кўппартиявий тизим каби демократик институтлар ҳамда бошқа жамоат ташкилотларининг қарор топиши ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу жиҳатдан олганда, давлатнинг роли сиёсий партиялар ва жамоатчилик ҳаракатларининг вужудга келиши, қарор топиши ва ривожланишини секинлаштириб қўядиган ҳар қандай гов ва тўсиқларни бартараф этишдан иборатдир”¹.

Фуқаролик жамиятидаги мавжуд манфаатларни қаноатлантириш, рўёбга чиқариш учун тегишли ташкилий тузилмалар ва институтлар шаклланади.

Фуқаролик жамиятининг ички тизимини қўйидагича таснифлаш мумкин.

Биринчидан, иқтисодий соҳадаги манфаатларни қаноатлантирувчи тузилмалар:

- а) хусусий мулк асосида вужудга келадиган ва фаолият юритадиган нодавлат ташкилотлар;
- б) ширкат ҳўжаликлари ва уларнинг уюшмалари;
- в) ижара асосида ишловчи жамоалар;
- г) ҳиссалорлик жамиятлари;
- д) молиявий жамғарма ҳамда уюшмалар;
- е) ишлаб чиқариш корпорация, концернлари ва бирлашмалари;

ж) тадбиркорлар уюшмалари (валатаси) ва ҳоказо.
Иккинчидан, ижтимоий соҳадаги манфаатларни ифодаловчи тузилмалар:

- а) оила ҳамда унинг манфаатларини ақс эттирувчи махсус ташкилотлар;
- б) таълим-тарбия муассасалари (мактаб, ўрта махсус ва олий таълим муассасалари);
- в) жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар;
- г) фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари;
- д) мустақил оммавий ахборот воситалари;

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизикка таҳдид, барқарорлик шароити ва тараққиёт кафолатлари. Т., 1997. 174-бет.

е) диний ташкилотлар;
ж) миллий-маданий марказлар;
з) ихтиёрий кўнгилли жамиятлар;
и) жамоатчилик фикрини аниқлаш ва ўрганиш институтлари;

й) турли ижтимоий ихтилофларни адолатли ҳал этувчи тузилмалар ва ҳоказо.

Учинчидан, сиёсий соҳадаги манфаатларни акс эттирувчи институтлар ва тузилмалар:

а) ҳуқуқий давлатнинг мавжудлиги;
б) сиёсий партиялар;
в) ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар;
г) сиёсий муҳолифатнинг мавжудлиги;
д) инсон ҳуқуқларини ҳимояловчи институтлар ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган тасниф умумий бўлиб, у энг асосий таркибий тузилмаларни ифодалайди. Албатта, фуқаролик жамияти ўзининг ранг-баранглиги, турлитуманлиги билан ажралиб туради. Унда турфа кўринишдаги маърифий, маданий ва бошқа мазмундаги ташкилотлар фаолият кўрсатиши мумкин.

Кенг кўламда ривож топган жамоат бирлашмалари тизимининг мавжудлиги — фуқаролик жамиятининг муҳим сифат белгиларидан биридир. Бундай ижтимоий институтлар воситасида фуқаролар ўзларининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва турмушнинг бошқа соҳаларидаги эҳтиёж ҳамда манфаатларини қондириш ва ҳимоялаш, умумий муаммоларни биргаликда ҳал этиш имкониятига эга бўладилар.

Жамоат бирлашмалари давлатдан мустақил бўлган, алоҳида фаолият юритадиган ва, айтилиши мумкин, давлат институтларига таъсир ўтказа оладиган, давлатнинг ижтимоий ҳаётга, шунингдек, фуқароларнинг шахсий ҳаётига асоссиз аралашувидан муҳофаза қилишга йўналтирилган ташкилотлардир.

Жамоат бирлашмаларнинг давлатга нисбатан мустақиллиги қуйидагиларда кўринади:

биринчидан, улар ўз ички ва таркибий тузилиши ҳамда фаолиятининг йўналишларини мустақил белгилайдилар;

иккинчидан, ўз иродаларини ўзлари ифода этадилар ва бу норматив ирода ташкилот аъзоларига мажбурий бўлади;

учинчидан, мазкур ижтимоий тузилмалар ўз устав

(низом)лари воситасида ташкилот аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчларини мустақил белгилайдилар;

тўртинчидан, ўз мулки ва маблағларига эга бўлиб, уларни ўз ихтиёри ва эҳтиёжига қараб тасарруф этадилар.

Фуқароларнинг жамоат бирлашмаларига, сиёсий партияларга уюшиш борасидаги конституциявий ҳуқуқи ижтимоий институтларнинг, шу жумладан, касаба уюшмаларининг ташкил топиши ва фаолият юритиши учун юридик асос бўлиб хизмат қилади. Гап Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 34-моддасининг 1-қисми ҳақида бормоқда. Унга мувофиқ, Ўзбекистон фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга, бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Жамоат бирлашмалари халқ ижодкорлиги ва ташаббусининг натижаси бўлиб, унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол ҳамда самарали иштирок этишининг ишончли воситасидир. Улар демократиянинг таркибий қисми ва фуқаролик жамияти ҳаётининг шакли сифатида намоён бўладилар. Конституция жамоат бирлашмаларининг ташкил этилиши ва фаолият юритиши эркинлигини кафолатлайди.

Яна бир муҳим конституциявий қоидага мувофиқ, давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради (58-модданинг 1-қисми).

Давлат жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқларини аниқ белгилаш мақсадида конституциявий нормаларга таянган ҳолда алоҳида қонунлар қабул қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси парламенти 1991 йил 15 февралда “Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида” қонун қабул қилди. Унинг муқаддимасида рамзий маъно касб этувчи қўйидаги сўзлар битилган: “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”га ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланиб, ушбу қонунда фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини тузиш эркинлиги уларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида мустақамлаб қўйилади”¹.

Қонунда жамоат бирлашмаларининг тушунчаси берилган: “Ўз ҳуқуқлари, эркинликларини ҳамда сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий ривожланиш, фан, маданият,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгагининг ахборотномаси. 1991. № 4. 76-модда.

экология ва ҳаётнинг бошқа соҳаларидаги қонуний ман-фаатларини биргаликда рўёбга чиқариш учун бирлаш-ган фуқароларнинг хоҳиш-иродаларини эркин билди-ришлари натижасида вужудга келган ихтиёрий тузилма жамоат бирлашмасидир” (1-модда).

Сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар, касаба уюш-малари, хотин-қизлар, ёшлар ва болалар ташкилотла-ри, фахрийлар ва ногиронлар ташкилотлари, илмий-техникавий, маданий-маърифий, физкультура-спорт ва бошқа кўнгилли жамиятлар, ижодий уюшмалар, юрт-дошлар уюшмалари, фондлар, ассоциациялар ва фуқа-роларнинг бошқа бирлашмалари жамоат бирлашмала-ри деб эътироф этилади.

Ўзбекистон фуқароларига ўз фаолиятларини амалга ошириш учун кенг кўламдаги шарт-шароит яратилган. Янгиланаётган жамиятимизда фуқароларнинг давлат ишларида қатнашиш фаоллигини оширишда жамоат бирлашмалари катта аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасида амалий жиҳатдан катта ёшдаги аҳолининг қарийб ҳаммаси жамоат бирлашма-ларининг фаолиятида қатнашадилар. Шуниси ҳам бор-ки, кўпгина фуқаролар бир эмас, балки бир неча жа-моат бирлашмалари фаолиятида иштирок этадилар. Жа-моат бирлашмалари ўз таркиби, мақсад ва вазифалари, фаолият шакллари ва иш услублари билан бир-биридан фарқ қиладилар. Лекин уларнинг ҳаммасига хос бўлган белгилар ҳам мавжуд. Бу жамоат бирлашмалари ўз ни-зомларида кўрсатилган қоидаларга мувофиқ, жамият-ни бошқаришда, ҳар хил вазифаларни ҳал этишда фаол қатнашадилар.

Жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолият қоидалари бир хил.

Жамоат бирлашмалари фаолиятининг асосий прин-ципларига қуйидагилар киради:

- 1) ихтиёрийлик;
- 2) тенг ҳуқуқлилиқ;
- 3) ўзини ўзи бошқариш;
- 4) қонунийлик;
- 5) инсонпарварлик;
- 6) ошкоралиқ.

Ихтиёрийлик принципи шуни билдирадики, Ўзбекис-тон фуқароларининг ҳар бири ўз хоҳиш-иродаси ҳамда қизиқишларини ўз майлига кўра амалга оширади. Жа-моат бирлашмалари ёки сиёсий партияларга кириш

ёки кирмасликни фуқароларнинг ўзлари ҳал этадилар, мажбурий аъзоликка йўл қўйилмайди.

Тенг ҳуқуқлилик принципи республикадаги барча жамоат бирлашмалари тенг ҳуқуқ асосида фаолият кўрсатишини англатади. Бирорта жамоат бирлашмасининг сон жиҳатидан оз бўлган бошқа жамоат бирлашмасидан устун бўлишига ёки унинг ҳуқуқларини камситишига йўл қўйилмайди.

Ўзини ўзи бошқариш принципи шуни англатадики, жамоат бирлашмаларида раҳбарлик бевосита ўша жамоат бирлашмаси аъзолари орасидан сайланган фуқаролар томонидан амалга оширилади. Давлат, қонунда кўзда тутилгандан ташқари ҳолларда, жамоат бирлашмаларининг фаолиятига аралашмайди. Худди шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди.

Қонунийлик принципи барча жамоат бирлашмаларининг ўз низомларида ва бошқа ҳужжатларида кўзда тутилган вазифаларини бажаришда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари доирасида иш кўришини билдиради.

Ошкоралик принципи жамоат бирлашмаларининг фаолияти ҳеч қандай чеклашларсиз, очиқдан-очиқ юритилишини англатади. Жамоат бирлашмалари ўзларининг фаолияти тўғрисида ўз аъзоларига ва ваколатли давлат идораларига ҳисобот бериб турадилар. Бундан ташқари, улар ҳеч қандай чеклашларсиз ўзларини қизиқтирган саволлар бўйича тегишли давлат идоралари, мансабдор шахслардан маълумот олиш ҳуқуқини ҳам ошкоралик принципи асосида амалга оширадилар.

Инсонпарварлик принципига кўра, ҳар бир жамоат бирлашмаси ўз фаолиятида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг барча қоидалари асосида, инсоннинг ҳаёти, шахси ва эркинлигини, дахлсизлигини тан олган ҳолда олиб бориши зарур.

Жамоат бирлашмалари маълум бир мақсадга эришиш учун ташкил этилади. “Ўзбекистон Республикаси жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида бу мақсадлар кўрсатилган. Унга кўра, жамоат бирлашмалари:

— фуқаролик, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳамда эркинликларни рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш;

— фуқароларнинг фаоллиги ва ташаббускорлигини, давлат ва жамият ишларини бошқаришда уларнинг иштирок этишини ривожлантириш;

— касбкор ва ҳаваскорлик манфаатларини қондириш;

— илмий, техникавий ва бадий ижодкорликни ривожлантириш;

— аҳолининг сиҳат-саломатлигини сақлаш, хайрия фаолиятида қатнашиш;

— маданий-маърифий, физкультура-сўғломлаштириш ва спорт ишларини ўтказиш; табиатни, тарих ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилиш; ватанпарварлик ва инсонпарварлик тарбияси;

— халқро алоқаларни кенгайтириш, халқлар ўртасида тинчлик ва дўстликни мустақкамлаш;

— маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш;

— халқларнинг маданий мероси ва миллий бойлиги бўлган санъат асарларини излаб топиш;

— қадимги ва замонавий маданий бойликларни, адабиёт ва санъатни билиш ҳамда кўпайтириш;

— ижоднинг барча турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш мақсадида тузилади. Республика Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, “маънавий потенциални илдам ривожлантирмай туриб, республиканинг чинакам мустақиллигини ва равнақ топишини таъминлаб бўлмайди”.¹

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда 2500 дан ортиқ жамоат бирлашмалари расмий равишда рўйхатдан ўтиб, фаолият кўрсатмоқда. Булар жумласига, шунингдек, 80 дан зиёд миллий маданий марказлар, 40 дан ортиқ жамғарма ва хайрия ташкилотлари, 65 та жамият, 19 та бирлашма, 34 та ассоциация, 37 та федерация, 16 та тармоқ касба уюшмаси, 40 дан зиёд аёллар ва болалар ташкилотлари киради. Мазкур ташкилотларнинг 500 дан ортиғи вилоятлар адлия бошқармаларида рўйхатдан ўтган.

Давлатнинг фуқаролик жамияти институтлари сифатида жамоат бирлашмаларини, жумладан, турли жамғармаларнинг қарор топишида хайрихоҳлик билдираётганлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва ҳукумат қарорлари воситасида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т.: Ўзбекистон, 1992. 22-бет.

ўзининг яққол исботини топмоқда. Масалан, Президентнинг “Наврўз” хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги (1992 йил 23 май), “Республика “Маҳалла” хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги (1992 йил 12 сентябрь), “Умид” жамғармасини тузиш тўғрисида”ги (1997 йил 7 январь), “Имом ал-Бухорий халқаро жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1998 йил 16 ноябрь), “Ўзбекистон фехрийларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш “Нуроний” жамғармаси тўғрисида”ги (1996 йил 14 декабрь), “Хукуматга қарашли бўлмаган “Соғлом авлод учун” халқаро хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги (1993 йил 23 апрель), “Ижодкор ёшларнинг “Истеъдод” республика жамғармасини тузиш ҳақида”ги (1993 йил 4 май), “Ибн Сино халқаро жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1999 йил 6 январь) фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Халқаро маданий-маърифий алоқалар миллий уюшмасини ташкил этиш тўғрисида”ги (1992 йил 25 март), “Экосан” халқаро экология ва саломатлик жамғармасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1994 йил 17 ноябрь), “Халқаро Амир Темур жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1996 йил 14 март), “Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармасини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1996 йил 27 сентябрь), “Ўзбекистон Оммавий ахборот воситаларини демократиялаш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси тўғрисида”ги (1996 йил 8 ноябрь), “Журналистларни қайта тайёрлаш халқаро жамоатчилик марказини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1997 йил 14 апрель), “Ижтимоий фикр” жамоатчилик Марказини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1997 йил 9 июл), “Ўзбекистон Архитекторлар уюшмасининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги (1998 йил 16 июнь) қарорлари ва бошқалар.

Конституция жамоат бирлашмалари орасида энг қамровли ва нуфузли ташкилот ҳисобланмиш касаба уюшмаларини алоҳида эътироф этади. Бу муносабат Ўзбекистонда “Касаба уюшмалари ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги алоҳида қонуннинг (1993 йил) мавжудлиги билан ҳам изоҳланади¹. Қо-

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши ахборотномаси. 1992. № 9. 344-модда.

нунга мувофиқ, **касаба уюшмаси** — қўнгилли жамоат ташкилоти бўлиб, ишлаб чиқариш ҳамда ноишлаб чиқариш соҳаларидаги фаолият турига қараб, ўз аъзоларининг меҳнат ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларини ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш учун эҳтиёжлар умумийлиги билан боғланган меҳнаткашларни бирлаштиради.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон касаба уюшмаларининг 53 мингдан зиёд бошланғич ташкилотга бирлашган 7,5 миллиондан ортиқ аъзоси бор. Ўзбекистон Касаба уюшмалари федерацияси таркибида 21 та тармоқ касаба уюшмаларидан ташқари, ҳудудий йўналишдаги 1 та Қорақалпоғистон Республикаси, 12 нафар вилоят ҳамда 1 нафар Тошкент шаҳар касаба уюшмалари кенгашлари мавжуд.

Мамлакатимиздаги барча меҳнаткашлар, шу жумладан, талабалар ўз хоҳишларига кўра ва олдиндан ижозат олмай туриб, ихтиёрий равишда касаба уюшмалари тузиш ҳуқуқига, шунингдек, уставларга риоя этиш шарт билан касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эгадирлар. Касаба уюшмалари корхона, муассаса, ташкилотларда ва бошқа иш жойларида тузилиши мумкин (2-модда).

Касаба уюшмалари ўз фаолиятларида давлат бошқарув идораларидан, хўжалик идораларидан, сиёсий ва бошқа жамоат ташкилотларидан мустақилдирлар, улар олдида ҳисобдор эмаслар ва улар томонидан назорат қилинмайдилар. Мазкур уюшмаларнинг ҳуқуқларини чеклайдиган ёки шу ҳуқуқларнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган тарздаги ҳар қандай аралашув ман этилади.

Касаба уюшмалари ўз уставларида белгиланган мақсадларга ва вазифаларга мувофиқ ҳаракатланадилар. Улар ўз уставларини мустақил ишлаб чиқадиладар ва тасдиқлайдилар, уюшма ички тузилишини белгилайдилар, раҳбар органларини сайлайдилар, ўз фаолиятларини ташкил этадилар.

Касаба уюшмалари ўз аъзоларининг меҳнат қилиш ҳуқуқини ҳимоя этадилар, уларга тегишли меҳнат шароитлари яратиб берилиши ва бажарилган ишга муносиб ҳақ тўланиши устидан ғамхўрлик қиладилар. Корхона, муассаса ва ташкилотларда меҳнат қонунчилигига риоя этилиши устидан назорат олиб борадилар. Меҳнаткашларнинг ижтимоий ҳимояси билан шуғул-

ланадилар ва меҳнат низоларининг кўриб ҳал этилишида фаоллик кўрсатадилар.

Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади.

Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб кўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи, халқнинг соғлиғи ва маънавиятига таъжовуз қилувчи, шунингдек, ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади (Конституциянинг 56—57-моддалари).

Жамоат бирлашмалари ўз фаолият доираларига кўра қуйидагиларга бўлинади:

- 1) республика жамоат бирлашмалари;
- 2) маҳаллий жамоат бирлашмалари;
- 3) халқаро жамоат бирлашмалари.

Республика жамоат бирлашмаларига ўз низомида белгиланган фаолиятни бутун Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширадиган, камида 3 минг аъзоси бўлган жамоат бирлашмалари, сиёсий партия ёки касаба уюшмалари киради. Қорақалпоғистон Республикасида ҳам жамоат бирлашмалари тузилиши мумкин.

Маҳаллий жамоат бирлашмаларига вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча ва қишлоқ жамоат бирлашмалари киради. Бу жамоат бирлашмаларига низомларида белгиланган фаолиятни бутун вилоят ҳудудида, Тошкент шаҳрида эса шаҳар ҳудудида амалга оширадиган жамоат бирлашмалари, вилоят, Тошкент шаҳар жамоат бирлашмалари киради.

Бутун туман (шаҳар) ҳудудида фаолият кўрсатадиган жамоат бирлашмалари туман (шаҳар) жамоат бирлашмалари дейилади. Фаолиятини шаҳарчада, қишлоқ ҳудудида амалга оширадиган жамоат бирлашмалари шаҳарча, қишлоқ жамоат бирлашмалари дейилади.

Қонунга асосан, зарур бўлган ҳолларда вилоятлар- аро ва туманлараро жамоат ташкилотлари тузилиши мумкин.

Халқаро жамоат бирлашмалари Ўзбекистон Респуб- ликаси ва битта ёки ундан кўпроқ хорижий давлат ҳудудида фаолият кўрсатадиган жамоат бирлашмалари- дир.

Башарти чет элда тузилган халқаро жамоат бирлаш- маси таркибига республика жамоат бирлашмаси кол- лектив аъзо сифатида кирса, республика жамоат бир- лашмасининг низоми ҳам жамоатчилик бирлашмаси тўғрисидаги қонунга мувофиқ рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмалари Ўзбекистон Республикаси қонунларига ва ўз низомларига мувофиқ халқаро жамо- ат бирлашмалари билан бевосита алоқа ўрнатишлари мумкин.

Сўнги йилларда жамоат бирлашмаларини нодавлат ташкилотлар ёки ҳукуматга қарашли бўлмаган нотижор- ат ташкилотлар (ХҚБНТ) тарзида таърифлаш расм бўла бошлади. Улар фаолияти эрқали фуқароларнинг ижтимоий фаоллиги рўёбга чиқарилиши мумкин. Ўзбе- кистон Республикаси Адлия вазирлигининг маълумо- тига кўра, устави уларни ХҚБНТ деб ҳисоблаш имко- нини берадиган 350 дан зиёд жамоат бирлашмаси бор. ХҚБНТнинг адлия органлари томонидан рўйхатга оли- ниши уларга юридик шахс мақомини беради ва давлат идоралари ҳамда бошқа жамоат муассасалари билан муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти бўлиш имко- ниятини беради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1999 йил 14 апрелда “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғри- сида” Ўзбекистон Республикасининг қонунини қабул қилди. Қонуннинг қабул қилиниши мазкур тоифа жа- моат бирлашмаларининг фаолияти кенг ҳуқуқий асосга таяниши ва ривожланиши учун йўл очиб берди. Нодав- лат нотижорат ташкилотини жисмоний ёки юридик шахслар (ёки биргаликда) ихтиёрийлик асосида таш- кил этадилар. Улар жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини бошқа демокра- тик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва бошқа номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун ҳамда бошқа ижтимоий фойдали мақсадларда тузилади.

Давлат нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиши учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради. Давлат уларнинг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига кўмак кўрсатиши мумкин. Давлат идоралари, мансабдор шахслар нодавлат нотижорат ташкилот фаолиятига аралашшига, худди шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотнинг давлат идоралари ҳамда мансабдор шахсларининг фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди. Қонунда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, шунингдек, уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари, ташкил этилиш асослари, уставлари, рўйхатдан ўтказиш тартиблари, мулкый мақоми, тадбиркорлик фаолияти ва солиқ тўлаш масалалари ҳамда фаолиятини тўхтатиш ва тугатиш тартиблари батафсил белгилаб берилган.

Ўзбекистонда ХҚБНТ шаклланаётган фуқаролик жамиятининг таркибий қисмидир. Фуқаролар ёки юридик шахсларнинг ташаббуси билан тузилган бу кўнгилли ўзини ўзи бошқарувчи ташкилотлар хилма-хиллиги билан фарқланади. Уларни қуйидаги (аниқ мисоллар орқали кўрсатиладиган) гуруҳларга бўлиш мумкин:

1) аҳоли муайян йирик тоифаларининг ижтимоий манфаатларини кўзлаб ишлашга ихтисослашган ҳукуматга қарашли бўлмаган умуммиллий ташкилотлар;

2) “Маҳалла” жамғармаси (фуқароларнинг жамоавий-маҳаллий ўзини ўзи бошқарувига доир ҳаракатини мувофиқлаштирувчи);

3) Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар кўмитаси (республикада ва жойларда кўмиталарнинг бошлиқлари давлат раҳбарияти тизимига киритилганлиги туфайли барча даражаларда ҳукумат ташкилотлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда ишлаш механизмига эга) Ишбилармон аёллар уюшмаси, Олима аёллар уюшмаси каби шерик ташкилотларни таъсис этган;

4) Ўзбекистон Республикаси Ногиронлар уюшмаси (маълумотларга кўра унинг таъсир доирасида 600 мингдан зиёд киши бор);

Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим тарихий воқеа содир бўлди. 2001 йилнинг 25 апрелида Ўзбекистон Республикасида “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг Таъсис қурултойи бўлиб ўтди. Унда мамлакат ёшларининг янги ижтимоий

ҳаракати яхлит бир демократик ташкилот, уюшма сифатида юзага келди. Таъсис қурултойида мамлакатнинг барча вилоятлари, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистондан келган делегатлар — ёшларнинг энг фаол вакиллари иштирок этди. Анжуман ишида ҳаракатнинг Ташаббус гуруҳи ва Маслаҳат кенгаши аъзолари, ёшлар масалалари билан шуғулланадиган ташкилотлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирок этди.

Қурултой қатнашчиларига мамлакат Президенти И.А. Каримов табрик йўллаб, унда жумладан шундай деди: “Ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат ўз фарзандлари қиёфасида, униб-ўсиб келаётган ёш авлод тимсолида шу халққа хос энг гўзал фазилатларни намоён этадиган, унинг эзгу орзу-ниятларини амалга оширишда мардлик ва фидойилик кўрсатишга қодир бўлган ўз таянчи ва суянчини кўриши табиийдир...

Халқимизнинг асрий орзу-умидлари рўёбга чиқаётган бугунги кунда ўғил-қизларимизни ўз сафларида бирлаштирадиган, ўз тақдирини эл-юрт тақдири билан узвий боғлаган, Ватаннинг шаъни, ор-номуси учун курашга отланган ёш авлодни эзгу мақсадлар сари етаклайдиган ёшлар ташкилоти тузишни ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда...

Ўзбекистон ёшларининг хоҳиш-иродасини, уларнинг жўшқин ва соф интилишларини ифода қиладиган сиз — қурултой делегатлари мураккаб ва шиддатли замон бугун олдимизга қўяётган долзарб вазифаларни адо этиш борасидаги улкан масъулиятни чуқур англаб, “Камолот” ижтимоий ҳаракатини шу асосда ташкил этасиз, деб ишонаман. Ана шу олижаноб мақсад йўлида сизларга ғайрат-шижоат тилайман”.¹

ХҚБНТ фаоллари ва чет эллик экспертлар ўртасида ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотнинг мақоми унинг тузилишини ким молиявий таъминлаганлигига қандай боғлиқ бўлиши хусусида баҳслар юритилмапти. ХҚБНТнинг аввало фуқаровий ва мустақил ташкилот сифатидаги фаолияти белгилловчи ўрин тутади деган фикр кўпроқ тарқалган. Ўзбекистонда кам сонли ва фаолият кўлами чекланган ХҚБНТлар ўзининг ҳуқуқий жиҳатдан расмийлашувида энг кўп қийинчиликларга дуч келмоқда. Улар маҳаллий адлия органлари томонидан рўйхатга олиниши лозим.

¹ Ўзбекистон овози. 2001. 26 апр.

Қисман ҳукуматга қарашли ҳолда (давлатнинг ташкилий ва моддий-молиявий қўллаб-қувватлашида) тузилган бир қатор жамғармалар, марказлар ва жамиятларнинг ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотларга айланишини тенденция сифатида эътироф этиш мумкин. Бу Ўзбекистонда ҲҚБНТ ҳаракатининг шаклланишига хос хусусиятдир. Шу билан бирга, “ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотлар” таърифининг ўзига аҳолининг анъанавий кайфиятдаги ёки ҲҚБНТнинг давлатга нисбатан шериклик роли тўғрисида яхши хабардор бўлмаган қисми ишончсизлик билан қарайди.

Бундай ташкилотлар ҳақида амалдаги қонун ҳужжатларида ҳатто эслатиб ўтилмаганлиги уларнинг тўлақонли ривожланишига муайян тўсиқ бўлмоқда. Бу етишмовчиликни бартараф этиш учун Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий маркази ЕХХТнинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бюроси ҳамда бошқа халқаро ташкилотлар билан биргаликда ҲҚБНТ бўйича миллий қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш учун халқаро тажрибани ўргандилар ва таклифлар тайёрладилар.

Унда қуйидагиларни қайд этиб ўтиш таклиф этилмоқда, жумладан ҲҚБНТ:

— ўз устави Конституцияга ва қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлган тақдирда, уни адлия органларида рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эга бўлади;

— ўзининг ижтимоий аҳамиятли лойиҳаларини амалга ошириш учун ҳар қандай қонуний асосда ишлаб турган дунёвий ташкилот ва фуқаролардан ҳомийлик ёрдами олиши мумкин;

— мамлакат минтақаларида ўз филиаллари ёки бошқа таркибий бўлинмаларини тузади, бошқа ҲҚБНТнинг муассислари бўлиши мумкин;

— ижодий, хайрия, маданий-маърифий, ахборотга оид, ижтимоий-қўмаклашувга оид ва жамият учун фойдали бошқа фаолиятни амалга оширади;

— зарурат бўлганда муҳтож фуқаролар ёки бошқа ҲҚБНТларни ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди;

— ўз устави доирасида халқаро фаолият билан шуғулланиши ва чет эл ҲҚБНТлари билан алоқа боғлаши мумкин;

— давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов компанияларида ёки бошқа сиёсий фаолиятда иштирок этмайди;

-- одамлар соғлиги ва руҳиятига зарарли, Ўзбекистон Республикаси халқининг маънавий ва маданий қадриятларига путур етказишга қаратилган фаолият олиб бормади.

Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан белгиланади. Жумладан, “Ўзбекистон Республикасининг жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги ва Ўзбекистон Республикасининг “Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонунларида жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари, уларнинг мақсадлари, иш фаолиятининг шакллари, тузилиш тартиби кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўзларининг давлат ва жамият ишларида қатнашиш ҳуқуқини жамоат бирлашмаларига уюшган ҳолда амалга оширадилар.

Жамоат бирлашмаларининг фаолияти жуда кенг соҳаларни ўз ичига олади. Уларнинг ҳуқуқлари, ҳар бир жамоат бирлашмасининг низомларида ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда кўрсатилган бўлади.

Жамоат бирлашмаларининг низомлари давлат томонидан рўйхатга олинади. Низомларни рўйхатга олиш тартиби жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонуннинг II-моддасида кўрсатилган. Масалан, Ўзбекистон Республикасида амал қилувчи халқаро жамоат ташкилотларининг, республика, вилоятлараро бирлашмаларининг низомлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинади.

Вилоят, туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳудудида ёки икки ва ундан ортиқ туман, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ ҳудудида фаолиятини амалга оширадиган жамоат бирлашмаларининг низомлари эса вилоят адлия бошқармалари томонидан рўйхатга олинади.

Жамоат бирлашмалари, уларнинг низомлари рўйхатга олинган кундан бошлаб, ўз фаолиятларини амалга оширадилар ва юридик шахс деб тан олинадилар.

Жамоат бирлашмалари низомларида, дастурий ва бошқа ҳужжатларида белгиланган мақсадлар, вазифаларни амалга ошириш учун, ўз мақсадлари ва фаолияти тўғрисидаги ахборотни эркин тарқатадилар, қонунда кўзда тутилган ҳолларда ва тартибда эса:

— давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларини шакл-лантиришда қатнашадилар;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини тайёрлашда иштирок этадилар;

— давлат ва жамоат идораларида эса ўз аъзолари (қатнашчилари) номидан иш юритади ва уларнинг ман-фаатларини ҳимоя қиладилар;

— Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда, жамоат бирлашмаларининг дас-турлари ва низомларида кўрсатилган бошқа ваколат-ларни амалга оширадилар.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда жамоат бирлашмала-рининг давлат ва жамият ишларини бошқаришда фуқа-роларни жалб қилиб, улар иштирокида давлатни ва жамиятни ривожлантиришга ҳисса қўшишлари учун тўлиқ имкониятлар яратилган.

Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонунда уларни тузиш ва фаолиятини тўхтатиш тартиби ҳам кўрсатил-ган. Жамоат бирлашмаси камида ўн нафар фуқаронинг ташаббуси билан тузилади. Жамоат бирлашмасини ту-зиш ташаббускорлари таъсис съездини (конференция-сини) ёки умумий йиғилишни ўтказиб, унинг низоми (ўзга асосий ҳужжат)ни қабул қилади ва раҳбар орган-ларни тузади. Қонунга мувофиқ, нафақат Ўзбекистон фуқаролари, балки чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам жамоат бирлашмаларига аъзо этиб қабул қилинадилар. Республика сиёсий партияла-рига аъзо бўлиш ҳуқуқига эса фақат 18 ёшга тўлган фуқаролар эгадирлар.

Партиялар ўз аъзоларининг сиёсий иродасини ифо-далаб, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини ту-зишда иштирок этишни, шунингдек, республика Олий Мажлиси ва халқ депутатлари кенгашларига сайланган ўз вакиллари орқали ҳокимият органларининг фаолия-тида қатнашишни асосий вазифа қилиб қўядилар. Улар-нинг дастурий ҳужжатлари бўлади ва бундай ҳужжатлар матбуот орқали омманинг эътиборига ҳавола қилинади. Ўзбекистон Республикасининг ҳар бир фуқароси ўз сиёсий иродасини ўзи хоҳлаган сиёсий партияга аъзо бўлиб, ўша партия орқали ифода этиши мумкин. Бун-дай эркинлик, ўз навбатида, халқ сиёсий онгининг ўсишига, мамлакатда ҳар хил дунёқарашга эга, ўз Ва-тани истиқлоли ва ҳар томонлама ривожланишига бор куч-ғайратини сарфлайдиган инсонларнинг кўпайишига

олиб келади. Ўзбекистондаги сиёсий партиялар ҳар хил йўллар билан ўз аъзолари ва бошқа фуқароларнинг давлат ишларида иштирок этишини таъминлашга ҳаракат қилади.

Сиёсий партиялар республика Олий Мажлиси, халқ депутатлари кенгашлари депутатлигига номзодлар кўрсатиш, сайловолди ташвиқот ишларини олиб бориш, республика Олий Мажлисида ва тегишли халқ депутатлари кенгашларида ўз тарафдорлари бўлган депутатлар фракциялари, гуруҳларини тузиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари сиёсий партияларнинг дастурини, уларнинг мақсадларини ўрганиб чиқиш имкониятига эгадирлар, ўз ихтиёрлари ва хоҳиш-иродаларини сиёсий партияларга аъзо бўлиш орқали ифодалайдилар. Сиёсий партияларга аъзолик фақат якка тартибда амалга оширилади. Бир партиянинг аъзоси айна вақтда иккинчи партияга аъзоликка қабул қилинмайди. Оммавий жамоат ҳаракатлари ҳам сиёсий ёки ўзга мақсадларни кўзлайдилар, лекин уларнинг рўйхатга олинган аъзолари бўлмайди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда хизмат қилувчи шахслар, ҳарбий хизматчилар ўз хизмат фаолиятида фақат қонун доирасида иш юритадилар, шунинг учун бу шахслар сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадни кўзловчи оммавий жамоат ҳаракатларининг аъзолари бўла олмайдилар.

Жамоат бирлашмалари қонунларда белгилаб қўйиладиган тартибда ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти билан шуғулланадилар ҳамда фақат ўз низомидаги вазифаларни бажариш мақсадида юридик шахс мақомига эга бўлган корхоналар хўжалик ҳисобидаги ташкилотларни тузишга ҳақлидирлар.

Жамоат бирлашмаларининг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятидан олинган даромадлар фақат низомда кўрсатилган вазифаларни бажариш учун фойдаланилади. Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонунга асосан, сиёсий мақсадларни кўзловчи сиёсий партиялар ва оммавий жамоат ҳаракатларининг диний ташкилотлардан, чет эл давлатлари, ташкилотлари ва фуқароларидан молиявий ва ўзга ёрдам олиши ман этилади, улардан тушган маблағлар эса давлат фойдасига ўтказилади.

Сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 60-моддасига асосан, ўз фаолиятлари-

нинг молиявий манбалари ҳақида Республика Олий Мажлисига ёки у вакил қилган органга белгиланган тартибда ошқора ҳисоботлар бериб турадилар.

Жамоат бирлашмаларининг мулкӣ қонуи билан муҳофаза қилинади. Жамоат бирлашмалари оммавий ахборот воситаларини таъсис этишлари ҳамда амалдаги матбуот ва бошқа оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонуиларга мувофиқ ношарлик фаолияти билан ҳам шуғулланишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонуилари, республика Президенти фармонлари ва ҳукумат қарорлари бутун республика ҳудудида фаолият кўрсатадиган барча жамоат бирлашмалари учун уларнинг ниҳомларида, бошқа ҳужжатларида кўзда тутилган вазифаларни бажаришда ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси давлат органлари жамоат бирлашмалари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини таъминлайди ҳамда Конституцияга мувофиқ, уларга ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беради.

Давлат ёшлар, болалар ташкилотларига моддий ва маънавий мадад беради, уларга нисбатан имтиёзли солиқ сиёсати ўтказилишини таъминлайди, болалар ташкилотларига, мактаб, мактабдан ташқари муассасалар биноларидан, клублардан, маданият саройлари ва уйлاردан, спорт иншоотларидан бешул ёки имтиёзли шартлар билан фойдаланиш ҳуқуқини беради.

Конституцияга асосан, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашушига, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашушига йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ва Жиноят кодексларида жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилувчи қоидалар мустаҳкамланган. Давлат органлари ва мансабдор шахслар учун бу қоидалар мажбурийдир. Қонунга асосан, сиёсий партиялар, ташкилотлар, бошқа жамоат бирлашмалари фаолияти асосан улар аъзоларининг (қатнашувчиларининг) ишдан бўш вақтида ва мазкур бирлашмалар маблағи ҳисобидан амалга оширилади.

Жамоат бирлашмалари манфаатларига дахлдор масалалар қонуиларда кўзда тутилган ҳолларда тегишли

жамоат бирлашмалари иштирокида ёки улар билан келишилган ҳолда давлат органлари ва хўжалик ташкилотлари томонидан ҳал қилинади.

Давлат молия органлари жамоат бирлашмаларининг маблағ билан таъминланишини ва улар даромадларининг манбаларини солиқлар тўғрисидаги қонунларга мувофиқ назорат қилиб боради. Прокуратура органлари эса жамоат бирлашмалари республика қонунлари ва республика Президенти фармонларини қай даражада тўғри бажараётганлигини назорат қилиш ҳуқуқига эга.

Жамоат бирлашмаларининг низомини рўйхатга олган Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ва унинг жойлардаги органлари жамоат бирлашмаси фаолиятининг мақсадларига тааллуқли низом қондаларига риоя этилишини назорат қилади. Жамоат бирлашмаси, уни рўйхатга олган Адлия вазирлиги органларига уларни қизиқтирган масалалар бўйича ҳисобот бериб туради. Рўйхатга олувчи адлия органлари жамоат бирлашмасининг раҳбар органидан қабул қилинган қарорларни тақдим этишни талаб қилишга, жамоат бирлашмалари ўтказадиган тадбирларда қатнашиш учун ўз вакилларини юборишга, жамоат бирлашмасининг низомга риоя қилиши билан боғлиқ масалалар юзасидан жамоат бирлашмаси аъзоларидан ва бошқа фуқаролардан тушунтириш олишлари мумкин. Бу ҳар қандай бирлашма фаолияти ошкоралик билан амалга оширилишини таъминлайди.

Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонунни бузиш амалдаги қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий, моддий ёки ўзга жавобгарликка сабаб бўлади. Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонунни бузганлик учун айбдор бўлган давлат ва жамоат органларининг мансабдор шахслари, шунингдек, фуқаролар жавобгарликка тортиладилар. Шу билан бирга, жамоат бирлашмаси, шу жумладан, ўз низомини рўйхатдан ўтказмаган жамоат бирлашмалари ҳам жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонунни бузсалар, жавобгар бўладилар.

Агар жамоат бирлашмаси ўз низомида белгилаб қўйилган мақсадлар ва вазифалар доирасидан четга чиқадиган ёки қонунни бузадиган хатти-ҳаракатларни содир этса, шу жамоат бирлашмасининг раҳбар органи жамоат бирлашмаси низомини рўйхатга олган адлия органи ёки прокурор томонидан ёзма равишда огоҳлантирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 62-моддасига мувофиқ, жамоат бирлашмаларини тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тақиқлаб ёки чеклаб қўйиш фақат суд қарори асосидагина амалга оширилади.

Маҳаллий жамоат бирлашмаларига нисбатан бундай ҳаракат тегишли вилоят, Тошкент шаҳар, туман судлари томонидан амалга оширилади. Халқаро жамоат бирлашмалари, давлатлараро жамоат бирлашмаларининг бўлимлари, вилоятлараро жамоат бирлашмаларининг фаолияти эса республика Бош прокурори, Ўзбекистон Адлия вазирлиги тақдимига мувофиқ, Ўзбекистон Олий суди қарори билан тўхталиши мумкин. Бундай вақтда Олий суд қарори устидан шикоят қилинмайди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил бўлганидан сўнг кўппартиявийлик ҳолати вужудга келди. Ҳозирда Ўзбекистонда бир неча сиёсий партиялар, ижтимоий сиёсий ҳаракатлар пайдо бўлди ва жамият ишида фаол иштирок этмоқда. 1996 йил 26 декабрда “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинди. Бу қонуннинг 1-моддасида сиёсий партияга қуйидагича таъриф берилган: “Сиёсий партия қарашлар, манфаатлар ва мақсадларнинг муштараклиги асосида тузилган, жамият муайян қисмининг давлат ҳокимиятини шакллантиришдан иборат сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг кўнгилли бирлашмасидир”.

Сиёсий партиялар тўғрисидаги ушбу қонунда, сиёсий партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари, улар фаолиятининг кафолатлари, уларни тузиш тартиби, низоми, рўйхатга олиш, фаолиятини тўхтатиш тартиби, уларнинг ҳуқуқлари, вакиллик органларидаги партия фракциялари, гуруҳларининг мақсади, вазифалари тўлиқ кўрсатиб берилган.

Ўзбекистонда олиб борилаётган сиёсат жамоат бирлашмаларига катта масъулият юклайди. Бундай масъулиятнинг асосий негизи ҳар қандай жамоат бирлашмаси олдида қўйилган ягона мақсадни, яъни бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ҳар бир фуқаронинг ижтимоий ҳимояланган бўлишини, уларнинг давлат ва жамиятни бошқаришда онгли равишда ва фаол иштирок этишини таъминлашдан иборат. Жамоат бирлашмалари республикада амалга оширилаётган ислоҳот-

ларни ўз аъзолари иштирокида таҳлил қилишлари ва уларга нисбатан ўзларининг фикрларини билдиришлари, ислохотлар натижасида ўз олдиларида турган вазифаларни аниқлаб олишлари ва барча аъзоларини уларни бажаришга жалб этишлари лозим. Бу, ўз навбатида, жамиятдаги барча кучларни ягона мақсад — Ўзбекистоннинг юксак ривожланиши, ҳар бир фуқаронинг тинч-тотув ва фаровон ҳаёт кечириши йўлида бирлаштиради.

Оила, мактаб, оммавий ахборот воситалари. Фуқаролик жамияти ўзлигини намоён этишда, муайян мақсад ва эҳтиёжларига эришишда оила ва мактаб каби ноёб ташкилий тузилмалар, ижтимоий муассасалар кўмагидан фойдаланади. Оила ҳам, мактаб ҳам (*мактаб* сўзи жамиятдаги барча таълим масканларининг мажмуини ифодаловчи тушунча сифатида ишлатилмоқда) фуқаролик жамиятининг узвий таркибий қисми бўлиб, муайян ижтимоий вазифани ўтайди.

Оила жамиятнинг бирламчи, асосий бўғинидир. Оила инсонларнинг турмуш кечириш ва ҳаёт давомийлигини таъминлаш тарзидир. Унинг жамиятдаги юксак нуфузи, эътибори ва аҳамияти боис Конституциямизда оилага алоҳида модда бағишланган. “Оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга” (63-модданинг 1-қисми).

Ўзбекистонда 1998 йилнинг “Оила йили” деб эълон қилинганлиги ва “Оила манфаатларини таъминлаш борасида 1998 йилда амалга ошириладиган тadbирлар давлат дастури”¹ қабул қилинганлиги, унинг ҳаётга тўла татбиқ этилганлиги бевосита рамзий маъно касб этади. Мамлакат Президенти И.А.Каримов оила ҳақида гапириб, шуни таъкидлаган эди: “...авваламбор, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор. Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустақкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла-юрт мустақкам бўлсагина, давлатда осойишталик ва барқарор-

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 январдаги 45-сон қарори // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. 1998 йил, январь. — Т., 1998. 102—103-бетлар.

лик ҳукм суради. Зеро, оила фаровонлиги миллий фаровонлик асосидир.

Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланган”.¹

Оила фуқаролик жамиятининг таянч тузилмаларидан бири, десак муболаға бўлмайди. Зеро, бу муқаддас масканда нафақат инсон дунёга келади, балки у маънан ва ахлоқан тарбияланади, шаклланади ҳамда камол топади. Унинг шахс ўзлигини намоеён этишидаги аҳамияти бениҳоя каттадир. Ҳозир республикамизда 3,5 миллиондан зиёд оила мавжуд. Ҳар йили 230—235 минг атрофида ёш (янги) оила вужудга келиб, ўртача 700 мингдан зиёд бола туғилади. Юртимиздаги оилаларнинг 35 фоиздан ортигини ёш оилалар ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасида оила, оналик ва болалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш, моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш борасида эътиборга молик чоратадбирлар кўриб келинмоқда. Юқорида зикр этилган “Оила манфаатлари” давлат дастурини амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан 144339 миллиард сўм, 1,5 миллион немис маркаси, 160 миллион АҚШ доллари сарфланган. 1998 йил мобайнида 7400 квадрат метр уй-жой қурилиб, фойдаланишга топширилди, натижада минглаб оилаларнинг яшаш шарт-шароитлари яхшиланди. 2000 йилдаги вазиятга кўра болалар боғчаларининг сони 7800 тадан ортиқ бўлиб, уларда 684200 дан зиёд болалар тарбия ва таълим олмоқда.

Кам таъминланган оилаларга давлат кўмагини кўрсатиш йил сайин ошиб бормоқда. Масалан, 1999 йилда болали оилаларнинг 40 фоиздан зиёди нафақа олди. Нафақаларнинг ҳар бир оилага берилган ўртача миқдори қарийб 1500 сўмни ташкил этди. Ҳозирги вақтда, 145 мингдан ортиқ аёллар давлат ижтимоий ёрдам тизими орқали нафақалар оладилар. Улар ижтимоий нафақа олувчиларнинг 60 фоизини ташкил этадилар.

Оилаларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг бюджетига

¹ 1998 йил — оила йили. 1998 год — год семьи. Т.: Ўзбекистон, 1998, 9—10-беғлар.

мадад бобида қўйидаги тадбир ҳам ибратлидир. Сўнги йилларда биринчи синф ўқувчиларига ўқув қуроллари ва кийим-кечакларнинг бепул берилиши жорий этилди. 1998—1999 ўқув йилида бу тоифа ўқувчиларга 767 миллион сўмга 630 мингдан кўпроқ ўқув қуроллари жамланмаси бепул тарқатилди. Шунингдек, 1072 миллион сўмлик қишки кийим-кечаклар кам таъминланган оилаларнинг фарзандлари бўлган 373 мингдан ортиқ болага ҳада қилинди.

Оиланинг жамиятдаги ўрнини таъминлашда, унинг ҳуқуқий муҳофазаси ва ижтимоий мавқеини мустаҳкамлашда “Оила кодекси”нинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси жаҳон ҳамжамияти эътироф этган ҳуқуқий нормаларга тўла мос равишда тузилгани ҳолда, **“оила — жамиятнинг таянч тузилмаси”** деган фикрга асослангандир.

Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг вазифаси оилани мустаҳкамлашдан, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат, ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш ҳамда оила олдида унинг барча аъзоларининг масъулиги ҳисси асосида қуришдан, бирон-бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўймасликдан, оила аъзолари ўз ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга оширишини ҳамда бу ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат (Кодекснинг 1-моддаси). Оилавий муносабатларни тартибга солиш эркак ва аёлнинг ихтиёрий равишда никоҳ иттифоқини тузиши, эр ва хотиннинг шахсий ҳамда мулкий тенг ҳуқуқлилигига асосланади.

Оилавий муносабатларда фуқароларнинг ҳуқуқлари фақат қонунга асосан ва фақат оиладаги бошқа аъзоларнинг ҳамда ўзга фуқароларнинг ахлоқи, шаъни, қадр-қиммати, соғлиғи, ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида зарур бўлган меъёрадагина чекланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида оила, оналик, оталик ва болалик давлат ҳимоясидадир. Оналик ва оталик иззат-икромга ҳамда ҳурматга сазовордир.

Она ва бола манфаатларини муҳофаза қилиш аёлларнинг меҳнати ва соғлиғини сақлашга доир махсус тадбирлар кўриш, меҳнатни оналик билан боғлаб олиб бориш учун аёлларга шароит яратиш, оналик ва болаликни ҳуқуқий ҳимоя қилиш, моддий ва маънавий

жиҳатдан қўллаб-қувватлаш йўли билан таъминланади (Кодексининг 4-моддаси).

Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида оиланинг тутган ўрни хусусиятлари орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

биринчидан, ҳуқуқий механизмлар, масалан, ижтимоий ёрдам, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш, жамоат тартибини таъминлашнинг самарали ишлаши оиланинг қўллаб-қувватлашига муҳтож. Негаки у давлат фаолиятини инсонийлаштиришга қаратилган кўпгина жамоат талаб-эҳтиёжларини ва манфаатларини келтириб чиқаради.

иккинчидан, мамлакатни ислоҳ қилишнинг ва давлат фаолиятининг энг муҳим муаммоларини оилада норасмий баҳолаш, оилавий бирдамлик, шунингдек, ахборот билан (электрон ахборот воситалари кенг тарқалиши эвазига) таъминлаш даражасининг ўсиши, бир томондан, жамоатчилик фикрини ва, айниқса, ёшлар ахлоқини барқарорлаштиради; иккинчи томондан, ислохотларнинг ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий механизмларини самаралироқ йўлга қўйиш мақсадида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаруви етакчилари ва депутатлар, жамоатчилик фикри орқали давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таъсир кўрсатади.

учинчидан, давлат янги шароитларга ижтимоий-иқтисодий ва руҳий мослашишга қаратилган қонунлар, давлат бошлиғининг фармонлари, ҳукумат қарорлари орқали оилаларнинг ҳаётий муҳим манфаатларига бевоқифа боғлиқ ҳолда иш олиб бориши ижтимоий кескинлик нисбатан паст бўлишини ва ижтимоий портлашларнинг олдини олишини таъминлайди.

Фуқаролик жамиятининг интеллектуал, ақлий салоҳиятини таъминлаш ва муттасил юксалтириб боришда **мактабнинг** аҳамияти беқиёсдир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга, деб таъкидланган. Билим олиш ҳуқуқи шахснинг асосий ҳуқуқларидан биридир. 1997 йил 29 августда қабул қилинган “Кадрлар тайёрлаш тўғрисидаги Миллий дастур” ҳамда “Таълим тўғрисида”ги қонунга мувофиқ мамлакатда кўп босқичли узлуксиз таълим тизими вужудга келтирилган. Мамлакатда таълим ва тарбия инсонпарвар ва демократик хусусиятга эга.

Ҳар бир шахсга жинси, тили, ёши, ирқий ҳамда

миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, билим олишда тенг ҳуқуқлар кафолатланади (Қонуннинг 4-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат, нодавлат таълим муассасалари;

2) таълим тизимининг фаолият кўрсатиши ва ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини бажарувчи илмий-педагогик муассасалар;

3) таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари, шунингдек, уларга қарашли корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар.

Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

Ўзбекистон Республикасида таълим қуйидаги турларда амалга оширилади:

1) мактабгача таълим;

2) умумий ўрта таълим;

3) ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;

4) олий таълим;

5) олий ўқув юртидан кейинги таълим;

6) кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

7) мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача таълим бола шахсини соғлом ва етук, мактабда ўқишга тайёрланган тарзда шакллантириш мақсадини кўзлайди. Бу таълим олти-етти ёшгача оилада, болалар боғчасида ва, мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таълим муассасаларида олиб борилади.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, умумий ўрта таълим босқичлари қуйидагиларни ўз ичига олади;

1) бошланғич таълим — (I—IV) синфлар;

2) умумий ўрта таълим — (I—IX) синфлар.

Бошланғич таълим умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилгандир. Мактабнинг биринчи синфига болалар олти-етти ёшдан қабул қилинадилар.

Умумий ўрта таълим билимларнинг зарур ҳажмини беради, мустақил фикрлаш, ташкилотчилик қобилия-

ти ва амалий тажриба кўникмаларини ривожлантиради, дастлабки тарзда касбга йўналтиришга ва таълимнинг навбатдаги босқичини танлашга ёрдам беради.

Болаларнинг қобилияти, истеъдодини ривожлантириш учун ихтисослаштирилган мактаблар ташкил этилиши мумкин.

Ўрта махсус, касб-хунар таълими олиш мақсадида ҳар ким умумий ўрта таълим асосида академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишнинг йўналишини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқига эга.

Академик лицейлар ва касб-хунар коллежлари эгалланган касб-хунар бўйича ишлаш ҳуқуқини берадиган ҳамда бундай иш ёки таълимни навбатдаги босқичда давом эттириш учун асос бўладиган ўрта махсус, касб-хунар таълими беради.

Академик лицей ўқувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини жадал ўстиришни, уларнинг чуқур, табақалаштирилган ва касб-хунарга йўналтирилган билим олишларини таъминлайдиган уч йиллик ўрта махсус ўқув юртидир.

Касб-хунар коллежи ўқувчиларнинг касб-хунарга мойиллиги, маҳорат ва малакасини чуқур ривожлантиришни, танланган касблари бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишини таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб-хунар ўқув юртидир.

Мамлакат таълим тизими ислохотлари силсиласида олий таълим алоҳида ўрин тутади. Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайди.

Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш олий ўқув юртларида (университетлар, академиялар, институтлар ва бошқа олий таълим муассасаларида) ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида амалга оширилади.

Олий таълим икки босқичга: давлат томонидан тасдиқланган намунадаги олий маълумот тўғрисидаги ҳужжатлар билан далилланувчи бакалаврият ва магистратурага эга.

Бакалаврият олий таълим йўналишларидан бири бўйича пухта билим берадиган, ўқиш муддати камида тўрт йил бўлган таянч олий таълимдир.

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича бакалаврият негизида камида икки йил давом этадиган юқори олий таълимдир.

Фуқаролар иккинчи ва ундан кейинги олий маълумотни шартнома асосида олишга ҳақдидирлар.

Ўзбекистон таълим тизимининг мазмуни ва салоҳияти, таълимнинг савияси ҳамда мактаб ишларининг даражаси бўйича дунёдаги етакчи давлатлар қаторига чиқиб олди. Мустақиллик йиллари мобайнида мамлакатда таълим тизими тубдан ислоҳ этилди, кадрлар тайёрлашнинг давлат тизими сақлаб қолиниб, у янада такомиллаштирилди ва шу орқали аҳолининг барча қатламлари учун — моддий аҳволи, яшаш жойи, миллатидан қатъи назар — таълим олишнинг исталган босқичларига кенг йўл очилди.

Таълим соҳасидаги асосий тамойиллар қуйидагилардан иборат:

1) саводхонлик даражаси ва таълим савияси бўйича юқори кўрсаткичларнинг сақлаб қолинганлиги. 1997—2000 йилларда саводхонлик даражаси 98,0%—99,5% ни ташкил этди;

2) янги тўққиз йиллик мактаб таълими принципининг сақлаб қолинганлиги; ўрта мактабларда олти тилда: ўзбек, қорақалпоқ, рус, қозоқ, тожик, қирғиз тилларда дарс ўтилади;

3) мактабни битиргандан сўнг олий ва ўрта махсус билим юртларида таълим олувчилар сонининг ортганлиги. Масалан, 1996—1997 ўқув йили учун 28,6 минг битирувчи ўқишга қабул қилинган, кейинги ўқув йилида 35,8 минг йигит-қиз талаба бўлди.

2000—2001 ўқув йилида 46,5 минг киши олий ўқув юртлари талабаси бўлиш шарафига эришди, шундан 23 минг нафари давлат маблағлари ҳисобидан ўқиди. Ўзбекистонда 60 дан зиёд олий ўқув юртлари бўлиб, уларда 187 мингдан зиёд талаба таҳсил олади. Уларга 20 мингдан зиёд профессор-ўқитувчилар илм бермоқда.

Ўрта махсус ўқув юртлари талабалари сони ҳам ошиб бормоқда. 1996—1997 ўқув йилида 72062 бола ўқишга кирган бўлса, 1997—1998 ўқув йилида бу кўрсаткич 91766 нафарга етди. 2000—2001 ўқув йилида таълимнинг бу турида таҳсил олувчилар сони 110000 дан ошиб кетди. Юртимиз янги XXI асрга мактаб билан бирга академик лицейлар ва касб-хунар коллежларнинг кенг тизимини вужудга келтирган ҳолда кирди.

Таълим муассасалари, мактабларнинг жамият ижтимоий ҳаёти ва ривождаги аҳамияти бениҳоя каттадир. Аҳолининг саводхонлиги ва билим савияси қанчалик юқори бўлса, жамият равнақи шунчалик жадаллашади, ижтимоий турмуш муаммоларининг оқилона ҳал

этилиш имкониятлари шунчалик ортиб боради. Ёш авлоднинг мустаҳкам ва чуқур билимли бўлиши жамият маданият ва демократик тараққиётининг гаровидир.

Демократик жамиятда **оммавий ахборот воситалари** ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Зеро, оммавий ахборот воситалари, журналистлар давлат ҳокимияти идоралари билан халқ оммаси ўртасида алоқа боғловчи асосий бўғин сифатида майдонга чиқади. Жамият аъзоларини кундалик ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ҳаёт воқеликларидан тезкор, мунтазам ҳамда рўйи рост хабардор қилиб туриш уларнинг муҳим вазифасидир.

Ўзбекистонда ислоҳотлар орқали фуқаролик жамияти таркибий тузилмалари шаклланаётган ҳозирги шароитда оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва аҳамиятини белгилаш жуда долзарб масаладир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида: **“Мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий барқарорлик жамоатчилик фикрининг ҳолатига етарли даражада боғлиқ бўлиб, уни шакллантиришда... оммавий ахборот воситаларига муҳим ўрин берилади”**,¹ — деб таъкидлади.

Оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида баён этилган: “Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар.

Цензурага йўл қўйилмайди”.

Мазкур қонуннинг Асосий қонун даражасида мустаҳкамланганлиги, **биринчидан**, фуқароларнинг ўз фикрларини эркин тарзда матбуотда, радио ва телевидение орқали ёзма ёки оғзаки чиқишларда ифодалаш ҳуқуқини кафолатласа; **иккинчидан**, оммавий ахборот воситаларининг беназир аҳамиятига берилган юсак эътибордир. Ушбу конституциявий битикда учта муҳим принцип: оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги, улар фаолиятида қонуннинг устунлиги ҳамда цензура қилишга йўл қўйилмаслиги ўз ифодасини топган. Айни вақтда, ахборотнинг ҳаққонийлиги учун масъулият юкланиб, юридик жавобгарлик белгиланиши назарда тутилган. Бундан кўзланган мақсад оммавий ахборот воситалари томонидан эҳтиросга берилиш оқибатида ноўрин

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон. 1997. 176-бет.

ахборот тарқатилишининг олдини олиш, уларга чек қўйишдир.

Белгиланган конституциявий мезон асосида барча зарурий чора-тадбирларни амалга ошириш орқали оммавий ахборот воситаларини фуқаролик жамиятининг мустақил ва самарали институтига айлантириш лозим. Албатта, бунинг учун, аввало, оммавий ахборот воситалари фаолиятининг мазмун-моҳиятини тубдан янгилаш зарур бўлади. Табиийки, республикамиздаги янги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий шарт-шароитлар оммавий ахборот воситалари олдига мутлақо янги, шу пайтгача нотаниш бўлган вазифаларни қўймоқда. “Бугунги кунда,— деб таъкидлайди И.А.Каримов,— Ўзбекистоннинг оммавий ахборот воситалари фаолиятини тубдан ислоҳ қилиш зарурлиги борган сари аён бўлмоқда. Чунки ҳозирги чуқур ўзгаришлар, мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини демократиялаш суръатлари қарши-сида оммавий ахборот воситаларининг фаолияти талабга жавоб бермаяпти”¹.

Оммавий ахборот воситалари фаолиятини ислоҳ қилиш, уларнинг самарали ишлашига кўмак берувчи механизмларни тартибга солувчи қонунчилик базасини яратиш борасида муайян ишлар қилинди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1996 йил 30 августда “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги ва “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонунларни қабул қилди².

Бу йўналишдаги қонун ижодкорлик ишлари давом эттирилиб, тез орада, яъни Олий Мажлиснинг 1997 йил 24 апрелда бўлиб ўтган VIII сессиясида “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида” ҳамда “Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунлар тасдиқланди³. 1997 йил 25 декабрда эса Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди⁴.

Шубҳасиз, яратилган қонунлар давлат ҳамда нодавлат шаклдаги телевидение каналлари ишини ташкил қилиш, шунингдек, журналистларнинг профессионал

¹ Каримов И.А. Ўша асар. 176—177-бетлар.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1996. № 9. 135-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. № 4—5. 108 ва 110-моддалари.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1998. №1. 11-модда.

жиҳатдан камол топишига кенг кўламда ёрдам бериш, матбуот ва ахборот воситалари эркинлигини таъминлашда, жамиятда демократик муҳитни қарор топтиришда катта аҳамиятга эга бўлмоқда.

Мамлакатимизда ноширлик фаолиятининг эркинлиги қонун билан кафолатланган. Ноширлар ўз фаолиятларида, шу жумладан ноширлик йўналишларини, мавзуларини, ихтисослашувини, чиқариладиган маҳсулот нусхасини белгилашда, муаллифни танлашда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда қонунчиликни ҳужжатлари доирасида мустақилдир.

Мустақиллик, эркинлик зарурият ҳамда масъулиятни ҳис этиш билан боғлиқдир. Матбаа маҳсулототида мавжуд конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришга даъват этиш, давлат аҳамиятига молик сирларни ошкор қилиш, уруш, зўравонлик, беҳаёликни тарғиб қилиш, аҳоли орасига диний ва миллий нифоқ солиш, инсон ҳуқуқлари, шаъни ва қадр-қимматини камситиш, туҳмат қилиш ман этилади. Шунингдек, ноширлик фаолиятида монополияга ҳамда ноширлик фаолияти эркинлигидан қонун талабларига зид мақсадларда фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Фуқароларнинг сўз, матбуот ва ижод эркинлигини таъминлашда муаллифлик ҳуқуқининг қонун муҳофазасига олинганлиги муҳим қадам бўлиб хизмат қилади. Муаллифлик ҳуқуқи интеллектуал мулк билан боғлиқ бўлган, унга соҳиблик мазмунидан келиб чиқадиган ҳуқуқдир. Қонунга мувофиқ, адабий, драматик (сценарий), мусиқа, мусиқали-драматик, хореография, аудио-визуал (кино, теле ва видеофильмлар), теле-радио-асарлар, шунингдек, тасвирий санъат, архитектура, фотография ва бошқа асарлар муаллифлик ҳуқуқининг объектлари саналади. Асарлар ёзма, оғзаки шаклда ва уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда ифодаланиши мумкин. “Муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддасига биноан, асар кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар муаллифи деб эътироф этилади. Икки ёки undan ортиқ фуқаронинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифларга биргаликда тегишли бўлади”¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1996. №9. 134-модда.

Муаллифлик ҳуқуқини бузганлик, асардан ноқонуний фойдаланганлик учун юридик жавобгарлик қўлланади. Муаллифлик ҳуқуқининг эгаси билан шартнома тузмаган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қоидабузар ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан бой берилган фойдани қоплаши шарт. Ҳуқуқ эгаси қоидабузардан ўзи кўрган зарар ўрнига унинг қоидабузарлиги оқибатида олган даромадларини ундириб олишга ҳақли (Қонуннинг 46-моддаси). Ихтиёрий келишувга эришилмаган тақдирда, низоли вазият суд орқали ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг фикрлаш ва сўз эркинлиги, ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқи мустаҳкамланган. Мазкур ҳуқуқ ва эркинликларни рўёбга чиқаришда оммавий ахборот воситалари алоҳида ўрин тутаяди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти мамлакат ижтимоий ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш шароитида республика аҳолисининг ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш, оммавий ахборот воситалари, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг кўламда ривожлантиришга кўмаклашиш, ахборот хизматларининг замонавий бозорини шакллантириш мақсадида 2002 йил 3 июлида “Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш тўғрисида” фармон қабул қилди. Ушбу фармонга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлиги этиб қайта ташкил қилинди.

Республика матбуот ва ахборот агентлигининг зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилди:

— оммавий ахборот воситаларининг мустақил фаолиятига доир конституциявий ҳуқуқлар ва қонунчиликнинг бажарилиши, сўз ва матбуот эркинлиги кафолатларини таъминлаши мониторингини олиб бориш;

— республика фуқароларининг ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини янада тўлиқроқ қондириш, аҳолининг, аввало, ўсиб келаётган ёш авлоднинг билими, маънавий ва маданий савиясини ошириш манфаатларидан келиб чиққан ҳолда оммавий ахборот воситаларини, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг миқёсда ривожлантиришга кўмаклашиш;

— ноширлик ва матбаачилик фаолияти, оммавий ахборот воситалари, даврий нашрларни тарқатиш, шу

жумладан, мазкур фаолият турларида рўйхатга олиш ишларини бажариш соҳаларида давлат сиёсатини амалга ошириш;

— ахборот тайёрлаш, тарқатиш ва ундан фойдаланиш соҳасида республика фуқаролари ҳамда юридик шахсларининг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя этилишини таъминлаш;

— ноширлик фаолиятини лицензиялашни ташкил қилиш;

— реклама тайёрлаш, шунингдек, уни оммавий ахборот воситалари орқали тарқатиш соҳасида давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қатнашиш;

— ноширлик-матбаачилик фаолиятини ривожлантириш ва янгилаш, стандартлаштириш ҳамда сертификациялаш соҳасидаги чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш.

Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлигига цензура, таҳрир қилиш, тақиқлаш ҳамда оммавий ахборот воситалари фаолиятига ўзгача тарзда ғайриқонуний аралашуш қатъиян ман этилади (Фармоннинг 4-банди)¹.

Бизда ҳар кимнинг оммавий ахборот воситаларида чиқиш, ўз фикри ва эътиқодини ошкора баён этиш ҳуқуқи қонун билан кафолатланади. Қонунга кўра, Ўзбекистон Республикасида оммавий ахборот воситалари эркин бўлиб, улар Конституцияга ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият кўрсатади. Оммавий ахборот воситалари ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқидан фойдаланадилар ҳамда ўзлари эълон қилаётган ахборотнинг тўғрилиги ва ҳаққонийлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Таҳлил этилаётган қонунларнинг барчасида цензурага йўл қўйилмаслиги белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Республикасида **оммавий ахборот воситаларини цензура қилишга йўл қўйилмайди**. Эълон қилинаётган хабарлар ёки материаллар олдиндан келишиб олинишини, шунингдек, уларнинг матни ўзгартирилишини ёки бутунлай нашрдан олиб қолинишини (эфирга берилмаслигини) талаб қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Цензура, оддий қилиб айтганда, муайян ахборот берилишига (нашр қилинишига) тўсқинлик қилиш, унга нисбатан

¹ Халқ сўзи. 2002. 4 июль.

таъқиб ва чеклов ўрнатишдир. Сўз эркинлиги, фикр билдириш эркинлигини ҳар қандай чеклаш демократияга хилофдир. Ва аксинча, цензуранинг олиб ташланганлиги журналистлар, оммавий ахборот воситалари истаган хабар, маълумот ва материални эълон қилавериши деган гап эмас, албатта. Масалан, “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддасига мувофиқ, журналист ўз касбига доир фаолиятни амалга ошириш чоғида **давлат сирни** ёки **қонун билан қўриқланадиган бошқа сирни** истисно этган ҳолда ҳужжатлар, материаллар ва ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

Оммавий ахборот воситалари “Давлат сирларини сақлаш тўғрисида”ги қонун¹ билан тақиқланган ҳамда Вазирлар Маҳкамаси томонидан алоҳида тасдиқланган давлат сирлари ҳисобланган объектлар рўйхатидан ташқари масалалар хусусида эркин тарзда хабарлар эълон қилиши мумкин. Қонунга биноан, давлат томонидан қўриқланадиган ва махсус рўйхатлар билан чеклаб қўйиладиган алоҳида аҳамиятли, мутлақо махфий ва махфий ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва ўзга хил маълумотлар Ўзбекистон Республикасининг давлат сирлари ҳисобланади (1-модда).

Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлигининг алоҳида бошқармаси давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан давлат сирини ҳисобланган маълумотларнинг оммавий нашр ва ахборотда эълон қилиниб кетмаслиги устидан назорат олиб боради. Бу қонун доирасидаги фаолият бўлиб, оммавий ахборот воситаларини ялпи цензура қилиш деган маънони англатмайди.

Шу билан бирга, оммавий ахборот воситаларидан мавжуд конституциявий тузумни, республика ҳудудий яхлитлигини зўрлик билан ўзгартиришга даъват қилиш, давлат сирини ошкор этиш, жиноий жавобгарликка сабаб бўладиган бошқа хатти-ҳаракатларни содир қилиш мақсадида фойдаланишга йўл қўйилмайди.

Қонунда яна бир муҳим жиҳат борки, у ҳам бўлса, журналист ёки оммавий ахборот воситаси прокурор, терговчи ёки суриштирувчининг ёзма рухсатисиз дастлабки тергов материалларини эълон қилиши, муайян иш бўйича суд қарори чиқмасдан туриб ёки суднинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. №5. 232-модда.

ҳал қилув қарори ёхуд ҳукми қонуний кучга кирмай туриб, унинг натижаларини тахмин қилиши ёки судга ўзгача йўл билан таъсир кўрсатиши тақиқланади.

Мазкур тақиқ фуқароларнинг айбсизлик презумпцияси принципи бузилмаслиги учун белгилангандир. Зеро, жиноят содир этганликда айбланаётган (гумон қилинаётган) ҳеч бир шахснинг иши судда кўрилиб, унинг айби исботланмагунича у айбдор ҳисобланмайди. Шу бонс суд қарори ёки ҳукми чиқмагунча журналистлар ва оммавий ахборот воситалари иш бўйича олдиндан хулоса чиқаришлари, шахснинг хатти-ҳаракатига баҳо беришлари жоиз эмас. Акс ҳолда, шахснинг шаъни ва обрўси асоссиз завоёл топиб қолиши мумкин.

Шахснинг шаънини асоссиз беқадр қилишнинг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида қўйидаги модда мустаҳкамланган: “Суриштирув ва дастлабки тергов материалларини суриштирувчи, терговчи ёки прокурорнинг рухсатсиз ошқор қилиш энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади”.

Оммавий ахборот воситаларини таъсис этиш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг юридик ва жисмоний шахслари эгадирлар. Оммавий ахборот воситалари белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилиб, уларнинг таҳририятига тегишли гувоҳнома берилгандан сўнг фаолият бошлаши мумкин. Қонунга биноан, рўйхатга олиш тўғрисидаги ариза Давлат матбуот қўмитасига топширилган кундан бошлаб бир ой муддат ичида кўриб чиқилиши шарт. Ахборот воситаси (газета, журнал) чиқаришга киришиш ҳуқуқи гувоҳнома олинган кундан бошлаб уч ой давомида сақлаб турилади. Белгиланган муддат ичида оммавий ахборот воситасининг бирорта ҳам сони (дастури) эълон қилинмаган тақдирда гувоҳнома ўз кучини йўқотган деб ҳисобланади.

Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонун талабларини бузишда айбдор деб топилган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Муҳаррир ёки журналист оммавий ахборот воситасида ҳақиқатга тўғри келмайдиган материалларни тарқатганлик учун, агар маълумотлар: расмий хабарлардан олинган бўлса; ахборот агентликлари ёки давлат органларининг матбуот хизмати орқали олинган бўлса ёхуд муаллифнинг

олдиндан ёзиб олинмай, гўғридан-гўғри эфирга берилаётган нутқларида айтилган бўлса, жавобгар бўлмайди.

Демократик жамиятда ахборот воситалари “тўртинчи ҳокимият” деб таъриф қилинади. Бу “ҳокимият”ни рўёбга чиқаришда журналист, унинг касб маҳорати, умумий савияси ва маданияти катта ўрин тутди. Журналистлик фаолиятининг давлат даражасида муҳофазаланиши, журналистнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун билан тартибга солиниши “тўртинчи ҳокимият” учун мустаҳкам ҳуқуқий заминдир.

Журналист ўз касбий фаолиятини амалга ошириш чоғида, қонунга кўра, қуйидаги ҳуқуқларга эга:

— ахборот тўплаш, уни таҳлил этиш ва тарқатиш;

— ахборот олиш учун давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, корхона, муассаса ва ташкилотларга мурожаат этиш;

— давлат сирини ташкил этувчи ҳужжат ва маълумотлардан бошқа материал, ахборот ва ҳужжатлардан фойдалана олиш;

— журналист текшируви ўтказиш;

— журналист фаолиятини амалга ошириш юзасидан мансабдор шахслар қабулида бўлиш;

— суднинг очиқ мажлисларида, ҳарбий ҳаракатлар майдонларида, табиий офат юз берган ҳудудларда, оммавий тадбирларда ҳозир бўлиш;

— ахборот манбаи ёки муаллифнинг номи сир сақланишини талаб қилиш;

— тақдим этган хабари мазмунининг бузиб эълон қилиниши оқибатида ўзига етказилган маънавий зарар ва моддий зиён қопланишини суд орқали талаб қилиш ва ҳоказо.

Журналист хизмат фаолияти доирасида дахлсиздир. Уни танқидий материал эълон қилганлиги учун таъқиб қилишга йўл қўйилмайди.

Айни чоғда **журналист зиммасига қуйидаги масъулият ва мажбуриятлар юкланади:**

Конституция ва қонунлар талаблари доирасида фаолият юритиш;

ҳаққоний ва холис ахборот тақдим этиш;

айбсизлик презумпцияси принципига амал қилиш;

шахснинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш ва ҳоказо.

Журналист ахборот манбаи ёки муаллиф розилиги-

сиз инсоннинг шахсий ҳаётига тааллуқли маълумотларни эълон қилиши, шунингдек, аудио ва видео ёзиш воситаларидан фойдаланиши мумкин эмас.

Журналист текшируви институтининг жорий этилганлиги қонунчилигимизнинг инқилобий янгиликларидан биридир. Таҳририят ходими, журналист мурожатлардан ёки бошқа манбаларидан ўзига маълум бўлган (ёхуд ўзи гувоҳ бўлган) муайян воқеа, ҳолат юзасидан журналист текшируви ўтказишга ҳақли (“Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддаси). Журналист ўз текширувининг натижаларини оммавий ахборот орқали тарқатиши, уларни давлат органлари, жамоат бирлашмалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхона, муассаса, ташкилотлар ва мансабдор шахсларга ихтиёрий тақдим этиши мумкин. Журналист текшируви даврида у қўлга киритган материаллар ва ҳужжатлар олиб қўйилиши ёки кўздан кечирилиши мумкин эмас.

Журналистнинг юқорида баён этилган ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қиммати қонун билан кўриқланади. Давлат журналистнинг ахборотни эркин олиши ва тарқатишини кафолатлайди, ўз касбига доир фаолиятни амалга оширишида унинг ҳимоя этилишини таъминлайди.

Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхона, муассаса ва ташкилотларнинг мансабдор шахслари цензура қилганлик, журналистнинг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилганлик, унинг сўров ва ахборот олиш ҳуқуқини бузганлик, журналистга тазйиқ ўтказганлик ва фаолиятига аралашганлик учун жавобгарликка тортиладилар. Журналистнинг материаллари ва техника воситаларини ғайриқонуний равишда олиб қўйиш мумкин эмас. Журналист шаъни ва қадр-қимматини ҳақорат қилиш, унинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулкига таҳдид, зўравонлик ёки тажовуз қилиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади.

Оммавий ахборот воситалари, шу жумладан журналистлар бугунги кунда ҳали нуфузли “тўртинчи ҳокимият”ни тўлақонли намоён этиш даражасига кўтарила олгани йўқ. Улар ҳали халқнинг тафаккури, ижтимоий онги ва ҳаётий ташвишлари ифодачисига, шунингдек, инсон ҳуқуқлари ҳимоячисига тўла айлана олганлари йўқ. Хўш, “тўртинчи ҳокимият” жамиятимизда ўз ўрни ва мавқеига эга бўлиши, самарали ишлаши учун нима

қилиш керак? “Тўртинчи ҳокимият” фаолиятининг ҳуқуқий асослари яратилди. Тўғри, балки уни янада такомиллаштириб бориш керакдир. Аммо гап мавжуд қонунларни ҳаётга собитқадамлик билан жорий этишда.

Биз таҳлил қилаётган соҳага оид бешта қонуннинг мазмуни ноширлар, оммавий ахборот воситалари, журналистлар томонидан, шунингдек, давлатнинг ижроия ва маҳаллий идоралари, мансабдор шахслар, умуман фуқаролар томонидан қай даражада мукаммал ўзлаштириб олинган? Бу саволга бирдек ижобий жавоб топиш қийин. Афсуски, ҳали нашриётлар ва журналистлар ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўла-тўқис англаб етмаганлар. Жуда кўп раҳбар ва мансабдор шахслар бу соҳадаги қонунларни, ўзларига тегишли ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини яхши билмайдилар. Журналистлар ўз қўлларига ахборот воситаларидан унумли фойдаланиб, сўз кучини ишга солиб, барчага қонунларни, аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятларни муттасил танитиб боришлари лозим. Боз устига, мансабдор шахслар ва фуқаролар онгидаги ҳуқуқий нигилизмни енгиб ўтишга тўғри келади. “Тўртинчи ҳокимият”га даъвогарлик қилиш билан иш битмайди. “Ҳокимият” учун курашиш лозим. Ҳар қандай ҳокимиятнинг маъноси, аслида, ўзганинг иродасини ўз амри-иродасига бўйсундириш, измига солишидир. Халқнинг ишончига сазовор бўлиш, иродасини “ишғол этиш” машаққатли меҳнат эвазига қўлга киритилади.

Оммавий ахборот воситаларининг таъсир кучи ва мавқеини юксалтиришда журналистларнинг ҳуқуқий маданияти, шунингдек, матбуот, радио ва телевидениеда бериладиган ахборотнинг маданий савияси алоҳида аҳамият касб этади. Матбуот саҳифаларида баҳс-мунозара юритиш маданиятини юқори даражага олиб чиқиш борасида ҳали кўп меҳнат талаб қилинади. Журналист жамиятда амалга ошаётган демократик ўзгаришларни пухта таҳлил этмоғи, халал бераётган иллатларни ҳолисона, вазмин ва зукколик билан халқнинг маданиятига мос равишда моҳирона фош этиб бориши лозим.

Бугунги журналист нафақат ўзи олийжаноб сифатлар, юксак маданият соҳиби, балки халқнинг ҳуқуқий ва умумий маданиятини шакллантириш жонкуяри, янгилик жарчиси ҳамда инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси бўлмоғи лозим.

3.3. Демократик ислоҳотлар орқали янги жамият сари

Демократик ҳуқуқий давлатчилик ва эркин фуқаровий жамият барпо этишдек сиёсий мақсадларга эришиш, шунингдек, собиқ тоталитар тузумдан инсонпарвар демократик тузумга ўтиш, янги жамият барпо этиш айнан туб ислоҳотлар орқали амалга ошиши юқоридаги таҳлилларимиздан кўриниб турибди.

Демократик ислоҳотлар ҳаётимизнинг иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий-маданий ҳамда мафкуравий жиҳатларини тўлиқ қамраб олди. Мустақил тараққиёт йиллари мобайнида сиёсий тизимимизни, давлатчилик биномизни, ҳуқуқий воқелигимизни демократик мазмунда янгилаш, ислоҳ қилиш бобида муайян натижаларга эришилди.

Ислоҳотларнинг ҳозиргача кечган даврига қисқача якун ясаб, сиёсий-ҳуқуқий ҳаётда рўй берган айрим ютуқларни эътироф этиш мумкин.

Биринчи. Сиёсий воқелигимизга давлат ҳокимияти ваколатларининг тақсимланиши принципи жорий этилиб, шу асосда демократик парламент, қонун чиқарувчи орган — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси шакллантирилди; шунингдек, президентлик институти таъсис этилди ва у бошчилигидаги изчил ижроия ҳокимият тизими вужудга келтирилди; мустақил суд ҳокимиятини барпо этиш томон қадам қўйилди, судларни ихтисослаштириш, малакаси ва адолат мезонларига мувофиқ самарасини ошириш бўйича сезиларли ишлар қилинди.

Иккинчи. Мустақил суд ҳокимияти фаолият юритиши учун ишончли ҳуқуқий замин яратилди. Бутун қонунчилигимиз мажмуи, шу жумладан одил судловни амалга ошириш заминини ташкил этувчи қонунларимиз демократия ва инсон ҳуқуқлари мезонлари асосида янгиланди. Хусусан, Олий Мажлис 2001 йил 29 августда қабул қилган қонун асосида жиноят ҳуқуқига оид сиёсатни либераллаштириш муносабати билан Жиноят кодексига, Жиноят-процессуал кодексга ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга инсонпарварлик руҳидаги демократик қоидалар киритилди.

Жазо тайинлашни либераллаштириш мақсадида киритилган ўзгаришлар, умуман олганда, Жиноят кодексига жиноятларнинг 187 таркиби бўйича жарима

санкцияларини қўллаш, судларга жазони жиноятнинг оғирлигига қараб мос равишда тайинлаш ва озодликдан маҳрум қилиш чорасини қўлламаслик имкониятини берди.

Жабрланувчи билан жиноят содир этган шахс ўрта-сида ярашувга келиш мумкинлиги жиноят қонунчилигидаги муҳим янгиликлардан биридир. Ярашув жараёнининг моҳияти, агар ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноят содир этган шахс ўз қилмишининг оқибатларини тушуниб етиб, етказилган зарарни бартараф этиб, жабрланувчи билан ярашса, бундай ҳолларда жиноий иш тўхтатилиши керак. Жиноят-процессуал кодексига ярашув тўғрисидаги ишлар бўйича иш юритишга оид янги бобнинг киритилиши тарафлар ярашганлиги муносабати билан жиноят ишларининг муайян тоифасини қонунан тугатиш имконини беради¹.

Учинчи. Мамлакатда кўппартиявийлик, сиёсий плюрализм институтлари ва сиёсий ҳамкорлик шакллари куртак оғди ҳамда ривож топди. Ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожлана бошлади. Халқнинг сиёсий фаоллигини намоён этишнинг аҳоли менталитети ва табиатига мос усул ҳамда воситалари шаклланди. Сиёсий тизимни эркинлаштириш ва демократлаштириш тараққиётимизнинг яққол кўзга ташланувчи тенденциясига айланди. Халқ оммасининг давлат бошқарувида иштироки кенгайди. Шубҳасиз демократик ислоҳотлар янгича тафаккур, янгича изланишлар мевасидир. Демократия ўз-ўзидан қарор топмайди. Демократияга тинимсиз меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдон тотиб, қийин, ҳатто фожиали тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва курашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин.

Демократик ўзгаришлар ва демократик жараёнларни бошқаришни ва ҳаётга татбиқ қилишни ҳамда уларни ҳимоялаш зарурлигини, авваламбор, жамиятнинг ўзи англамоғи даркор².

Тўртинчи. Фуқаролик жамияти институтлари бўлмиш жамоат бирлашмалари ҳамда нодавлат ташкилотлар тизими, турли уюшмалар ва жамғармалар, ижтимоий тузилмалар, хусусан, ёшларнинг “Камолот” ижтимоий

¹ Исмоилов Н. Қонун – адолат мезони // Халқ сўзи, 2001. 26 окт.

² Каримов И.А. Ваган саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. Т.: Ўзбекистон, 1996. 8–10-бетлар.

ҳаракати, фуқароларнинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш идоралари қарор топди. Мамлакатда ҳозир 2500 дан зиёд жамоат ташкилотлари, 1800 дан ортиқ ислом динига оид ташкилот ва ўқув муассасалари ва 125 та насроний, 18 баҳаи, яҳудий ва бошқа диний конфессияларга оид ташкилотлар, 300 дан зиёд нодавлат ташкилотлар вужудга келди ва изчил фаолият юритмоқда. Булар орасида фаолият кўрсатаётган сиёсий партияларни алоҳида таъкидлаш лозим.

Бешинчи. Ўзбекистонда демократик сайлов тизими ва тегишли сайлов қонунчилиги яратилди. 1993 йилдан бошлаб то 1999 йил августига қадар мамлакат сайлов қонунчилиги шаклланиб, изчил такомиллашиб борди. Бу жараён кейинги йилларда ҳам давом этмоқда. “Жаҳон сайлов тизимлари фонди” ва “ЕХХКнинг демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси” билан яқин ҳамкорликда Ўзбекистон сайлов тизими ва қонунчилиги дунё демократик андазалари (стандартлари) асосида такомиллаштирилди.

Сайлов қонунчилигининг такомиллашуви ҳамда сиёсий амалиёти демократик ислохотларнинг таркибий қисмидир. Сайлов қонунчилиги тизимига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг сайлови тўғрисидаги қонун, Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонун, Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги қонун, Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги қонун киради.

Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 19 августдаги “Амалдаги қонунчилик ҳужжатларига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги қонуни билан сайлов қонунларига бир қатор демократик қоидалар киритилди. Жумладан, Олий Мажлисга сайловлар тўғрисидаги қонуннинг 25-моддаси 2-қисми янги таҳрирда баён этилиб, депутатликка номзодларга, сиёсий партияларга оммавий ахборот воситаларидан фойдаланишда тенг ҳуқуқлар берилди. Бу қоида Президент сайлови тўғрисидаги қонунга ҳам киритилди.

Олий Мажлисга сайловлар тўғрисидаги қонуннинг 44-моддасида муайян такомиллашув рўй берди. Унинг 2-банди чиқариб ташланди. Бу банднинг чиқарилиши 46-моддада назарда тутилган бир чекловчи қоида билан баргараф этди. 46-модданинг 3-қисмига кўра, “муайян

сиёсий партиядан кўрсатилган ҳамма номзодлар, башарти улар сайловда овоз беришда иштирок этган Ўзбекистон Республикаси барча сайловчиларининг камида беш фоизининг овозини тўпламаган бўлсалар, Олий Мажлис депутатлари этиб рўйхатга олинмайдилар”. Янги қонунга кўра ана шу 5 фоизлик тўсиқ олиб ташланди¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2002 йил 4 апрелда қабул қилинган “Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддаси “Ўзбекистон Республикасида сайловларни ўтказиш муддатлари” деб номланади. Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Олий Мажлис Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишлича уларнинг конституциявий ваколат муддати тугайдиган йилда — декабрь ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи якшанбасида ўтказилади. Президент сайлови ҳамда давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов муддатлари бир пайтга тўғри келиб қолган тақдирда давлат ҳокимияти вакиллик органларининг ваколат муддати бир йилга узайтирилади.

Олтинчи. Бозор қонуниятлари ҳамда муносабатларига асосланган иқтисодиётни, сиёсий ва ҳуқуқий тизимни демократик ислоҳ этишнинг мустаҳкам ҳуқуқий пойдевори — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, шунингдек, унга асосланган 400 дан зиёд қонунлар, 3000 га яқин Президент фармонлари, 5500 дан ортиқ ҳуқумат қарорлари ва кўплаб бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуи яратилди.

Еттинчи. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари устуворлиги ғояси ижтимоий онга сингдирилди. “Мустақиллик бу ҳуқуқ демакдир” деган ақида асосида ўзликни англаш, эркин фаолият юритишга ўрганиш ва ҳуқуқларни таниш жараёни кечмоқда жамиятимиз ҳаётида. Ана шу жараённинг маҳсули сифатида юртимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми, унинг институционал тузилмалари: Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази, Амалдаги қонунчилик мониторинги инс-

¹ Халқ сўзи. 1999. 20 авг.

титутти, Ўзбекистон Болалар кўмитаси ва бошқалар ташкил топди.

Саккизинчи. Жамият ҳаётида оммавий ахборот воситаларининг мавқеини оширишга қаратилган жиддий ва самарали ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилди. Улар тобора ранг-баранг фикрлар минбарига айланиб бормоқда. Бугунги кунда мамлакатда 610 та газета ва журнал чоп этилади, шулардан 377 таси давлат ташкилотларига қарашли. Жамоат бирлашмаларининг 104 нашри мунтазам чиқа бошлади, республика миқёсида тўртта сиёсий партия ўз нашрига эга. 50 га яқин тижорат, реклама ва диний нашрлар босилмоқда. Ахборот агентликлари кўпайди, теле ва радио студиялар 70 тага етди¹.

Тўққизинчи. Аҳолининг сиёсий фаоллиги, ҳуқуқий оғи ва маданиятини юксалтириш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов 1997 йил 20 майда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ва юридик олий ўқув юртлири раҳбарлари ҳамда оммавий ахборот воситаларининг вакиллари билан кенгаш ўтказиб, ислохотлар жараёнида аҳоли иштирокини фаоллаштириш масаласини ўртага қўйди. Тез орада Кенгаш хулосаларини ҳаётга жорий этиш маъносида Президентнинг “Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлаш тизимини тақомиллаштириш ва аҳоли ҳуқуқий маданиятини ошириш тўғрисида”ги (1997 йил 25 июнь) фармони эълон қилинди. Юзага келган ташаббус асосида 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури”ни қабул қилди. Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан “Ҳуқуқий маърифат тарғиботи маркази” ва унинг жойлардаги ҳокимликлар тизимига кирувчи тузилмалари ташкил этилди. Амалга оширилган ушбу ташкилий-ҳуқуқий чора-тадбирлар аҳоли ҳуқуқий-сиёсий маданиятини оширишга салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда.

Ўнинчи. Таълим тизимини замонавий талаблар даражасида ислох этиш, маънавий кадриятларни тиклаш ва уларни ривожлантириш борасида катта саъй-ҳаракатлар амалга оширилди. Дастлаб 1992 йилда, сўнгра 1997 йил 30 августда “Таълим тўғрисида”ги қонун (янги

¹ Бу ерда 2002 йил 1 январигача бўлган маълумот келтирилмоқда.

тахрирда) ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” қабул қилинди. Бу билан таълим тизими қуйидаги босқичларга ажратилди: бошланғич таълим (1—4-синф), ўрта маълумот (5—9-синф), академик лицей ва касб-хунар коллежлари, олий таълим (бакалаврлик ва магистрлик бўғинлари) ҳамда аспирантура ва докторантура. 1997—2002 йиллар ичида мамлакатда замонавий услубдаги 103 та умумтаълим мактаблари, 54 та академик лицей ва 270 та касб-хунар коллежлари ташкил этилди.

Шунингдек, Ўзбекистонда 62 та олий ва 200 дан зиёд ўрта махсус билим юртлири бўлиб, уларда 519175 нафар йигит-қизлар таълим олмоқда. Умумтаълим ўрта мактабларининг сони 9 мингдан зиёд. Ёш авлодни тарбиялаш ишига 6742 та мактабгача таълим муассасалари жалб этилган, улар 608500 нафардан зиёд болаларни ўз бағрида жамлаган. Меҳрибонлик уйлари ҳамда мактаб-интернат тарбияланувчилари, ўқувчилари учун бир йилда (2000 йилда) давлат бюджетидан 8 миллиард 945 миллион сўм ажратилди.

Ўзбекистон сиёсий-ҳуқуқий тизимини, бутун ижтимоий ҳаётини демократлаштириш, эркинлаштириш бугунги тараққиётимизнинг устувор вазифасидир. Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” асарида шундай деди: “Ўзбекистондаги ислохотлар ва янгилашни жараёнларига баҳо берар эканмиз, шуни таъкидлашни истардимки, ҳаётимизнинг барча соҳаларини эркинлаштириш йўли ўз моҳият-эътиборига кўра мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ўзгаришларнинг асосий боғловчи бўғинига айланди”¹.

Эркинлаштириш тамойилини ҳаётга сабот ва изчиллик билан жорий этиш мобайнида, фикримизни қуйидаги долзарб вазифаларга қаратиш лозим:

1. Сиёсий соҳани эркинлаштириш борасида, аввало, аҳолининг сиёсий фаоллигини кучайтириш, жамиятда манфаатдор ва қарама-қарши кучлар ўртасида мувозанатни таъминлайдиган кучли механизмларни шакллантириш зарур. Демократиянинг энг муҳим тамойили — одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқини таъминлаш учун ҳақиқий шарт-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон, 1999. 15—16-бетлар.

шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим¹.

Айни вақтда, давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштириш масалалари катта аҳамият касб этмоқда. Бу борада қонун чиқарувчи ҳокимиятни янада демократлаштириш муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг иккинчи сессиясида (2000 йил 25 май) Президент томонидан икки палатали парламентни шакллантириш ғояси илгари сурилди. Бунда қуйи палата қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш билан профессионал тарзда шуғулланувчи, бутун республика ҳудудий округларидан сайланган депутатлардан иборат бўлади. Юқори палата эса вилоятлар халқ депутатлари кенгашларидан тавсия этилиб сайланган вакил аъзолардан иборат тарзда таркиб топади. Юқори палата асосан Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар манфаатларини мамлакат парламенти даражасида ифода этиши мўлжалланмоқда.

Ҳозирги муҳим вазифалардан яна бири қонун чиқариш жараёнида парламентаризм анъаналарини тўлароқ жорий этиш, демократик принциплар ҳамда технологияларни сингдиришдан иборатдир. Қонун лойиҳаларининг манфаатли муҳокама қилинишига эришиш учун депутатларнинг фаоллиги ва масъуллигини янада ошириш талаб этилади. Шу мақсадда депутатлар орасида қонунчилик техникаси масалаларига оид ўқувлар, семинарлар ташкил этилса, фойдадан холи бўлмасди. Зеро, бундай тажриба кўплаб хорижий давлатларда мавжуд. Шунингдек, сиёсий партияларнинг парламентдаги фракциялари тўғрисидаги қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва муҳокама этишдаги фаоллигини ошириш парламент демократиясини ривожлантиришга салмоқли ҳисса қўшган бўлур эди.

Қонунлар сифатини оширишда қонун лойиҳаларини муҳокама этиш босқичи алоҳида ўрин тутди. Олий Мажлис Регламентига мувофиқ, бизда қонун лойиҳалари икки марта ўқиш орқали муҳокама этилади. Депутатларимиз олдида бу институтнинг демократик мазмунини амалиётга тўла жорий этиш вазифаси турибди. Шу боис парламентимиз фаолиятида қонун лойиҳаларини **икки марта ўқиш** механизминини янада такомил-

¹ Каримов И.А. Ўша асар. 16-бет.

лаштириб бориш мақсадга мувофиқ бўлади. Қонунларнинг сифати ва мазмунини яхшилаш бобида шуни айтиш лозимки, қабул қилинадиган ҳар бир қонун нормасида ижтимоий муносабат иштирокчиларининг конкрет субъектив ҳуқуқ ва бурчлари ўзининг мутаносиб, узвий боғлиқ ҳолдаги ифодасини топиши лозим. Фақат ҳуқуқ ва мажбуриятлар мувофиқлиги, бирлигига эришиш орқали қонунларнинг ички ишлаш механизмини қарор топтириш ва уни такомиллаштириш мумкин.

2. Ижроия ҳокимият тизимини демократлаштириш, ижро органларининг янада ихчам ва ишчан бўлишини таъминлаш лозим. Бу соҳада муайян қадамлар қўйилди. Хусусан, ҳукуматнинг 1997 йил 20 майда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аппарати тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори эътиборга моликдир. Мазкур ҳужжат иқтисодиётни бошқаришнинг бозор усулларини жорий этиш, аппаратнинг ортиқча бўғинларини қисқартириш, бошқаришнинг соҳавий-тармоқ тизимидан функционал тизимига ўтишни амалга оширди. Жорий этилган янги тизимнинг моҳияти шундаки, Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётни ва бошқа соҳаларни маъмурий тарзда бевосита бошқаришдан воз кечиб, республика миқёсида халқ хўжалигини ривожлантиришнинг стратегик дастурларини ишлаб чиқиш, соҳалараро мувофиқлаштириш, тармоқлараро уйғунлаштириш, куч ва имкониятларни жамлаш, қайта тақсимлаш фаолиятини амалга оширади. Ушбу услуб бозор иқтисодиёти мазмунига тамомила мос бўлиб, фуқаролик жамияти соҳасига давлат воситасида таъсир этишни чеклашга қаратилгандир.

Ўтиш даврида маҳаллий даражада вакиллик давлат идораларига ва ижроия органга ҳокимнинг раҳбарлик қилиши жорий этилганлиги ўзини оқлади. Шу билан бирга, ижроия ҳокимият тизимини янада демократлаштириш имкониятларини излаш лозим. Худди шу маънода, маҳаллий вакиллик органлари — халқ депутатлари кенгашларининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий масалаларни ҳал этишдаги ролини янада ошириш, шунингдек ҳокимлар фаолиятини халқ депутатлари кенгашлари томонидан назорат қилиш механизмларини шакллантириш ва такомиллаштириш лозим.

Маҳаллий кенгашлар ва ҳокимликларнинг тегишли худуддаги жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари

билан муносабатларини янада демократлаштириш, уларни янада очикроқ қилиш имкониятлари мавжуд. Фикримизча, бу борада “**маъмурий бошқарув**” муносабатларидан **ўзаро тенг ҳамкорлик** муносабатларига ўтиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Зеро, Президент И.А.Каримов адолатли уқтириб ўтганидек, “жамиятни демократиялаш жараёни сиёсий институтлар — партиялар, нодавлат ва жамоат ташкилотларини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш билан бевосита боғлиқ”.

3. Одил судловни қарор топтиришга, мустақил суд ҳокимиятини вужудга келтиришга қаратилган суд-ҳуқуқий ислоҳотини чуқурлаштириш ҳозирги даврнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Суд-ҳуқуқий ислоҳоти парламент ва мамлакат Президентининг доимий диққат марказида бўлиб келмоқда. Олий Мажлиснинг бир қатор сессияларида давлатимиз раҳбари суд ҳокимиятини демократлаштиришга, адолатлаштиришга йўналтирилган кўплаб ташаббусли таклифларни илгари сурди. Улар жумласидан қуйидаги ғояларни эсга олиш мумкин:

“Суд жазоловчи органдан инсон ҳуқуқларини муҳофаза этувчи идорага айланиши керак”;

“Суд жараёнида адвокат билан прокурорнинг мақомини тенглаштириш”;

“Фақат қонунга бўйсунувчи суд, судьялар эса қонуний ҳуқуқларга, ўз виждонига амал қилиб, айбловчи ва ҳимоя қилувчи томонларнинг фикрларини ҳолисона ҳисобга олиш асосида мустақил равишда адолатли, қонуний ҳукм чиқаради. Суд тизимини ислоҳ қилиш, аввало, ҳукм чиқарувчи судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлашга қаратилиши керак” ва бошқалар.

Конституцияда мустаҳкамланган айбсизлик презумпцияси принципини тергов-суд амалиётига жорий этиш суд-ҳуқуқий ислоҳотининг ўзагини ташкил этмоғи лозим. Зеро, у инсон ҳуқуқлари адолатсиз тарзда поймол этилишининг олдини олувчи юридик кафолатдир.

Суд ҳокимияти тизимини ҳалол, юксак малакали, профессионал кадрлар билан таъминлаш ислоҳотнинг муҳим йўналишидир. Адолатга ташна халқимизга муносиб судьялар корпусини шакллантириш — ниҳоятда долзарб вазифа.

Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001 йил 19 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси

Президенти ҳузуридаги Судьяларни таълаш ва лавозимларга тавсия этиш бўйича Олий малака комиссияси тўғрисида”ги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 10 мартдаги 120-сонли қарори билан Адлия вазирлиги ҳузурида “Судьялар фаолиятини ташкилий, моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш департаменти” ташкил этилганлиги алоҳида аҳамиятга моликдир.

Юқорида зикр этилган мулоҳазалардан мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг кўламини, йўналишларини, асосий тенденциялари ва ҳал этилиши лозим бўлган муаммоларни мўжасам тасаввур этиш мумкин. Ислохотлар натижасида Ўзбекистон ҳуқуқий давлат сифатида шаклланиши ва ривожланиб боришига, мамлакатимизда сифат жиҳатдан янги, юксак маданият ва маънавиятга асосланган эркин фуқаролик жамияти қарор топишига тўла умид боғлаш мумкин.

3.4. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий маданияти

Демократик ислохотлар жамият ҳаётининг барча жабҳаларини, шу жумладан, мафкура ва маънавият соҳаларини ҳам чуқур қамраб олмақда. Ислохотларнинг пировард мақсади маърифий давлатчилик ва фуқаровий жамият асосларини вужудга келтиришдан иборатдир. Фуқаролик жамиятининг туб моҳияти уч жиҳатнинг муштарак бирлиги орқали намоён бўлади: сиёсий шаклини ҳуқуқий давлатчилик ва унга мос сиёсий тизим ташкил этади; иқтисодий жиҳатдан мазкур жамият асосларини хусусий мулкчиликка таянувчи ривожланган бозор иқтисодиёти ифода қилади; маънавий-маданий жиҳатдан эса барча ижтимоий муносабатлар юксак маънавий заминга таянади.

Одил демократик жамиятни шакллантиришда сиёсий ва иқтисодий омилларнинг аҳамияти ниҳоятда катталигини эътироф этган ҳолда, маданий ва маънавий омилга, айниқса, ҳуқуқий маданият масалаларига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Жамиятда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш аҳолини, айниқса, ёшларни бой маънавий меросимиз, миллий ва тарихий анъаналаримизга, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, ватанга муҳаббат, демократия ва истиқлол ғояларига садоқат руҳида тар-

биялаш, юртимизда кечаётган ислоҳотларнинг ҳал қилувчи омилidir. Маънавий маконда, хусусан ҳуқуқий маданият муҳим ўрин тутлади.

Ҳуқуқий маданият фуқаролик жамияти маънавий камолотининг, давлатчилик биноси ривожига ва ҳуқуқий тизим етуқлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Бу ижтимоий ҳаёт жараёнларига фаол таъсир кўрсатувчи, фуқаролар барча ижтимоий гуруҳларининг жипслашувига кўмаклашувчи ҳамда мамлакат яхлитлиги ҳамда барқарорлигини таъминловчи ва мустақкамловчи қадриятдир. Ижтимоий маънодаги “ҳуқуқий маданият” категорияси икки даражада талқин этилиши мумкин. Бутун жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ва алоҳида шахснинг ҳуқуқий маданият даражаси, ижтимоий ҳуқуқий маданият ҳуқуқий қадриятлар ва меъёрлар, ҳуқуқий институтлар ва муассасалар, ҳуқуқий онг ва фаолиятнинг диалектик муштарак бирлигини ифодаловчи сифат ҳолати деб баҳоланиши мумкин. Шахсга нисбатан эса у ҳуқуқий реалликни ўзлаштириш меъёри, ташқи оламни идрок этишнинг ўзига хос ҳуқуқий кўзгуси тарзида майдонга чиқади.

Мамлакатимизда шаклланаётган ҳуқуқий маданиятга қуйидаги хусусиятлар хосдир:

— қонун устуворлиги, қонунга итоаткорлик ва қонунийлик принципларига риоя этилиши;

— демократик қадриятларнинг ҳуқуқий воқеликка сингиб бораётганлиги;

— жамоат бирлашмалари, сиёсий партиялар ва нодавлат ташкилотлар орқали кенг халқ оммасининг ҳуқуқий нормаларни яратиш ҳамда амалга ошириш жараёнларига жалб этилиши;

— инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари билан боғлиқ ғоялар ҳамда қадриятларни қонуний мустақкамлаш тенденциясининг қарор топиб бораётганлиги;

— давлат билан фуқароларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчлар билан боғлиқлиги ҳамда ўзаро масъуллиги эътироф этилиб, амалиётга кириб бораётганлиги ва ҳ.к.

Демократик маърифий жамиятда, бир томондан, амалдаги қонунчилик, иккинчи томондан, давлат идоралари, жамоат ва нодавлат ташкилотлари, мансабдор шахслар ҳамда фуқароларнинг фаолияти юксак маданият мезонларига, талабларига тўла мувофиқ бўлиши шарт. Айни вақтда, ҳуқуқий маданиятнинг мазмуни кўп жиҳатдан ҳуқуқий тизим, ҳуқуқий та-

мойиллар, ҳуқуқ тармоқлари ва нормалари мажмуи билан белгиланади.

Қонунчиликнинг такомиллашуви ва қонунийликнинг мустақамланиши аҳоли маданийлигини, жамият ҳуқуқий онгини юксалтиради.

Ҳуқуқий маданиятнинг юксалиб бориши турмушнинг барча томонларига ўз таъсирини кўрсатиши демократик ҳуқуқий жамиятга хос табиий қонуниятдир. Ҳуқуқий маданият даражаси жамиятда қарор топган ҳуқуқий кадриятлар кўлами, уларнинг омма орасида тарқалганлиги ҳамда инсонлар томонидан теран ўзлаштирилганлиги билан ўлчанади. Ҳар бир алоҳида олинган инсоннинг ҳуқуқий маданияти унинг ҳуқуқий кадриятларни, қонунлар мазмунини ўз шуурига қанчалик сингдирганлиги билан белгиланади. Шахс ҳуқуқий маданиятини тавсифловчи жиҳатлар, назаримизда, қуйидагилардан иборат:

- ҳуқуқий нормалар мазмунини мукамал билиш;
- қонунга ва ҳуқуқий институтларга чуқур ҳурмат;
- юксак ижтимоий ҳуқуқий фаоллик;
- ҳуқуқнинг ижобий ижтимоий ўзгаришлар ва инсон манфаатларини муҳофазаловчи восита сифатида баҳоланиши;
- ҳуқуқий меъёрлар талабига ихтиёрий тарзда, ички эътиқод амри билан риоя этиш ва бошқалар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, шахснинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий нормалар талабларига риоя этилишига, шунингдек аҳоли ижтимоий ҳуқуқий фаоллиги даражасига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Ҳуқуқий маданият шахснинг сиёсий-юридик ижтимоийлашуви натижаси, унинг социал тажрибаси маҳсулидир. Бунда айниқса, шахснинг юридик муассасалар ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи мутассади ходимлар фаолияти юзасидан шаклланган фикри (баҳоси) муҳим аҳамият касб этади.

Масалан, ҳоким, корхона раҳбари, милиция ходими ўз мансабини суистеъмол қилса, қонунни четлаб ўтса ва бу қилмиши учун қонунга биноан жазоланмаса, бунга кўрган оддий фуқаро онгида салбий таассурот ҳосил бўлади. Унда шундай ҳақли саволлар туғилади: “Таассуф, давлат ишонган одамлар қонунни бузса, беҳурмат қилса, биз оддий фуқародан нимани талаб этиш мумкин?”, “Қонун фақат “кичкина одамлар” учун ёзи-

ладими?”, “Нима учун лавозимли шахслар жазодан холи қолмоқда?” ва ҳ.к.

Табиийки, мазкур ҳолат ижтимоий ва шахсий ҳуқуқий онгга зарарли таъсир кўрсатади. Юқори ҳуқуқий маданият шаклланишига путур етказади. Энг хатарлиси, аҳолининг, фуқароларнинг давлат ҳокимиятига ишончи, қонунга, ҳуқуққа бўлган ҳурмати завол топади.

“Ҳокимият органларининг жиноятга аралашиб қолиши, — деб алоҳида таъкидлайди мамлакат Президенти И.А.Каримов, — ривожланаётган жамият учун энг жиддий хавф-хатарлардан биридир. Жинойий тузилмаларнинг давлат органлари билан чагишиб кетиши, уларнинг турли ҳокимият тармоқларига кириб олиши жамоатчилик наздида фуқароларнинг ҳимоясизлиги ҳиссини кучайтиради. Давлатнинг ўзини обрўсизлантиради”¹.

Жиноятчилик ва коррупция жамиятнинг маънавий-ахлоқий асосларини емиради. Жамият аъзоларининг фуқаролик мавқеини йўққа чиқаради². Қонунни бузиш, жиноят содир этиш аксарият ҳолларда ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий савиянинг, шу жумладан, ҳуқуқий маданиятнинг пастлиги оқибатида юз беради. Бу, нафсиламрини айтганда, тўғри хулоса. Бироқ, ҳуқуқий онги ва маданияти паст кишиларнинг барчаси жиноятчи бўлади ва, аксинча, ҳуқуқни яхши билган, чуқур англаганлардан ҳеч бири қонунни бузмайди, деган маъно ҳам чиқмайди. Афсуски, баъзан профессионал ҳуқуқий онг ва билим соҳиби бўлган кишилар томонидан ҳам қонунга тажовуз қилинади. Баъзан судьялар, адвокатлар, ҳуқуқни муҳофаза этувчи бошқа идора ходимлари порахўрлик қилганлиги ёки бошқа оғир жиноятлар содир этганлигининг гувоҳи бўлиб қоламиз. Юрист, ҳуқуқшунос томонидан қонун бузилиши ҳеч бир таърифга сиғмайдиган ҳолатдир. Бу ерда уларнинг ҳуқуқий маданияти ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас.

Афсуски, кундалик турмушда кўп учрайдиган кўнгилсиз ҳуқуқий маданиятга зид ҳолатлар бор. Масалан, автомобиль ҳайдаб кетаётган пулдор бойваччалар, ла-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997. 90—91, 89-бетлар.

² Ўша жойда.

возимли шахслар, баъзан ҳатто милиция ходимларининг ўзлари светофорнинг қизил чироғи ёниб турганда намойишкорона ўтиб кетадилар; одамлар врач ҳузурига кириш учун ёки дўкондан маҳсулот харид қилиш учун ёхуд авиакасадан чипта сотиб олиш учун навбат кутиб турганида бирон-бир мансабдор шахс, пулдор тўра сурбетларча навбатсиз иш битиради; боғча мудираси гўдаклар ҳақиға хиёнат қилса, жарроҳ ҳар операция учун бемордан пул тама қилса, сотувчи ё сифатсиз маҳсулотни “уриб юборса” ёки тарозидан уриб, харидор ҳақиға хиёнат қилса, гўшт сотаётган чайқовчи харидорни шамғалат қилиб сўлақмондек суякни кўшиб, пуллаб юборса, ҳуқуқий маданият ҳақида, виждон, инсоф ва диёнат ҳақида нима дейиш мумкин? Ушбу мисолларда мавжуд ҳуқуқий қоида ва ахлоқий меъёрлар ағайлаб, била туриб, боз устиға уларни менсимасдан бузилаётганини кўрамиз. Бу ерда ҳуқуқий билимсизлик эмас, балки айни ҳуқуқий маданиятсизлик, ҳуқуқий нигилизм намоён бўлмоқда.

Қонун ҳам, Қуръони карим ҳам порахўрликни оғир жиноят деб биледи. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов ҳукумат мажлисларидан бирида порахўрликни қаттиқ қоралаб, бу тоифа жиноятларға қарши кескин чоралар кўриллажагини таъкидлаб ўтди. Бироқ, бу шармандали иллатдан жамиятимиз ҳали халос бўла олмапти. Минг афсуски, корхона, қўшма корхона ва фирмаларни текширгани келган баъзи солиқ ва молия нозирлари баъзан тама йўлиға ўтиб қоладилар. Энг ачинарлиси, халқ орасида “Пул билан ҳамма нарсаға эришиш мумкин” деган ўта зарарли кайфият ҳукм сурмоқда.

Айниқса, бу кайфият ёшларнинг маънавияти ва ахлоқиға катта путур ётказмоқда. Ёшлар онғида барча неъмат ва ижобий даражаларға ҳалоллик, меҳнат ва билим туфайли эришиш мумкин деган фикрни мустаҳкамлаш лозим. Бу борада уларға катталар, ота-оналари ўрناق бўлмоқликлари талаб этилади.

Маънавий ва маданий қадриятларимиз ҳолати шунга бориб етадики, аксарият одамлар нопок йўллар билан бойиб кетган кимсаларни “ҳурматлайдиган” бўлиб қолади. Инсоннинг қадридан кўра лавозим, амалнинг ҳурмати устун бўлиб қолди. Пора олиб иш битирадиган “қув”ларни “қудратли инсон” ҳисоблаб эъзозлаш, хокисорлик билан савоб учун ҳожат чиқарувчи кишиларни эса лақма санаб, беқадр тутиш одат бўлиб қолмоқда.

Мазкур вазиятдан холос бўлиш учун, бугунги ҳаётий кадриятларни жамият олдида турган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий вазифалардан, ҳуқуқий давлат ва фуқаровий жамиятни барпо этиш манфаатларидан келиб чиққан ҳолда қайта шакллантириш лозим. Янги миллий мафкура ва миллий ғоя руҳига мос кадриятлар тизимини вужудга келтириш устида жиддий бош қотириш зарур. Бутун таълим ва тарбия тизими, маънавият ва маърифат билан боғлиқ барча муассасалар соф ахлоқий, юксак маънавий кадриятларни қарор топтириш ва омма онгига сингдириш вазифасига хизмат қилишлари шарт. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳуқуқий ва демократик кадриятлар тизимини шакллантириш ҳуқуқий тарбия ва функционал ҳуқуқий маданиятнинг муҳим вазифасидир.

Ҳуқуқий кадриятлар ва нормалар жамият ҳуқуқий маданиятининг моҳияти ҳақида кенг қамровли тасаввур ҳосил қилади. Улар жамиятда инсоннинг ҳуқуқий мақоми, унинг фаолияти чегаралари ва шакллари, шунингдек, шахс эркинлигининг меъёрлари ҳақида маълумот беради. Ҳуқуқий маданиятнинг ўзи ҳам ижтимоий кадрият сифатида инсонлар фаолияти ва ривожланишининг аниқ тарихий мезони бўлиб хизмат қилади. Ҳуқуқий маданият кишиларнинг амалий ҳуқуқий фаолиятига, уларнинг ҳуқуқий алоқалари ва муносабатлари таркибига узвий сингиб кетади. У шахснинг ижтимоий фаоллигидан, ҳуқуққа ва қонунийликка оид ижодий тарбиясидан ажралмас ҳодисадир.

Ҳуқуқий маданиятнинг амалий аҳамияти шундаки, у фуқаролар ҳамда ҳуқуқнинг бошқа соҳиблари томонидан қонунларга (ҳуқуқ нормаларига) қатъий риоя этилишига салмоқли таъсир этади. Шунингдек, уларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллиги даражасини кўтаришда ҳал қилувчи ўрин тутаети.

Аслида, ҳуқуқий маданият ўз моҳият-эътибори билан инсоннинг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатдан ижтимоийлашуви (социализацияси) натижасидир. Бунда инсоннинг ижтимоий тажрибаси, билим ва кўникмалари тўлалигича намоён бўлади. Инсон ўз манфаат ва эҳтиёжларини қондиришга қай даражада қобил, айна вақтда, жамият манфаатларини таъминлашга қанчалик самарали ҳисса қўша олади, деган саволларга жавоб кўп жиҳатдан унинг ички маънавияти, эътиқоди ва ҳуқуқий маданиятига боғлиқ.

Шахснинг ҳуқуқий ижтимоийлашуви унинг жамият ҳуқуқий ҳаёти ва амалиётига фаол дахлдорлик ҳолатини кўрсатади. Мазкур дахлдорлик даражаси шахс ҳуқуқий билимларини қадам-бақдам ўзлаштириб боргани санин ўсиб боради ва унинг ҳуқуқий меъёрларига онгли, ихтиёрий риоя этиш савияси орқали намоён бўлади.

Ҳуқуқий маданият ижтимоий ҳодисадир. Зеро, у жамият аъзолари ўртасидаги ижтимоий муносабатлар сирасида майдонга чиқали. Гўёки, маҳсулотнинг кўрки ва сифати бозорда билингани каби, ҳуқуқий маданият ижтимоий муносабатлар уммонида кўринади. Унинг те-рандиги, даражаси ва савияси жамиятда тан олинган ҳуқуқий қадриятлар ҳамда меъёрлар мазмунига қиёсан англаб етилади ва баҳоланади.

Ижтимоий-ҳуқуқий маданиятни назарий жиҳатдан тадқиқ этганда уни тегишли тарзда илмий таснифлаш (классификация қилиш) ўринли бўлади. Шу боис қуйидаги таснифни таклиф этиш мумкин:

а) парламент маданияти. Бунда қонун чиқарувчи ҳокимият фаолияти билан боғлиқ сиёсий-ҳуқуқий маданият, депутатлик этикаси ва мунозара маданияти, партиявий фракциялар фаолиятининг маданий даражаси ва бошқалар қамраб олинади;

б) қонунчилик маданияти. Ушбу йўналишда, бир томондан, қонун чиқариш жараёнидаги муносабатлардаги ҳуқуқий маданиятнинг намоён бўлиши; қонунларнинг сифати, демократиклиги ҳамда улар мазмунида ҳуқуқий қадриятлар ва маданий меъёрларнинг акс эттирилганлик даражаси назарда тутилади;

в) қонун ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни ижро этиш (татбиқ қилиш) маданияти. Ҳуқуқни татбиқ этиш, қўллаш жараёни ҳуқуқий ҳаёт ва амалиётнинг энг қайноқ жабҳасидир. Бунда давлат идоралари, мансабдор шахсларнинг, халқ вакиллари, фуқаролар билан бевосита муомаласи маданияти рўёбга чиқади;

г) одил судлов маданияти. Судларнинг иш юритиш маданияти, суд жараёнини ташкил этиш, уни олиб бориш, конкрет жиноий ёки фуқаролик ишини кўриш маданияти, ҳукм чиқариш ва унинг мазмуни масалаларининг барчаси судлов маданияти тушунчасини акс эттиради;

д) шахснинг, фуқаронинг ҳуқуқий маданияти. Ҳар бир шахс томонидан ҳуқуқий воқеликни англаб егиш даражаси, ҳуқуқни эъозлаш ва унинг талабларига чин

дилдан риоя этиш савияси мазкур тоифа ҳуқуқий маданиятини англатади. Айни вақтда, шахс ҳуқуқий маданияти аҳоли қатламлари нуқтаи назаридан тоифаланади: мактаб ўқувчиларининг ҳуқуқий маданияти, ишчи ёшларнинг, қишлоқ ёшларининг, талаба ёшларнинг, тадбиркорларнинг (бизнес маданияти), ўттиз ёшдан юқори бўлган зиёлилар, хизматчилар, ишчилар ва деҳқонларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳ.к.

Юқорида зикр этилган аҳоли қатламлари ва тоифаларининг ҳуқуқий маданияти мазмунини, даражасини, савиясини ва ўзига хос хусусиятларини батафсил очиш учун конкрет социологик тадқиқот услубларидан кенг фойдаланиш лозим. Бу тадқиқотлар мазкур соҳадаги реал ҳолатни аниқлаш ва тегишли ижтимоий гуруҳлар ҳуқуқий маданиятини юксалтириш учун самарали тавсиялар ишлаб чиқиш имкониятини беради.

Биз интилаётган фуқаролик жамияти юксак маънавий заминга, фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий фаоллигига, чинакам ҳуқуқий маданиятга таянади. Фуқаролик жамиятида ижтимоий алоқалар, шу жумладан, ҳуқуқий муносабатлар ниҳоятда адолатли бўлмоғи, ҳалоллик, поклик, инсоф, иймон ва виждон асосига қурилмоғи лозим. Бу жамиятнинг маънавий ҳаётида бир нарса устуворлик қилади, яъни умуминсоний қадриятлар, инсон ҳуқуқлари эъзозланади, мўътабар ва муқаддас саналади. Инсоннинг кадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқлари ҳурмат топади, адолат ва инсонпарварлик, савоб излаш ва саховатпешалик каби олий қадриятлар одамлар ўртасидаги муносабатларнинг белгиловчи мезони сифатида майдонга чиқади. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий маданияти демократик ва адолатли қонунлар тизими мавжудлигига, ҳуқуқ ва қонун устуворлигига, барчанинг ҳуқуқий тенглилигига, ижтимоий адолат тантанасига ва инсон шахси улуғворлигига таянади.

3.5. Конституция — беназир ҳуқуқий қадрият

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, ўз кадр-қиммати нуқтаи назаридан, қад ростлаётган демократик давлатчилигимизнинг мустаҳкам ҳуқуқий пойдеворидир. Унда халқимизнинг олий иродаси, адолатли фуқаровий жамият барпо этиш борасидаги интилишлари, эзгу истаклари ифодаланган. Бугунги кунда Конституциямиз истиқлолнинг буюк неъмاتي сифатида

барчамиз учун муътабар ижтимоий-ҳуқуқий қадрият саналиши лозим.

Унинг қудратли ҳаётбахш кучини, ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи, барқарорлаштирувчи таъсирини барчамиз аниқ ҳис этиб келмоқдамиз. Шакшубҳасиз, Асосий қонунимиз жамиятни бирлаштирувчи ҳамда баҳамжиҳат этувчи, халқни ислоҳотларнинг фаол иштирокчисига айлантирувчи муҳим омил сифатида майдонга чиқмоқда.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов Конституциянинг тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида Конституциямиз ҳаётимиз ривожига, Ватанимиз ва халқимиз тақдирида кундан-кунга юксак аҳамият касб этиб бораётганлиги, у дунёвий тараққиёт талабларига тўла жавоб бераётганлиги, энг муҳими, истиқболни кўзлаб мукамал яратилганлигини эътироф этди.

Авалло Асосий қонунимизнинг олий нуфузи, бе-назир кадр-қиммати шундаки, у **Инсон** бахт-саодати учун хизмат қилмоқда, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини устувор таъминлаш принципини онгимизга сингдирмоқда. Унда давлат, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъуллиги мустаҳкамланган (2-модда). Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари **олий қадрият** ҳисобланади (13-модда). Зеро, Конституция яратилаётган чоғда унинг ижодкорлари «жамияти дунёвий неъматлар орасида энг улуғи – инсондир», деган фалсафадан келиб чиқиб иш тутган эдилар.

Конституция Ўзбекистон фуқаролари учун демократик маърифий давлат фуқаролари эга бўлиши лозим бўлган барча шахсий, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлаб берди. Шунини мамнуният билан таъкидлаш жонзори, бу борада Бош қомусимиз «Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси»нинг барча муҳим қоидалари ва принципларини ўзига тўла-тўқис жо этган. Унда инсонни улуғлаш, унинг эркин раванқ топиши учун реал шарт-шароитлар яратиш ўз ифодасини топган.

Конституция шарофати билан ижтимоий онгимизга, ҳуқуқий тафаккуримизга замонавий демократик қад-

риятлар, принциплар ва ғоялар кириб келди. Булар, энг аввало, суверен давлатчилик ва одил демократик жамият қуриш ғояларидир. Шунингдек, қонун устуворлиги, ҳокимиятлар бўлиниши, сиёсий плюрализм, кўппартиявийлик, инсон ҳуқуқларининг дахлсизлиги ва устувор таъминланиши, айбсизлик презумпцияси, хусусий мулк ва унинг қонунан муҳофазаланганлиги принциплари ва бошқалар сиёсий тафаккуримизнинг узвий бўлагига айланди.

Таҳсинга молик ўта муҳим жиҳати шундаки, Конституциянинг барча қоидалари, бутун ички салоҳияти ҳуқуқий давлат ва фуқаровий жамият барпо этишга йўналтирилгандир. Шу боис, биз кураётган жамият мамлакатимиз халқи учун муносиб фаровон турмушни, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари адолат мезонлари асосида кафолатланишини, миллий қадриятларимиз ва маданиятимиз қайта тикланишини, шахснинг маънавий-ахлоқий камолотини таъминлаши шубҳасиздир. Ушбу қоидалар Конституциямиз қонуний тарзда акс эттирган улуғ қадриятдир. Зотан, ҳар қандай ижтимоий неъмат ва қадриятнинг мезони унинг инсон манфаатлари ва эҳтиёжларига хизмат қилиш даражаси билан белгиланади.

Конституция мамлакатда кенг қамровли иқтисодий, сиёсий ва ҳуқуқий ислоҳотларни амалга оширишнинг, тамомила янги қонунчилик тизимини вужудга келтиришнинг залворли замини сифатида гавдаланмоқда. У ҳокимиятлар бўлиниши принципи асосида барча давлат идоралари ваколатлари ҳуқуқий жиҳатдан оқилона белгилаб берилишига хизмат қилди. Замонавий парламентаризм аъналарига мос қонун чиқарувчи ҳокимият, ижро этувчи ва суд ҳокимияти тизимини ташкил этувчи янги давлат идоралари вужудга келишига йўл очди. Булар жумласида Олий Мажлис, Конституциявий суд, Вазирлар Маҳкамаси, Омбудсман ва Амалдаги қонунчилик мониторинги институти, янги маҳаллий бошқарув органлари — ҳокимликлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув органлари ва ҳоказолар ташкил топди.

Халқимиз Конституциядаги демократик қадриятлар ва илғор ғоялар орқали маърифий дунёни англаётган бўлса, дунё Конституциямиз орқали халқимиз табиати ва олижаноб фазилатларини англамоқда. Асосий қонунда ўзбекона одамийлик, инсонпарварлик, бағри-

кенглик, адолат ва саховатпешалик хислатлари ўзининг ҳуқуқий ифодасини топган. Қомусимиз муқаддасидаёқ халқимизнинг демократия ва ижтимоий адолат ғояларига содиқлиги, муҳим мақсадлардан бири — фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувликни таъминлаш эканлиги баён этилган. «Ўзбекистон Республикаси, — дейилади 4-моддада, — ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади». Бу чинакам саховат ва бағрикенгликнинг қонуний ифодасидир.

Бундан ташқари, қуйидаги қоидалар улкан маънавий-ахлоқий маъно касб этади: хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидир (46-модда). Аёлларнинг жамиятдаги, давлат ишлари ва оиладаги ролини юксалтириш давлатимизнинг устувор сиёсатидир. Мамлакатимиз Президенти қайта-қайта таъкидлаганидек, оналарни эъзозлаш, аёлларга ҳурмат бажо келтириш жамиятимиз маданият даражаси ва маънавий қиёфасининг кўрсаткичидир. «Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш имконияти кафолатланади» (44-модда). Бунда инсонни, унинг шаъни ва қадр-қимматини муҳофаза этувчи конституциявий қоида мужассам. «Вояга етмаганлар, меҳнатга лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир» (45-модда). Оила жамият ва давлат томонидан қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади (63-модда). «Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади» (65-модда). «Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди, болаларга бағишланган хайрия фаолиятини рағбатлантиради» (64-модда). «Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар» (66-модда). Ушбу конституциявий қоида халқимиз табиатига хос бўлган ота-оналар ва фарзандлар ўртасидаги ўзаро меҳр-оқибатли муносабатни ифодалайди.

Умуман олганда, юқоридаги нормалар мазмунида ўзбек халқининг бой маънавияти ва қадимий улуғвор маданияти, очиқ табиати акс этган. Оналарга, аёлларга самимий ҳурмат, болаларни дилдан севиш, етимларга мурувват, меҳр-шафқатлилик, оила мустақамлиги учун ғамхўрлик, фарзандлар камоли ва соғлом авлод учун курашиш ва бошқалар халқимизнинг саховатини, улуғ-

вор салоҳиятли табиатини намоён этувчи хусусиятлардир.

Халқимизнинг маънавий-ахлоқий фазилатлари, шаклсиз, узоқ тарихий тараққиёт мобайнида шаклланди, сайқал топди ва уларнинг энг нодирлари, хусусан, Конституцияда ўз тасдиғига эга бўлди. Биргина лавҳани фикримиз далили сифатида келтирамиз. Шарқона ахлоқ-одобнинг дурдона мажмуи бўлмиш «Қобуснома»да таълим берилишича, ҳеч бир кимса «ўзининг фойдаси учун ўзгаларга зиён етказмаслиги керак». Айнан мана шу маънодаги қоида Асосий қонунимизнинг 20-моддасида қўйидагича мустақамланган: «Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт».

Юқорида келтирилган айрим мулоҳаза ва таҳлилларнинг ўзидаёқ Конституциямиз нақадар теран демократик фалсафий заминга, қудратли сиёсий-ҳуқуқий ҳамда маънавий-ахлоқий таъсир кучига эгаллигини исботлаб турибди. Конституциянинг худди ана шу ғоявий, фалсафий, ҳуқуқий-мафкуравий, маърифий-тарбиявий салоҳиятини, мазмун-моҳиятини аҳоли кенг қатламлари, айниқса ёшлар онгига сингдириш мақсадида Президентимизнинг «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойиши (2001 йил 4 январь) қабул қилинди.

Фармойишда Асосий қонунимиз моҳиятини кенг омма онгига сингдиришга қаратилган Конституцияни ўрганиш дастурини яратиш назарда тутилади. Шу мақсадда мутасадди вазирлар, раҳбар ходимлар, ҳуқуқшунос олимлар ва мутахассислардан иборат нуфузли Комиссия ҳам тузилди. Айни вақтда, мазкур Комиссия юқорида зикр этилган дастурни ишлаб чиқди, шунингдек, барча даражадаги таълим турлари хусусиятларини инобатга олган ҳолда Конституцияни ўрганишга оид махсус ўқув курслари, дарсликлар яратиш учун малакали муаллифлар жамоаларини тасдиқлади, тегишли экспертлар гуруҳларига мўлжалланаётган ўқитиш дастурларини, методик кўрсатмалар ва бошқа дидактик воситаларга қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш топширилиб, улар қисқа муддатларда яратилди. Жумладан, мактабгача тарбия муассасаларида тарбияланувчилар ва ўрта мактаб бошланғич синф ўқувчилари учун

алоҳида методика; умумий ўрта таълим тизими ўқувчилари учун алоҳида методика; ўрта махсус, касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар ўқувчилари учун алоҳида, олий таълим (бакалавр, магистрант ва аспирантлар) толиблари учун алоҳида, давлат хизматчилари учун алоҳида, бошқа тоифа меҳнатчилар ва маҳаллалар аҳли учун алоҳида дастур ҳамда методикалар ишлаб чиқилди.

Комиссия иш режасида Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида турли соҳа ва касб мутахассисларининг Конституцияни ўрганиш бўйича мунтазам семинарларини ташкил этиш, барча турдаги таълим муассасаларида дарс берувчи ўқитувчиларни тегишли йўналишда тайёрлаш, малакасини ошириш, телевидение, радио ва матбуотда Конституцияни фаол тарғиб қилиш (мавзулар рўйхати) чора-тадбирлари белгиланди. Шунингдек, «Конституция ҳақида суҳбат», «Конституция: савол ва жавобларда», «Конституция ранг тасвир, изоҳ ва чизгиларда» каби ҳар турли рисоалар, болаларга мос фотоальбомлар тайёрланди.

Белгиланган тадбирлар ижросига жадал киришилганлигини қуйидаги жамоалар фаолиятида кўриш мумкин. Хусусан, Ички ишлар вазирлиги Академияси олимлари томонидан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқи (дарслик), «Конституциявий ҳуқуқ: таъриф ва чизмаларда» ўқув қўлланмаси, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳнинг янги наشري ва бошқа асарлар чоп этилди. Тошкент давлат юридик институти олимлари ноюрдик олий ўқув юртлари учун конституциявий ҳуқуқ асослари бўйича дарслик тайёрладилар. Ўзбекистон миллий университети мутахассислари эса ўрта мактаб, лицей ва коллежлар учун дарслик яратдилар.

Шу ўринда Ўзбекистон Конституциясини мукамал ўрганишга йўналтирилган баъзи ташаббусли таклифларни илгари суришни жоиз топдик.

Биринчи. Мамлакат Президенти И.А.Каримов Конституциянинг саккиз йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда сўзлаган нутқида Конституциянинг ҳар бир моддаси ҳаётимизда қандай қўлланилаётганини таҳлил этишимиз лозим, деб уқтирган эди. Фикримизча, бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди, Олий хўжалик суди, Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудс-

ман), прокуратура ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар ўз фаолият йўналиши бўйича Конституция меъёрлари амалда қўлланилишининг самарасини ўрганишни мунтазам йўлга қўйсалар, шунингдек, амалиёт ходимлари Конституция қоидаларини билиши бўйича тест синовларидан ўтказиб турилсалар, мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Иккинчи. Конституцияни ўрганиш ва мукамал билиш нафақат фуқаролар, ёшлар учун фарз, шунингдек, барча давлат идоралари ходимлари ва мансабдор шахслар учун ҳам зарурий талабдир. Шундан келиб чиқиб, турли соҳа ва касб эгалари бўлган мутахассис ҳамда амалиётчилар учун семинар-кенгашлар, илмий-амалий конференциялар доимий тарзда ўтказиб турилиши йўлга қўйилса, ўринли бўларди. Уларнинг мавзулари қўйидагича бўлиши мумкин. Масалан:

— судьялар ва адлия ходимлари учун “Конституцияни амалга ошириш механизми”;

— прокуратура ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи бошқа идоралар ходимлари учун “Конституция ва фуқароларнинг ҳуқуқларини таъминлаш”;

— журналистлар учун “Конституция мавзусини оммавий ахборот воситаларида (матбуотда) ёритишни такомиллаштириш”;

— депутатлар, ҳуқуқшунос ва сиёсатшунос олимлар, мутахассислар учун “Конституция ва ҳуқуқий тизимни, қонунчиликни такомиллаштириш масалалари”;

— маърифат ва маънавият жабҳаси ходимлари учун “Конституциянинг маънавий-ахлоқий салоҳияти” каби семинар мавзулари ва ҳ.к.

Ушбу анжуманларни туман, шаҳар, вилоятлар ва республика даражасида ташкил этилса фойдадан холи бўлмайди.

Учинчи. Ёшлар томонидан Конституцияни мукамал ўрганишга салмоқли ҳисса қўшиши мумкин бўлган тадбирлардан бири сифатида ўрта мактаб юқори синф ўқувчилари, академик лицей ва коллежлар ўқувчилари ҳамда олий ўқув юртлари талабалари орасида “Конституция мавзусига бағишланган энг яхши **реферат танловлари**” ўтказиш жорий этилса, хайрли иш бўлар эди. Танлов ғолибларини ҳар йили Конституция куни байрами арафасида тақдирлашни анъана қилсак, энг муносиб ва таҳсинга сазовор ғолиб рефератлар матнини республика матбуотида чоп этиш йўли билан рағбар-

лантисак, ёшлар истеълоди барқ уриб ривожланишига кенг йўл очилар эди.

Тўртинчи. Ўқувчи ёшлар орасида Конституция ва амалдаги қонунчилик бўйича бир неча босқичли республика олимпиадалари ўтказиш, радио ва телевикториналар, тест-синовлари, баҳс-мунозара клублари ташкил этиш Конституцияни чуқур ўрганишга салмоқли ҳисса қўшади, деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, Конституция ғоялари, принцип ва қоидаларини ҳуқуқий тафаккуримиз ҳамда маданиятимиз таркибий қисмига айлантирмоқ юртимизда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаровий жамият барпо этишга пухта замин яратади. Зеро, бундай давлатчилик ва жамиятни қарор топтириш унинг сиёсий-ҳуқуқий мафкурасини ижтимоий онгимизга сингдиришдан бошланади. Ана шу мақсадда Юртбошимиз бошлаб берган саъй-ҳаракатда фаол иштирок этмоқ ҳар биримизнинг Ватан саодати ва равнақи йўлидаги муқаддас бурчимиздир.

IV. Конституция ва қонунчиликни ривожлантириш

4.1. Конституция — қонунчиликни такомиллаштириш стратегияси

Конституция юксак сиёсий нуфуз ва олий юридик мақомга эга ҳужжат сифатида мамлакат қонунчилиги тизимида марказий ўрин тутади. У нафақат қонунчилик эҳромининг чўққисида туради, балки бутун қонунчилик мажмуининг умуртқасини, ўзагини ташкил этади. Конституция, унинг принциплари ва барча қоидалари қонунчилик шаклланиши ҳамда ривожланиши учун йўналтирувчи аҳамият касб этади. Янада лўндароқ айтадиган бўлсак, Конституция қонунчиликни ривожлантиришнинг яхлит, ягона ва мукамал ишланган стратегияси (шоҳ ўзани) сифатида майдонга чиқади.

Нафсиламрини айтганда, Конституция мамлакат қонунларини яратиш ҳамда давр талабига мос тарзда такомиллаштириб боришнинг дастури ҳисобланади. Барча қонунларнинг мазмун-ибтидоси улар учун сарчашма манба бўлмиш Конституциядан бошланади. Жорий қонунлар конституциявий ғоя, принцип ва қоидаларни бевосита ҳаётга қўллаш учун хизмат қилади.

Айни вақтда, республикамиз қонунчилигининг ички стратегияси масалалари муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади. **Қонунчилик стратегияси** — бу мамлакат бутун ҳуқуқий тизимининг, шунингдек, унинг алоҳида қисмлари, ҳуқуқ ҳамда қонунчилик соҳалари ва институтларининг ҳозирги ва келгусидаги тараққиёти йўналишларининг илмий асосланган тарзда белгиланишидир. Қонунчилик стратегияси қонунларни тайёрлашнинг, уни режалаштириш ва амалга оширишнинг назарий ҳамда амалий масалаларини қамраб олади. У давлат сиёсати билан узвий боғлиқ бўлиб, давлат таянувчи муҳим принциплар асосида жамиятга қонунлар воситасида раҳбарлик қилиш санъати ҳисобланади.

Шунингдек, қонунчилик стратегияси давлат сиёсатини ҳуқуқий муносабатлар мазмунига сингдириш, қонунларни мунтазам равишда такомиллаштириб бориш омилдир.

Қонунчилик стратегияси, ўзининг туб нуқтаи назаридан, ҳуқуқий ривожланишни ижтимоий тараққиёт

қонуниятларини инобатга олган ҳолда амалга ошириш ва уларни мумкин қадар аниқ акс эттиришга асосланган илмий башоратлашни назарда тутати.

Фикримизча, Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик стратегияси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

а) ҳуқуқий ривожланишнинг истиқболга мўлжалланган мақсадларини белгилаш;

б) мавжуд бошланғич вазиятни чуқур таҳлил қилиш;

в) қонунчилик ислоҳоти ўтказишнинг концепцияси (асосий йўналишлари)ни ишлаб чиқиш;

г) белгиланган мақсадга айнан мос келувчи (адекват) восита ва чора-тадбирларни танлаб олиш;

д) қонунчилик ривожланишини илмий башорат қилиш.

Қонунчилик стратегиясининг мазмуни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимидаги миқдор ва сифат ўзгаришларини тараққиёт қонуниятлари асосида олдиндан кўра билиш ҳамда ҳисобга олишда намоён бўлади. Мазкур стратегия вақт, даврийлик нуқтаи назаридан қонунчилик тизимининг бевосита ҳозирги пайтдаги, шунингдек, унинг келгусидаги ривожланишини ўз ичига олади. Ҳажми, кўлами жиҳатидан эса қонунчилик стратегияси мамлакатнинг бутун ҳуқуқий тизимини, ҳуқуқнинг тармоқлари, институтлари, нормаларини ҳамда қонуларни қамраб олади.

Мамлакатда амалга оширилган ва келгусида режалаштирилаётган қонун ижодкорлик ишларининг мазмуни, кўлами ва янгилиниши даражаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси билан бевосита боғлиқдир. Зеро, Конституция, юқорида таъкидланганидек, жамиятимиз ҳуқуқий ва қонунчилик тизимларининг ўзагини, таъбир жоиз бўлса “юраги”ни ташкил этади. У жами қонунчиликнинг пойдевори, асосий манбаи ҳисобланади. Бутун ҳуқуқий тизим таркибий қисмларининг, шунингдек, қонунчиликнинг ички ўзаро муаносиблиги, алоқадорлиги, баҳамжиҳатлиги бевосита Конституцияга боғлиқ.

Конституция қабул қилиниши биланоқ бутун қонунчилик фаолиятига, ҳукумат ва бошқа идораларнинг ҳуқуқ ижодкорлигига қудратли туртки берилди. Унинг асосида республикамизда мавжуд бўлган барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қайта кўриб чиқилиб, ислоҳ қилина бошланди. Қонунчилик тизимининг туб-

дан янгиланиши — даврнинг зарурий талабидир, чунки жорий қонунчилик батамом Конституцияга мувофиқ бўлиши лозим. Мухтасар хулоса қилганда: **Конституция қонунчилик ривожланишининг бош стратегиясини** ташкил этади.

Мамлакат қонунчилигини Конституция асосида янгилаш ва шу заминда ривожлантириш узоқ давом этувчи узвий жараёндир. Бу ишни пухта ўйланган стратегик дастур асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Мазкур стратегик дастурда қонунчилигимизни янгилаш ва такомиллаштиришнинг асосий принциплари ва ёндашувлари белгиланиши лозим. Табиийки, бу дастурда ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг турли соҳаларидаги ҳуқуқий тартибга солиш эҳтиёжини аниқлаш асосида қуйидагиларни акс эттириш лозим:

а) янги қонунлар қабул қилинишини талаб этадиган долзарб масалалар кўлами;

б) қонунчиликнинг ўзгартиришлар киритиш талаб этиладиган, умумлаштириладиган ва тартибга солиш даражаси кўтариладиган соҳалари;

в) ижтимоий муаммоларни ташкилий чоралар кўриш ва мавжуд ҳуқуқий нормалар ҳамда механизмларни фаоллаштирувчи сиёсий омилларни вужудга келтириш йўли билан ҳал этиш мумкин бўлган жабҳалар.

Қонунчиликни собитқадамлик билан ривожлантириш, уни давр талабларига ҳамоҳанг тарзда янгилаб боришда ва қонун чиқариш фаолиятини самарали йўлга қўйишда режалаштиришнинг аҳамияти беқиёсдир. **Қонун лойиҳалари тайёрлаш ишларини режалаштириш** — қонунчилик стратегиясини муайян давр учун конкретлаштирилиши, белгиланиши, давлатнинг ҳуқуқий сиёсатини мужассамлашган кўринишда ва норматив тарзда мустақамланишининг ифодасидир. Қонунчилик ишлари режаси узоқ муддатга мўлжалланган қонунчилик стратегиясини реал ҳаётга жорий этишнинг муҳим ташкилий воситаси сифатида майдонга чиқади. Режалаштиришнинг бош мақсади — республика қонунчилигини Конституция бошчилигидаги норматив ҳужжатларнинг изчил ва ички мутаносиб тизим сифатида шакллантириш ҳамда ривожлантиришдан иборат. Мазкур режалаштиришдан қутиладиган пировард натижа изчил, мукамал ва барқарор қонунчилик тизимини яратиш экан, бунинг учун мутасадди ва ваколатли давлат идоралари, аввало, парламент ва қонунчилик та-

шаббуси ҳуқуқига эга бўлган субъектлар, қуйидаги вазифаларни адо этишлари лозим бўлади:

биринчидан, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда эскирган ҳуқуқий ҳужжатларни мунтазам равишда янгиси билан алмаштириб бориш;

иккинчидан, айнан бир масала бўйича кўплаб актлар мавжуд бўлишини ва мувозий тарзда амал қилишини баргараф этиш;

учинчидан, қонунчилик ҳужжатлари воситасида тартибга солинмаган, очиқ мавзуларни тўлдириб бориш ва ҳоказо.

Ушбу вазифаларни бажаришда ҳуқуқшунослик фанига ҳам алоҳида ўрин ажратилади. Ҳуқуқшуносликнинг бу борадаги вазифаси қонунлар ва қонун ости актлар ўртасидаги оқилона нисбатни белгилашда; қонунлар, фармонлар, ҳукумат қарорлари ва идоравий ҳужжатлар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар кўламини аниқлаб беришда намоён бўлади. Табиийки, пухта ва мукамал режа ишлаб чиқиш учун илмий асосланган маълумотларга таяниш лозим бўлади. Бундай маълумотларга эга бўлиш учун тегишли таҳлил ва илмий изланишларни, тадқиқотларни амалга ошириш талаб этилади.

Ўзбекистонда қонунчилик ишларини муайян режа асосида ривожлантириш ўз тажрибаси ва анъаналарига эга. Хусусан, парламент Раёсатининг 1991 йил 26 мартдаги 239-ХII сонли қарори ҳамда 1991 йил 28 ноябрдаги 457-сонли қарори билан тасдиқланган қонун лойиҳалари тайёрлашга оид режаларида тегишлича 43 ва 40 та қонун лойиҳалари ишлаб чиқиб қабул қилиниши белгиланган эди¹. 1992 йил давомида режадаги барча қонунлар қабул қилинди.

1993 йил учун тузилган қонунчилик фаолияти режасида 63 та қонун лойиҳасини тайёрлаш белгиланди. Бироқ, кўп ўтмай, вазиятни инобатга олиб, янги ҳужжат: “Ўзбекистон Республика Конституциясидан келиб чиқувчи қонунчилик ҳужжатларини тайёрлаш режаси” маъқулланди. Ҳужжатда жами 33 та қонун лойиҳасининг номи кўрсатилди. Шундан 23 тасини 1993 йилда ва 10 тасини 1994 йилда тайёрлаш мўлжалланди.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1991. №6. 118-модда; №44. 253-модда.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов Олий Кенгашнинг ўн биринчи сессиясида (1992 йил 8 декабрь) сўзлаган нутқида: “Олдин тасдиқланган барча қонунларимизни ҳам янги Конституция кўз-назари билан қараб, бошқатдан кўриб чиқишимиз зарур”¹, деб таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, мустақил давлатимизнинг Конституцияси қабул қилиниши билан жорий қонунчиликни Асосий қонунга мувофиқлаштириш масаласи кун тартибига чиқди. Янги Конституция билан илгари қабул қилинган қонун ҳужжатлари ўртасида келиб чиқиши мумкин бўлган номувофиқликнинг олдини олиш мақсадида қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини амалга киритиш тартиби тўғрисида”ги қонунда бир қатор аниқ чора-тадбирлар кўзда тутилди. Жумладан, Қонун: “1992 йил 8 декабрга қадар қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси қонунларининг, давлат идоралари қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига зид келмайдиган қисми ўз кучини сақлаб қолиши”ни белгилаб қўйди.

Мазкур қонуннинг қуйидаги иккита банди айниқса муҳимдир:

“...4. Вазирлар Маҳкамаси, давлат ҳокимиятининг жойлардаги вакиллик, ижроия ва бошқарув органлари ўз ваколатларини Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилингунга қадар чиқарилган қонун ҳужжатларининг Конституцияга зид келмайдиган қисмига асосан амалга оширадилар.

5. Судлар, прокуратура органлари ва давлатнинг бошқа органлари ўз ваколатларини Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, шунингдек Конституция қабул қилингунга қадар чиқарилган қонун ҳужжатларининг Конституцияга зид келмайдиган қисмига асосан амалга оширадилар”.

Айни вақтда шу Қонунда Олий Кенгаш Раёсатига Ўзбекистон Республикаси қонунларини Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлаштиришга доир ишларни ташкил этиш тартибини белгилаш топширилди. Бунда Конституцияда назарда тутилган барча қонунлар келгуси икки йилдан кечиктирмай қабул қилиниши кераклиги таъкидланди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т., 1992. 44-бег.

Конституциянинг ўзида қуйидаги қонунлар назарда тутилган эди: Фуқаролик тўғрисидаги қонун (Конституциянинг 21-моддаси), Депутатлар мақоми тўғрисидаги ва Олий Мажлисга сайловлар тўғрисидаги қонунлар (77, 117-моддалар), Давлат рамзлари — байроқ, герб ва мадҳия тўғрисидаги қонунлар (5-модда), Референдум ўтказиш тартиби тўғрисидаги қонун (9-модда), Ўзбекистондан ташқарига чиқиш ва қайтиб келиш тўғрисидаги қонун (28-модда), Давлат сирлари тўғрисидаги қонун (29-модда), Фуқароларнинг ариза, шикоят ва таклифларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисидаги қонун (35-модда), Аҳолининг иш билан банд этилиши ва ишсизликдан ҳимояланиши тўғрисидаги қонун (37-модда), Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисидаги қонун (39-модда), Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги қонун (90-модда), Фавқулодда ҳолат тўғрисидаги қонун (93-модда), Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги қонун (98-модда), Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳақидаги қонун (103-модда), Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги қонун (105-модда), Конституциявий суд тўғрисидаги қонун (107-модда), Адвокатура тўғрисидаги қонун (116-модда), Прокуратура тўғрисидаги қонун (120-модда), Ўзбекистон Республикасининг Қуроли Кучлари тўғрисидаги қонун (125-модда).

Тўғри, бу қонунларнинг кўпчилиги аввалроқ қабул қилинган эди. Энди эса уларни Конституция принциплари ва қоидаларига мослаштириш, тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш лозим бўлади.

1993 йилга режалаштирилган ва шу йили Олий Кенгаш томонидан қабул қилинган қонунлар тубандагилардан иборат бўлди: “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги, “Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида”ги, “Конституциявий суд тўғрисида”ги, “Маҳаллий ҳокимият органлари тўғрисида”ги, “Меҳнатни муҳофаза этиш тўғрисида”ги, “Судлар тўғрисида”ги (режада — “Ўзбекистон Республикаси суд тузилиши ва судьяларнинг мақоми тўғрисида”ги, “Олий Хўжалик суди тўғрисида”ги қонунларни тайёрлаш кўзда тутилган эди), “Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунлар ва ҳоказолар.

1994 йилда эса “Ўзбекистон Республикасининг меҳнат қонунлари кодекси”, “Жиноят-процессуал кодекси”, “Фуқаролик кодекси”, “Маъмурий ҳуқуқбузар-

лик тўғрисидаги кодекс”, “Фуқаролик-процессуал кодекс”, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг регламенти”, “Халқаро шартномаларни тузиш, бажариш ва денонсация қилиш тартиби тўғрисида”ги ва бошқа қонун лойиҳаларини тайёрлаб қабул қилиш белгиланди. 1994 йилнинг биринчи чораги ўтгач, Режага тузатишлар киритилди. Шундай қилиб, навбатдаги XV сессия кун тартибига киритиш учун “Банкротлик (синиш) тўғрисида”ги, “Қимматли қоғозлар билан операциялар қилишга солинадиган солиқ тўғрисида”ги, “Орденлар ва медаллар тўғрисида”ги, “Ихтирочилик, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида”ги, “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги, “Милиция тўғрисида”ги, “Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги ва бошқа жами 14 та қонун лойиҳалари мўлжалланди¹.

Тажриба қонун лойиҳалари тайёрлаш фаолиятини жорий ва истиқболга мўлжаллаб режалаштиришнинг афзаллигини исбот этди. Аввало, бу устунлик қонунлар қабул қилишни прогнозлашда, қонун яратишдан кутиладиган натижа ва оқibatларни олдиндан атрофлича баҳолай олишда, айниқса, қонунларни сифатли тайёрлаш имконияти вужудга келтирилишида, қонунларга киритиладиган ўзгартириш ва қўшимчаларни тартиб-лаштиришда намоён бўлади.

Конституцияда шундай қоидалар ҳам борки, уларни руёбга чиқариш учун жорий қонунчиликда махсус тартибга солиш механизми мустаҳкамланиши лозим. Масалан, Конституциянинг 44-моддасига кўра, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Фуқароларнинг мазкур Конституциявий ҳуқуқи 1995 йил 30 августда “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тартиби тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши воситасида амалга оширила бошланди. Ўрнатилган тартибга биноан фуқароларнинг поймол этилган ҳуқуқлари судлов ва маъмурий чора-тадбирлар асосида тикланиши мумкин.

Яна бир диққатга сазовор конституциявий қоида:

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши Котибиятининг 1993–1994 йиллардаги жорий архиви материаллари.

“Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартиблагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин”.

Табиийки, бу қондани ҳаётга табиқ этиш учун тегишли ҳуқуқий механизмлар вужудга келтирилиши лозим бўлди. Дастлаб амалдаги қонунчиликка муайян қўшимча ва ўзгартишлар киритилди. Яъни Олий Кенгашининг 1993 йил 7 майда бўлиб ўтган 12-сессиясида Ўзбекистон Республикасининг “Мулкчилик тўғрисида”ги қонунига бир қатор ўзгартишлар киритилди. Жумладан, қонундан “шахсий мулк” тушунчаси чиқарилиб, багафсил янги таҳрирдаги “Хусусий мулк” деган модда қонулаштирилди. Шунингдек, қонунда хусусий мулкнинг кенгайтирилган таърифи берилди. У бошқа мулк шакллари сингари дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги мустаҳкамланди. Хусусий мулкни ҳосил қилиш, унга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш асослари белгиланди.

Бу борада 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва хусусий мулкни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда 1994 йил 16 мартда қабул қилинган “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Президент фармонлари алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу фармонлар хусусий мулкчилик шаклланиши ва иқтисодиётимизнинг мустаҳкам асосига айланишида беқиёс тарихий роль ўйнади.

Хусусий мулкнинг ҳуқуқий муҳофазасига доир қонун-қоидалар 1995 йил 21 декабрда тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига ҳам ўз ифодасини топди. Мазкур кодексга мувофиқ, “мулк дахлсиз ва қонун билан ҳимояланади” (116-модда); “Ўзбекистон Республикасида мулк хусусий ва оммавий шаклларда мавжуд бўлади” (167-модда).

Фуқаролик кодексининг 16-боби “Хусусий мулк” деб номланиб, унда хусусий мулк тушунчаси, субъектлари, объектлари, вужудга келиш ва фойдаланиш тартиблари белгиланган.

Мулкнинг, шу жумладан хусусий мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга нисбатан ҳаракатланувчи барча субъектлар мулк ҳуқуқини поймол этишдан ўзларини тийишларида ифодаланади. Фуқароларнинг, шунинг-

дек, юридик шахсларнинг хусусий мулкка бўлган ҳуқуқи бузилган ёки мулкка зарар етказилган тақдирда фуқаровий-ҳуқуқий ёхуд жиноий-ҳуқуқий тартибда суд томонидан ҳимоя қилинади.

Мустақилликка эришилган дастлабки даврларда Ўзбекистон Республикаси олдида сиёсий, иқтисодий, давлат қурилиши, ҳуқуқий ва маданий-маънавий соҳаларда туб ислохотларни амалга ошириш ва, биринчи навбатда, унинг қонунчилик заминини яратиш вазифаси турар эди. Худди ана шу йўналишда қонун ижодкорлик ишлари жўш урди. Унинг қўламини тасаввур этиш учун рақамларга мурожаат этайлик. Ўзбекистон Республикасининг ўн иккинчи чақириқ Олий Кенгаши мустақиллик йиллари мобайнида ўн битта сессия ўтказди. Парламент 1991 йилнинг август-декабрь ойларида — 13 та, 1992 йил давомида — 52 та, 1993 йилда — 53 та ва 1994 йилда — 22 та қонун қабул қилди. Шу чақириқда жами қонунлар сони 145 тани ташкил этиб, улардан 98 таси янги қабул қилинган қонунлар, 47 таси эса амалдаги қонунларга қўшимча ва ўзгартишлар киритувчи ҳужжатлар эди. Янги сайланган биринчи чақириқ Олий Мажлис 1995—1999 йиллар мобайнида ўн бешта сессия ўтказиб, 10 та кодекс, 2 та миллий дастур, 138 та қонун, 468 та қарор қабул қилди. Бу даврда 216 ҳолатда амалдаги қонунчиликка қўшимча, тўлдириш ва ўзгартиришлар киритилди¹.

Биринчи чақириқ Олий Мажлис жумладан қуйидаги муҳим қонунларни қабул қилди: Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий доктринаси тўғрисида, Концессиялар тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси, Кичик ва хусусий тadbиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида, Давлат мукофотлари тўғрисида, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида, Банклар ва банк фаолияти тўғрисида, Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғриси-

¹ “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва унинг раҳбариятининг 1995—1999 йиллардаги фаолияти юзасидан ҳисоботи тўғрисида” Олий Мажлиснинг 1999 йил 19 августдаги 806-1 сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1999. №9. 203-модда.

да, Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида, Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида, Депутатларни чақириб олиш тўғрисида, Акциядорлик жамияти ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида, Фуқаролар соғлиғини сақлаш тўғрисида, Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида, Ноширлик фаолияти тўғрисида, Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида, Сиёсий партиялар тўғрисида, Нотариат тўғрисида, Адвокатура тўғрисида, Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида, Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида, Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида, Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида, Табиий монополиялар тўғрисида, Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида, Журналистик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Божхона кодекси, Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси, Таълим тўғрисида, Давлат божхона хизмати тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик-процессуал кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодекси, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини тайёрлаш тўғрисидаги, Оммавий ахборот воситалари тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси, Фермер ва деҳқон хўжалиги тўғрисида, Чет эл инвестициялари тўғрисида, Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси, Давлат ер кадастри тўғрисида, Автомобиль транспорти тўғрисида, Қимматли қоғозлар бозорида депозитарийлар фаолияти тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг Уй-жой кодекси, Реклама тўғрисида, Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида, Лизинг тўғрисида, Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида, Ўрмон тўғрисида ва бошқа қонунлар.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1999 йил 5 декабрда сайланди ҳамда 2000 йил январидан эътиборан ўз фаолиятини бошлади ва мамлакатимиз қонунчилигининг ривожланишида ўзига хос муҳим босқични ташкил этди. У икки йил мобай-

нида ўнта сессия ўтказиб, 60 дан зиёд қонунлар қабул қилди. Бу қонунларнинг сессиялар бўйича тақсимоти қуйидагича: иккинчи сессияда — 8 та, учинчи сессияда — 5 та, тўртинчи сессияда — 6 та, олтинчи сессияда — 9 та, еттинчи сессияда — 5 та, саккизинчи сессияда — 7 та, шу жумладан 1 та кодекс (Шаҳарсозлик кодекси), тўққизинчи сессияда — 8 та қонун ва ҳ.к.

Иккинчи чақириқ Олий Мажлис қабул қилган муҳим қонунлардан айримларини санаб ўтамиз: Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида, Экологик экспертиза тўғрисида, Фуқаро муҳофазаси тўғрисида, Почта алоқаси тўғрисида, Радиациявий хавфсизлик тўғрисида, Психиатрия ёрдами тўғрисида, Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида, Судлар тўғрисида (янги таҳрирда), Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида, Терроризмга қарши кураш тўғрисида, Давлат кадастрлари тўғрисида, Юридик шахсларнинг қурилиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлиги тўғрисида, Прокуратура тўғрисида (янги таҳрирда), Мудофаа тўғрисида, Алоҳида юклар ва ҳарбий контингентларнинг транзити тўғрисида, Жиноий жазоларни либераллаштириш муносабати билан Жиноят, Жиноят-процессуал ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида (янги таҳрирда), Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товарларнинг келиб чиқиш жойлари тўғрисида, Маданий мерос объектларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тўғрисида, Хўжалик ширкатлари тўғрисида, Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида, Кредит иттифоқлари тўғрисида, Суғурта фаолияти тўғрисида, Фуқароларнинг банкдаги омонатларини ҳимоялаш кафолатлари тўғрисида, Шаҳарсозлик кодекси, Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимияти ташкил этилишининг асосий принциплари тўғрисидаги қонун, Давлат статистикаси тўғрисида, Ер ости бойликлари тўғрисида (янги таҳрирда), Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида, Халқаро шартнома ва битимларни ратификация қилиш тўғрисида ва бошқалар.

Келтирилган рўйхатдан кўриниб турибдики, қонунлар жамият ҳаётининг барча соҳалари ҳамда масалаларига оиддир. Барча қонунларни Ўзбекистон Республи-

каси олдида турган муҳим вазифалар, ҳуқуқий ислоҳот концепцияси мазмунига кўра ҳамда мамлакат ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий, мафкуравий ва бошқа жабҳаларга кўра **таснифлаш** мумкин.

Биринчи. Мамлакатда бозор иқтисодиёти муносабатларини жорий этишга, янги иқтисодий тузум инфраструктурасини шакллантиришга қаратилган қонунлар. Улар жумласига мулкчилик муносабатларига оид, тадбиркорлик, ташқи иқтисодий фаолият, хорижий сармоялар ва хорижий сармоядорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисидаги, шунингдек, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, биржалар ва биржа фаолияти, хўжалик ширкатлари, қимматли қоғозлар бозори, монополистик фаолиятни чеклаш, суғурта фаолияти, сертификация қилиш, санация, лизинг, синиш (банкротлик) тўғрисидаги қонунлар ва бошқалар кирди.

Иккинчи. Ўзбекистоннинг давлат суверенитетини мустаҳкамлаш, давлат ҳокимияти органларининг таркибий тузилиши ҳамда фаолиятини такомиллаштиришга оид қонунлар. Мазкур қонунлар қаторига Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Олий Мажлис тўғрисидаги, Вазирлар Маҳкамаси тўғрисидаги, Давлат байроғи, Давлат герби ва Давлат мадҳияси тўғрисидаги, Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисидаги, Мудофаа ва ҳарбий хизмат тўғрисидаги, Фуқаролик тўғрисидаги, Ҳокимиятнинг конституциявий идораларини кўриқлаш тўғрисидаги, Конституциявий суд тўғрисидаги, Судлар тўғрисидаги, Прокуратура тўғрисидаги қонунлар ва ҳоказо.

Учинчи. Молия, кредит ва янги солиқ тизимини шакллантиришга қаратилган қонунлар. Булар қуйидагилар: юридик шахслар ва фуқаролардан олинадиган солиқлар тўғрисида, яъни тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслардан уларни рўйхатга олганлик учун ундириладиган йиғимлар ва бундай шахсларни рўйхатга олиш тартиби тўғрисидаги, банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги қонун ва бошқалар.

Тўртинчи. Жамият ҳаётининг ижтимоий масалаларини тартибга солувчи, шунингдек, маданий-тарбиявий соҳага оид қонунчилик ҳужжатлари тоифасига тубандагиларни киритиш мумкин: Ёшларга оид давлат сиёсати асослари тўғрисидаги, Ногиронларни ижтимоий

муҳофаза қилиш тўғрисидаги, Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисидаги, Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисидаги, Таълим тўғрисидаги, Давлат санитария назорати тўғрисидаги, Суғурта тўғрисидаги, Фуқароларнинг давлат пенсия таъминоти тўғрисидаги, ОИТС билан касалланишнинг олдини олиш тўғрисидаги, Лотин ёзуви асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисидаги, Алоқа тўғрисидаги қонунлар ва бошқалар.

Бешинчи. Ўзбекистонда эркин фуқаролик жамиятини вужудга келтиришга, демократик ташкилий институтлар ҳамда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатловчи қонунлар. Бундай қонунлар гуруҳига қуйидагиларни киритиш мумкин: Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги, Нодавлат ташкилотлар тўғрисидаги, Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги, Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги, Журналистик фаолиятнинг кафолатлари тўғрисида, Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисидаги, Касаба уюшмалари ва уларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги, Жамиятни ахборотлаштириш тўғрисидаги, Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги, Меҳнат кодекси, Оила кодекси Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисидаги, Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисидаги қонунлар ва ҳоказолар.

Олтинчи. Табиатни ҳуқуқий муҳофаза этиш давлатнинг муҳим функцияларидан бири бўлиб, соғлом экологик муҳит ва мусаффо табиий шароит жамият ҳаёти, унинг манфаатларига бевосита дахлдор соҳадир. Шу боис давлатнинг мазкур масалалар бўйича қабул қиладиган қонунлари махсус тоифа сифатида туркумланиши лозим. Ушбу тоифа қонунлар қуйидагилардан иборат: Алоҳида қўриқланадиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги, Табиатни муҳофаза этиш тўғрисидаги, Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги, Қимматли ва йўқолиб бораётган ўсимлик ҳамда ҳайвонлар турларини муҳофаза этишни кучайтириш ҳамда улардан фойдаланишни тартибга солиш тўғрисидаги, Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунлар, Ер кодекси ва бошқалар.

Еттинчи. Мамлакатда мўътадил ҳуқуқ-тартиботни ва мустаҳкам қонунийлик муҳитини таъминлаш борасидаги қонунларга қуйидагилар киради: Транспорт воситаларини олиб қочганлик учун жиноий жавобгарликни

кучайтириш тўғрисидаги, Йўл ҳаракати қоидаларини бузганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисидаги қонунлар, Жиноят кодекси; Жиноят-процессуал кодекс; Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс; Хўжалик процессуал кодекс ва бошқалар.

Саккизинчи. Мафкура ва маънавий ҳаёт соҳасига тааллуқли қонунлар: Давлат мукофотларини ва фахрий унвонларни таъсис этиш тўғрисидаги, Байрам кунлари тўғрисидаги қонунлар. Албатта, Ёшлар тўғрисидаги, Таълим тўғрисидаги ва шу каби бошқа қонунларни ҳам ушбу тоифага киритиш мумкин. Зеро, уларнинг маънавийтимизга, ғоявий тарбия ҳамда мафкурага, яъни дунёқарашни шакллантиришга бевосита алоқаси бор.

Тўққизинчи. Ташқи сиёсат ва чет давлатлар билан сиёсий, иқтисодий, маънавий алоқаларни амалга ошириш борасидаги қонунлар: Давлат божи тўғрисидаги, Ўзбекистоннинг чет давлатлардаги дипломатик ваколатхоналари бошлиқларини тайинлаш ҳамда чақириб олиш тартиби тўғрисидаги қонунлар. Булардан ташқари, парламент Ўзбекистоннинг бошқа давлатлар билан тузган шартномаларини тасдиқлаш, шунингдек давлатимизнинг турли халқаро ташкилотларига аъзо бўлиш, аҳдлашувлар ва конференцияларга қўшилиши тўғрисидаги қарорларни ратификация қилувчи қонун ҳужжатларини ҳам назарда тутиш ўринли бўлар эди.

Юқорида келтирилган туркумлаш барча муммоларни ҳал этмайди, албатта, ва у тугал эмас. У ҳам бўлса, Ўзбекистонда мустақиллик йилларида қабул қилинган жами қонунларнинг асосий йўналишларини, қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг диққат марказида турган ижтимоий-сиёсий муаммолар қўламини мушоҳада этишдан иборат.

Қонунларнинг юқоридаги тартибда гуруҳланиши методологиясига баъзи эътирозлар ҳам бўлиши мумкин. Яъни айрим қонунлар бошқа тоифага ўтказилиши керак эди, деган фикрлар айтилиши мумкин. Тўғри буни инкор этиш қийин. Бу ерда сабаб шуки, айрим қонунлар ўз мазмунига кўра кенг қамровли, комплекс хусусиятга эга. Шу боис, айрим қонунларни у тоифага ҳам, бу тоифага ҳам киритиш хато бўлмайди.

Истиклол йилларида қонун ижодкорлиги ва қонунчилик фаолиятининг ички мазмуни, тенденциялари, концептуал ёндашувлар, уларда юз бераётган сифат ўзгаришлари шубҳасиз катта қизиқиш уйғотади.

Ўзбекистон Республикасининг парламенти қонун чиқаришнинг барча масъулиятини ўз зиммасига олиб, мустақил равишда фаолият юритмоқда. Собиқ иттифоқ шароитида қонунлар марказда яратилиб, сўнг улардан иттифоқдош республикалар ўзларининг айрим “маҳаллий хусусиятлари”ни аке этгирган ҳолда нусха кўчирап эдилар. Албатта, бу усул қонунчиликда миллий хусусият ва анъаналар учун, янгиликлар ва замонавий ҳуқуқий фикрлар учун кам имкон беради ёки деярли имкон бермайди.

Республикада қонун яратиш фаолияти ва қонунчилик, аввалгилардан фарқли ўлароқ, тубдан янги демократик принципларга таянмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мустақамлаб қўйган суверен давлатчилик, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, демократизм, ҳокимиятлар тақсимланиши, қонунийлик, ижтимоий адолат, фуқаролар ҳуқуқлари ҳамда эркинликларининг муқаддаслиги, ошкоралик каби принциплар шулар жумласидандир.

Қонунчилигимиз мазмуни ва руҳи тобора инсонпарварлашиб бормоқда, ўзида миллий хусусиятларни, халқнинг одил судлов ва адолат тўғрисидаги тасавурларини ифода этмоқда. Қонунлар халқнинг бой тарихи, миллий-маданий ва маънавий қадриятларига асосланмоқда.

Ўзбекистон халқаро давлатлар ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган қоидалари ва принципларининг устунлигини тан олган. Шундан келиб чиқиб, республика қонунчилигининг мазмуни халқаро ҳуқуқ талаблари, принциплари ва нормаларига мувофиқлашмоқда.

Қонунчилигимизнинг мазмуни янги мафкура — миллий истиқлол мафкурасига ва пок миллий ахлоқий қоидаларга таянмоқда.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, мамлакатда туб ҳуқуқий давлатчилик шаклланаётган кўппартиявийлик асосида парламент демократияси қарор топиб бораётган шароитда қонун чиқариш фаолияти ҳам, қонунчилигимиз ҳам илғор демократик йўналишда бойиб, ривожланиб ва такомиллашиб бораверади.

Қонунчилигимиз қайси устувор йўналишда ва қай тарзда ривожлантирилиши лозим, деган саволга энг умумий тарзда қуйидагича жавоб бериш мумкин. Фик-

римизча, биринчидан, ижтимоий ҳаётнинг асосий соҳаларига, иқтисодийётнинг устувор жабҳаларига тааллуқли ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи қонунларни яратишга эътиборни қаратиш;

иккинчидан, сиёсий, ҳўжалик ва ижтимоий-маданий соҳанинг ўта муҳим ва долзарб масалалари бўйича қонунларни қабул қилиш, уларни мунтазам янгилаб, такомиллаштириб бориш;

учинчидан, давлат идоралари ҳуқуқий мақомини, сиёсий тизим бошқа таркибий қисмлари мақомини демократия ва ҳуқуқий давлатчилик принциплари асосида такомиллаштиришга қаратилган қонунлар чиқариш;

тўртинчидан, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш, уларга қатъий риоя этиш, уларни муҳофаза этишга қаратилган қонунлар яратиш ва шу орқали жамиятда мустаҳкам қонунийлик муҳитини, чинакам демократик ҳуқуқий давлатни вужудга келтиришга кўмаклашиш.

Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқариш амалиёти пухта илмий заминга асосланиши шарт. Қонунчилик фаолиятининг барча жиҳатлари ҳуқуқшунослик назарияси томонидан қайта мушоҳада этилиши, мустақил давлат қонунчилигининг илмий концепцияси вужудга келтирилиши лозим. Юридик фанимиз олдида турган долзарб вазифалардан бири қонунчилик механизмининг ҳамма таркибий бўғинларини чуқур таҳлил этиш ва шунга доир илмий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборатдир. Қонунларнинг илмий “савияси”ни ошириш, сифатини яхшилаш жамиятга раҳбарлик қилишнинг, уни бошқаришнинг илмий даражасини юксалтириш имконини беради. Қонунчиликни такомиллаштириш манфаатлари қонун яратиш фаолиятининг ҳуқуқий, ижтимоий, руҳий ва ташкилий томонларини ҳамда таомил тартибларини назарий ўрганишни талаб этмоқда. Шу боис Ўзбекистоннинг янги қонунчилик тизимини вужудга келтириш ва қонунчилик жараёнини назарий тадқиқ этиш ўта муҳим сиёсий, илмий ва амалий аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини конституциявий замин асосида такомиллаштириб бориш, туб ҳуқуқий ислоҳотларнинг ягона миллий концепциясини яратиш лозим. Унда ҳуқуқий ислоҳотларнинг мақсади, вазифалари ва устувор йўналишлари ўз аксини топиши

мақсадга мувофиқ. Ушбу ислоҳотнинг асосий мазмуни, биринчидан, Ўзбекистон давлат мустақиллигининг ҳуқуқий (қонунчилик) базасини вужудга келтириш ҳамда такомиллаштириш лозимлигидан; иккинчидан, мамлакатда ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларини қарор топтиришнинг ҳуқуқий асосларини яратиш заруриятидан; учинчидан, демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамияти барпо этиш ҳамда фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини реал таъминлаш мақсадларидан келиб чиқади.

Юқоридаги мақсад ва вазифалар асосида қонунчиликни ривожлантиришнинг қуйидаги асосий йўналишларини кўрсатиш мумкин:

сиёсий ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш — қонунчилик базасини яратиш;

иқтисодий ислоҳотлар, яъни бозор муносабатлари инфраструктурасини шакллантиришнинг қонунчилик базасини яратиш;

суд-ҳуқуқий ислоҳотларнинг қонунчилик базасини вужудга келтириш.

Кўрсатилган ҳар бир йўналиш бўйича талайгина қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Уларнинг рўйхатини такрорлашга ҳожат бўлмаса керак. Бироқ қонунчиликни такомиллаштириш узлуксиз жараёндир. Ҳаёт қонунчилик олдида ўзининг янги-янги талабларини қўяверади ва қонунлар жамият тараққиёти эҳтиёжларига мос равишда ривожланиб бораверади.

4.2. Конституция ва қонун чиқариш жараёни

Қонун давлат ҳокимияти махсус фаолиятининг маҳсули сифатида вужудга келади. Давлат амрининг олий ифодаси бўлмиш қонун, ҳокимиятнинг алоҳида ваколатли органи томонидан амалга ошириладиган мураккаб жараён натижасида яратилади.

Қонунчилик (қонунни яратиш) жараёни — давлат олий вакилик органининг Конституцияда белгиланган тартибда янги қонунлар яратишга, амалдаги қонунларга қўшимча ва ўзгартириш киритишга қаратилган, шунингдек эскирган қонунларни бекор қилиш борасидаги ҳаракатлари йиғиндиси бўлиб, у қонун билан тартибга солиниши зарур бўлган муносабатларни аниқлаш, қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни муҳокама этиш ва қабул қилишни ўз ичига олади.

Қонунчилик жараёни муайян тартиб, ташкиллашганлик ифодаси сифатида мамлакатда қонунчилик ҳокимиятини амалга ошириш шакли ҳисобланади. Қонуннинг жамият ҳаётидаги олий мавқеи қонунчилик жараёнининг илмий ва амалий аҳамиятини белгилаб беради. Зеро, қонун яратиш жараёнининг мукамал тартибга солинганлиги сифатли ва талаб даражасидаги қонуннинг туғилиши учун замин бўлиб хизмат қилади.

Қонунчилик жараёнининг таърифи икки маънога эга:

биринчидан, қонун лойиҳасининг парламентга кiritилишидан бошлаб, то у қабул қилингунга қадар давлат органлари томонидан рўёбга чиқариладиган ваколатлар;

иккинчидан, қонунчилик ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этадиган турли субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи процессуал қоидалар ифодаси (шакли).

Қонунчилик жараёнининг муҳим хусусияти шундаки, унинг мазмунини ташкил этувчи ҳаракатлар ва уларни амалга ошириш тартиби конституциявий тарзда белгилаб қўйилади. Мамлакатдаги бутун ҳуқуқ ижодкорлиги, шу жумладан, қонун ижодкорлиги муайян процессуал тартиб-қоидалари доирасида амалга ошади. Қонунни яратиш муносабатлари, шунингдек, бу муносабатларда иштирок этадиган субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатувчи моддий ҳуқуқ қоидалари процессуал нормалар орқали ҳаётга жорий этилади. Агар моддий ҳуқуқни татбиқ этишнинг тегишли тартиби ўрнатилмаган бўлса, у юридик нуқтаи назардан яроқсиздир.

Қонунчилик жараёни, анъанага кўра, ушбу жараёнининг турли босқичларида иштирок этувчи органлар ўртасидаги ваколатларни тақсимлаш маъносида талқин этилади. Гарчанд, қонунчилик фаолиятида у ёки бу алоҳида субъектлар иштирок этсалар ҳам, қонунчилик жараёни асосан парламентнинг қонун яратиш фаолияти тартиби бўлиб қолаверади.

Қонунчилик жараёни тушунчаси:

биринчидан, қонунни мазмунан тайёрлашни таъминловчи ўзаро алоқадор институтлар тизимини белгилашдан;

иккинчидан, халқ иродасини, жамоатчилик фикри-

ни ифодалашнинг қатъий демократик шакллари ни мустақамлашдан;

учинчидан, қонунни яратиш ва қабул қилиш жараёнида давлат ҳокимияти олий вакиллик органи фаолиятининг турли шакллари қўлланилишини акс эттиришдан иборат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонун чиқариш фаолияти, яъни қонун яратиш жараёни тўрт босқичдан иборат тарзда амалга ошади. Ушбу босқичлар:

- 1) қонунчилик ташаббусини амалга ошириш;
- 2) қонун лойиҳасини муҳокама қилиш;
- 3) қонунни қабул қилиш;
- 4) қонунни имзолаш ва эълон қилиш.

Ушбу босқичларга алоҳида-алоҳида тўхталиш жоиз.

Биринчи босқич — қонунчилик ташаббуси. Қонунни яратиш жараёни, яъни қонун чиқарувчи орган доирасида бевосита фаолият қонунчилик ташаббуси намён бўлишидан бошланади. Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқий муаммолари мағзини англаб етиш учун унинг қуйидаги муҳим жиҳатларини пухта мушоҳада этиш талаб қилинади:

- 1) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг моҳияти;
- 2) қонунчилик ташаббуси амалга оширилиши натижасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатнинг мазмуни;

- 3) қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъектлари доираси ҳамда уларнинг ўзига хос жиҳатлари ва бошқалар.

Ҳуқуқшунослик фанида қонунчилик ташаббуси алоҳида мустақил ҳуқуқий институт сифатида талқин этилади. Илмий адабиётларда “қонунчилик ташаббуси” ва “қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи” деган иборалар ишлатилади. Ҳатто, баъзан улар айнан бир хил маънода қўлланилади. Айрим таърифларда “қонунчилик ташаббуси” муайян субъектнинг қонун лойиҳасини киритишга бўлган ҳуқуқи сифатида талқин этилса, бошқа изоҳларда эса — қонун лойиҳасини киритиш факти, яъни мазкур ҳуқуқни амалга оширишга қаратилган хатти-ҳаракатларнинг йиғиндиси сифатида ифода этилади. Қонунчилик ташаббусини қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳасини киритувчи субъектнинг ҳуқуқи маъносида таърифлаш, фикримизча, тўғри бўлмаса керак. Сабаби, бунда қонунчилик жараёнининг алоҳида босқичини англатувчи ҳаракат билан ваколатли органлар ва шахсларнинг қонунчи-

лик ташаббуси кўрсатишга бўлган ҳуқуқи (реал имконияти) аралаштириб юборилмоқда.

Қонунчилик ташаббуси шундай бир ҳаракатлар йиғиндиси деганда, бунинг натижасида қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси ёки қонунчилик таклифи киритилади ва парламент янги қонун чиқариш, амалдагисини ўзгартириш ёхуд бекор қилиш масаласини кўриб чиқиш учун қабул қилади. Бошқача айтганда, қонунчилик хусусиятига эга таклифни киритиш билан боғлиқ бўлган фаолиятдир.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи деганда эса, Конституцияда белгиланган, давлат органлари, ташкилотлар ва шахсларнинг қонун чиқарувчи органга қонунчиликка оид таклифни ёки қонун лойиҳасини тақдим этишдек субъектив ҳуқуқи тушунилади.

Демак, “қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи” маълум ҳаракатларни (фаолиятни) амалга ошириш имкониятини, ҳуқуқини берса, “қонунчилик ташаббуси” мазкур ҳуқуқни амалга ошириш асосида рўёбга чиқадиган ҳаракатларнинг ўзидир.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини ёки қонунчиликка оид таклифни киритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Регламентида белгиланган. “Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи Ўзбекистоннинг янги қонунлари лойиҳаларини, амалдаги қонунларини ўзгартириш тўғрисидаги лойиҳаларини, янги қонунларини қабул қилиш ёки амалдаги қонунларига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида таклифларни (қонун чиқариш таклифлари) киритиш шаклида амалга оширилади” (79-модда).

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлмаган давлат ва жамоат идоралари ёки айрим фуқаролар таклиф этган қонун лойиҳалари ёки қонун чиқариш таклифлари мазкур ҳуқуққа эга бўлган идоралар ва шахслар орқали Олий Мажлисга киритилиши мумкин (Регламентнинг 80-моддаси). Ўзбекистон қонунларининг лойиҳалари ва қонунчиликка оид таклифлар уларнинг ишлаб чиқарилиши зарурлигини асослаган ҳолда, бўлажак қонунларнинг мақсадлари, вазифалари ва асосий қоидалар ҳамда улар амалдаги қонунлар жумласида тутадиган ўрнининг, шунингдек, уларни қўллашдан кутилаётган ижтимоий-иқтисодий ва бошқа оқибатларнинг батафсил таърифи билан бирга кўриб чиқиш учун тақдим этилади.

Амалга ошириш учун қўшимча моддий ва бошқа харажатлар талаб қилинадиган лойиҳа тақдим этилганда унинг молиявий-иқтисодий асослари илова қилинади.

Шундай қилиб, **қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи** — конституцияда белгиланган ваколатли органлар, ташкилотлар ва шахслар томонидан муайян қонун лойиҳасини ёки янги қонун қабул қилиш тўғрисида, шунингдек амалдаги қонунни ўзгартириш ёхуд уни бекор қилиш тўғрисидаги таклифни Олий Мажлис эътиборига тақдим этилиши ва парламентнинг бу масалани белгиланган тартибда кўриб чиқиш ҳақида тегишли қарор қабул қилишидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 82-моддасига мувофиқ, қуйидагилар қонунчилик ташаббуси ҳуқуқининг субъектлари саналадилар:

- 1) Ўзбекистон Республикасининг, Президенти;
- 2) Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси;
- 3) ўз давлат ҳокимиятининг олий органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси;
- 4) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутатлари;
- 5) Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди;
- 6) Ўзбекистон Республикасининг Олий суди;
- 7) Ўзбекистон Республикасининг Олий хўжалик суди;
- 8) Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори.

Олий Мажлисга қонунчилик таклифи билан мурожаат этиш ҳуқуқи ҳеч ким учун чекланмаган. Шундай таклиф киритилган тақдирда эса, қонун лойиҳалари қонун чиқариш ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган юқорида кўрсатилган идоралар ва шахслар орқали Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилиши мумкин.

1997 йил 30 августда “Ўзбекистон Республикаси қонунларини тайёрлаш тўғрисидаги қонуни” қабул қилинди. Бунда қонун яратиш жараёнини янада демократиялаштириш, уларни кенг омма орасида муҳокама қилиш, қонун яратишда молиявий-иқтисодий асосларни илова қилиш шартлиги кўрсатилган¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси. 1997. №9. 237-модда.

Иккинчи босқич — қонун лойиҳасини муҳокама қилиш.

Қонун лойиҳасини муҳокама этиш — қонун яратиш жараёнининг алоҳида муҳим босқичидир. Бу босқич қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси тақдим этилгач ва у сессия кун тартибига киргач бошланади. Шаклланган тажрибага кўра қонун лойиҳаси икки хил кўринишда муҳокама қилинади. Биринчи ҳолда қонун лойиҳаси аксарият умумий қоидага биноан парламент — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан унинг йиғилишида муҳокама этилади. Иккинчи ҳолда мамлакат ҳаётининг ўта муҳим масалаларини тартибга солишга қаратилган қонунлар лойиҳаси Олий Мажлис қарори билан кенг халқ муҳокамасига чиқарилади. Барча қонун лойиҳаларини халқ муҳокамасига қўйиш мажбурий қоида эмас. Умумхалқ муҳокамалари сўнгги йилларда қонунчилик тажрибамизда кенг қўлланилаётган демократик институтдир.

Қонун лойиҳаси аввал парламент муҳокамасига қўйиладими ёки умумхалқ муҳокамасига киритиладими деган саволга аниқ жавоб бериш мушкул. Чунки парламент баъзи лойиҳаларни аввал ўзи биринчи муҳокама этиб, лозим топса, уни умумхалқ муҳокамасига киритиш учун матбуотда эълон қилиш тўғрисида қарор қабул қилади. Баъзан эса парламент лойиҳани умумхалқ муҳокамасига чиқариб, муҳокама якунларини аниқлагандан кейингина уни ўз муҳокамасидан ўтказиб қабул қилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам умумхалқ муҳокамасидан ўтган қонун лойиҳаси яна парламент муҳокамасидан ўтади. Акс ҳолда лойиҳа қонун сифатида қабул қилинмайди.

Умумхалқ муҳокама — ўз моҳият-эътибори билан қонун лойиҳаси юзасидан халқ билан бевосита кенгашув, маслаҳатлашувдир. Қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига киритиш халқ оммаси тажрибасини мужассамлаштириш, жамоатчилик фикрини аниқлаш ва қонунда халқ манфаатларини, хоҳиш-иродасини тўлатуқис акс эттириш имконини беради.

Ўзбекистон Конституциясининг 9-моддасига мувофиқ, жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади. Бу қоида муҳим қонун лойиҳаларига ҳам тааллуқли. Умумхалқ муҳокамасини амалга оширишнинг процессуал, ташкилий жиҳатлари “Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаи тўғрисида”ги қонунда ўз ифодасини топган. Гап қонун лойиҳасини халқ муҳокамасига чиқариш тўғрисидаги қарорни

ким, қайси орган қабул қилади? Бу ҳақдаги ташаббусни киритишга кимлар ваколатли, деган масалалар ҳусусида бормоқда. Масалан, ушбу қонунга кўра, қонун лойиҳасини умумхалқ муҳокамасига чиқариш ҳақидаги таклифни қонунчилик ташаббусининг ҳуқуқий субъектлари киритиши мумкин. Лойиҳани бундай муҳокамага чиқариш тўғрисидаги қарорни эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилишга ҳақли.

Умумхалқ муҳокамасини ўтказишнинг баъзи процессуал жиҳатлари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг амалдаги Регламентида мустаҳкамланган. Унда айтилишича, қонун лойиҳасининг биринчи ўқилишида Олий Мажлис унинг асосий қоидаларини муҳокама қилади, зарур ҳолларда қонун лойиҳасини муҳокама этиш учун эълон қилиш ҳақидаги таклифларни кўриб чиқади (Регламент 89-моддасининг I қисми).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қарорига мувофиқ, қонун лойиҳаси умумхалқ муҳокамасига чиқарилиши мумкин (89-модданинг IV қисми).

Парламент томонидан қонун лойиҳасини муҳокама қилиш қонунчилик жараёнининг расмий босқичи саналади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Регламентининг 74-моддасига кўра, Олий Мажлисга киритилган қонун лойиҳаларини кўриб чиқиш, қоида тариқасида, икки марта ўқиш йўли билан амалга оширилади.

Қонун лойиҳасининг биринчи ўқилишида Ўзбекистон Олий Мажлиси қонун лойиҳаси ташаббускорининг маърузасини ва бош кўмита ёки комиссиянинг кўшимча маърузасини тинглайди, қонун лойиҳасининг асосий қоидаларини (концепциясини) муҳокама қилади ҳамда тузатишлар шаклида таклиф ва мулоҳазалар билдиради.

Биринчи ўқиш, яъни дастлабки муҳокамада қонун лойиҳасининг асосий қоидалари маъқулланса (баъзан у рад этилиши ҳам мумкин), Олий Мажлис уни иккинчи ўқишга тақдим этиш муддагини белгилайди (Регламентнинг 89-моддаси).

Биринчи ўқишда қонун лойиҳаси маъқулланган деб ҳисоблаш учун халқ депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпи ёқлаб овоз бериши талаб қилинади. Бундай ҳулоса Олий Мажлисининг қарори билан расмийлаштирилади. Бош кўмита ёки комиссия ёхуд қонун лойиҳасини кўшимча равишда ишлаб чиқиш топширилган

идора қонун лойиҳаси бўйича биринчи ўқиш чоғида тушган таклиф ва тузатишларни кўриб чиқади, лойиҳани қайта ишлаб, уни иккинчи ўқишга тайёрлайди. Лойиҳани қўшимча ишлаб чиқиш мобайнида рад этилган тузатишлар иккинчи ўқиш жараёнида ноиблар томонидан кўриб чиқиш учун лойиҳа матнига илова қилинади.

Мутасадди бўлган бош қўмита (комиссия ёки идора) қонун лойиҳасини иккинчи ўқишда муҳокама этиш учун Олий Мажлис эътиборига тақдим этади. Қонун лойиҳаси юзасидан иккинчи ўқиш чоғида ушбу қонун лойиҳаси бўйича бош қўмита ёки комиссиянинг раиси, ёки ўринбосари, ёхуд лойиҳани қўшимча равишда ишлаб чиққан идора раҳбари маъруза қилади. Қонун лойиҳаси моддама-модда, бўлимлар ва боблар бўйича ёки ялпи муҳокама қилинади (93-модда).

Олий Мажлис биринчи ёки иккинчи ўқиш йўли билан қилинган муҳокама натижасида қонунни қабул қилади ёки қонун лойиҳасини рад этади, ёхуд уни қўшимча равишда ишлаш учун қайтаради. Борди-ю, лойиҳа умумий тарзда, асос учун қабул қилинса, унинг айрим модда ва бўлимлари бўйича тушган тузатишлар кўриб чиқилади. Ҳар бир тузатиш алоҳида муҳокама қилинади. Лозим бўлган тақдирда киритилган тузатишлар бўйича тегишли қўмиталар ва комиссияларнинг хулосалари тингланиши мумкин. Башарти, қўмита ёки комиссиянинг хулосасига рози бўлинмаса, бундай тузатишни асослаш учун тузатиш киритган халқ депутатига сўз берилади.

Демократик қонунчилик фаолиятининг ифодаларидан бири парламент муҳокамасига муқобил қонун лойиҳаларининг киритилишидир. Парламентга муқобил қонун лойиҳаларининг киритилишига асосий сабаб фикрлар ва манфаатлар хилма-хиллигидир. Кўп партиявийлик асосида тузилган парламентда, албатта, манфаатлар хилма-хиллиги мавжуд бўлади ва шунинг замирида муқобил қонун лойиҳалари муҳокамага қўйилиши мумкин бўлади. Айнан бир масала бўйича парламентдаги партиявий фракциялар ўз муқобил лойиҳаларини таклиф қила оладилар. Бу ҳол одатий бўлиб, бунга қўниқиш лозим.

Учинчи босқич — қонунни қабул қилиш. Қонунчилик жараёнининг яна бир муҳим бўғини — қонун лойиҳасини тасдиқлаш, қонунни қабул қилиш босқичидир. Бу

босқичнинг аҳамияти ва масъулияти шундаки, бунда қонун лойиҳасига расмий юридик куч бахш этилади, у қонунга айланади. Ўзбекистон Республикаси қонунлари икки йўл билан қабул қилинади:

биринчиси — қонуннинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилиниши;

иккинчиси — қонунни умумхалқ овоз бериши (референдум) йўли билан қабул қилиш.

Қонун овоз бериш йўли билан қабул қилинади. Қонун лойиҳасига овоз бериш уч хил шаклда амалга оширилади:

- 1) моддама-модда;
- 2) бўлим ёки боб бўйича алоҳида-алоҳида;
- 3) лойиҳа тўлиғича овозга қўйилади.

Ҳар бир қонунни қабул қилиш чоғида овоз бериш тартиби Олий Мажлис томонидан алоҳида белгиланади. Қонунларни қабул қилишнинг, овоз беришнинг умумий қоидалари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ва Олий Мажлиснинг амалдаги Регламентда белгилаб берилган. Қонун лойиҳасини ёқлаб Ўзбекистон халқ депутатлари умумий сонининг ярмидан кўпи овоз берса, қонун қабул қилинган ҳисобланади.

Регламент 83-моддасининг иккинчи қисмига кўра, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси Ўзбекистон халқ депутатлари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик томонидан қабул қилинган Олий Мажлиснинг қарори билан ўзгартирилади. Бу тўғри қоида, унинг юридик асоси Конституциянинг 127-моддасида мустақамланган: “Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилади”.

Афсуски, амалдаги қонунларимиз фақат Конституцияга ўзгартириш киритиш чоғида овоз бериш масаласини тартибга солиш билан чекланган, холос. Бироқ Конституцияни қабул қилиш вақтида овоз бериш тартиби масаласи назардан четда қолиб кетган.

Шу боис Регламентга қўйидаги мазмундаги маҳсус қоида киритиш лозим: “Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Олий Мажлис жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинадиган қонун билан тасдиқланади”.

Жорий қонунларга қўшимча ва ўзгартиш киритувчи қонунлар эса депутатларнинг оддий кўпчилик овози билан қабул қилинади. Тажрибага кўра, қонун лойиҳаси кўриб чиқиладиган пайтда унга киритиладиган ҳар қандай қўшимча ва ўзгартиш алоҳида овозга қўйилади. Мазкур қонунда қўмиталар таклиф этган ва лойиҳани киритувчи рози бўлган тузатишларга тааллуқли эмас. Бундай тузатишлар қонун лойиҳасининг дастлабки киритилган матнига қўшиб овозга қўйилаверади. Хулоса берган қўмитанинг айрим аъзоси (агар илгари алоҳида фикр баён этган бўлса) сессия вақтида таклиф киритса ёки халқ ноибларидан биронтаси бевосита мажлис давомида тузатиш киритса, булар лойиҳа бўйича умумий овоз беришдан аввал тақдим этилиш навбатига қараб овозга қўйилади. Башарти бундай таклифларнинг айримлари лойиҳа матнининг баъзи қисмларини чиқариб ташлашни талаб этадиган бўлса, бу қисм энг биринчи навбатда овозга қўйилади. Борди-ю, лойиҳанинг битта моддаси ёхуд битта қонундаси юзасидан тушган бир неча таклифлардан биттаси қабул қилинса, бу тузатишга маъно жиҳатдан қарама-қарши бўлган бошқа таклифлар овозга қўйилмайди. Қонун лойиҳаси ялпи умумий овозга қўйилган тақдирда қабул қилинган тузатишларнинг ҳаммаси бирга овозга қўйилади.

Қонун чиқарувчи орган тўла юридик кучга эга бўлган ҳужжат қабул қила олиши учун депутатларнинг муайян қисми мажлисда ҳозир бўлиши ва овоз беришда иштирок этиши талаб қилинади. Юқорида таъкидлаганимиздек, қонунлар “халқ депутатлари умумий сонининг кўпчилик овози билан” қабул қилинади. Бу ерда мана шу “кўпчилик овоз” деган иборага аниқлик киритиш лозим. Зеро, парламентаризм тажрибасида бу борада аниқ мезонлар мавжуд.

Жумладан:

- нисбий кўпчилик;
- оддий кўпчилик;
- мутлақ кўпчилик;
- малакали кўпчилик тушунчалари қўлланилади.

Нисбий кўпчиликнинг овоз бериши деганда, депутатларнинг бошқа таклифлар учун берилган овозлари сонига нисбатан олинган энг кўп овози тушунилиб, у қонунда белгиланган депутатлар сони квотасининг ярмидан ошмаслиги лозим.

Оддий кўпчилик овоз бериши амалиётда энг кенг

тарқалган шакл бўлиб, бунда парламент мажлисида иштирок этаётган депутатларнинг (квотум мавжуд бўлган тақдирда) ярми ва плюс бир овоз берилган ҳолати англанади.

Мутлақ кўпчилик овоз бериши деганда, депутатлар умумий сонининг тенг ярми ва плюс битта депутатнинг овози тушунилади. Бир қатор чет давлатларнинг парламентида бу тоифадаги овоз сони парламент мажлисининг олишчи органларини сайлаш учун, депутатни қабуриб олиш ёки уни ҳибсга олиш ҳақидаги қарорни қабул қилиш учун, раислик қилувчининг мажлисни олиб бориши бўйича мунозарани ҳал этиш учун ва бошқа ҳолларда талаб этилади.

Парламентда баъзи жиддий масалаларни ҳал этиш учун депутатлар **малакали кўпчилигининг** овоз бериши лозим бўлади. Депутатлар умумий сонининг малакали кўпчилигини, Ўзбекистон Конституциясига мувофиқ, жами депутатларнинг учдан икки қисми ташкил этади (127-модда).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида овоз бериш демократик тарзда амалга оширилади. Аввало, ҳар бир депутат шахсан ўзи овоз бериш ҳуқуқига эга. Чунки овоз бериш депутатнинг ўз фикрини, у ёки бу масалага шахсий муносабатини билдириш, иродасини ифода этишидир. Депутат овоз бериш учун бошқа депутатни вакил қилиши мумкин эмас.

Овоз бериш очиқ, яширин ва номма-ном бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг йиғилишларида кўриладиган масалаларга доир қарорлар очиқ овоз бериш йўли билан қабул қилинади. Конституцияда, Регламентда, бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда ёки Ўзбекистон Олий Мажлисининг қарорига мувофиқ яширин овоз бериш ўтказилади.

Олий Мажлисда овоз бериш овозларни сановчи электрон тармоқ ёрдамида ўтказилади. Овоз беришни бошлашдан олдин раислик қилувчи овозга қўйиладиган таклифларнинг таърифланишини аниқлайди, қарор қандай кўпчилик овоз билан (депутатлар умумий сонининг кўпчилиги билан, ҳозир бўлган депутатларнинг кўпчилиги билан, овозларнинг оддий ёки мутлақ кўпчилиги билан) қабул қилиниши мумкинлигини эслатади.

Яширин овоз беришни ўтказиш ва унинг натижалари

рини аниқлаш учун Олий Мажлис халқ депутатлари орасидан очиқ овоз бериш йўли билан Саноқ комиссиясини сайлайди.

Яширин овоз бериш электрон тармоқдан фойдаланган ҳолда ёки бюллетенларни бериш йўли билан ўтказилади (32-модда).

Ўзбекистон халқ депутатларининг камида бешдан бир қисми талабига мувофиқ сессияда электрон тармоқдан фойдаланган ҳолда ёхуд депутатларнинг номлари ёзилган бюллетенларни топшириш йўли билан ном-ном овоз бериш ўтказилади. Бюллетенларда “ёқлайман”, “қаршиман” ёки “бетарафман” деган сўзлар бўлади. Депутат бюллетендаги ана шу сўзлардан бирини қолдириб, қолганларини ўчириши керак. Овозларни ҳисоблаб чиқиш пайтида юқорида кўрсатилган сўзларнинг биттадан ортиғи қолдирилган ёки ҳар учала сўз ўчириб ташланган, ё бўлмаса кўзда тутилмаган қарор варианты ёзиб қўйилган бюллетенлар ҳақиқий эмас деб топилади (35-модда).

Қонунлар умумхалқ овоз бериши (референдум) орқали ҳам қабул қилинади. “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги қонунда “референдум” тушунчаси қуйидагича таърифланади: Ўзбекистон Республикаси референдуми — давлат ҳаёти ва ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим масалалари бўйича, шу жумладан Ўзбекистон Республикасининг қонунларини ва ўзга қарорларни қабул қилиш, уларни ўзгартириш, жамоатчилик фикрини аниқлаш мақсадида умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситасидир”.

Референдумда қабул қилинган қарорлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида олий юридик кучга эга бўлади ва фақат референдум ўтказиш йўли билан бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин (1-модда).

Тўртинчи босқич — қонунни имзолаш ва эълон қилиш¹. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 14-бандига биноан, қонунларни Ўзбекистон Республикасининг Президенти имзолайди. Президентнинг эътирозлари бўлса, у ҳолда Президент бу қонунни такрорий муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун ўз эътирозлари билан Олий Мажлисга қайтариб

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: *Одилқориев Х.Т.* Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. Т.: Ўзбекистон, 1995. 140—143-бетлар.

юбориши мумкин. Агар қонунни Олий Мажлис депутатларининг учдан икки қисми тасдиқласа, Президент қонунни имзолайди.

Қабул қилинган ва Президент имзолаган матн Олий Мажлисга сақлаш ва эълон қилиш учун юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддасига мувофиқ, Олий Мажлис қабул қилган қонунларнинг ва бошқа норматив ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши ушбу қонунлар қўлланишининг мажбурий шарт ҳисобланади.

Олий Мажлиснинг ҳамда Олий Мажлис Кенгашининг қарорларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Раиси имзолайди, у бўлмаган ҳолларда эса бундай ҳужжатларни Олий Мажлис Раисининг ўринбосарларидан бири имзолайди.

Ўзбекистон Республикасининг қонунлари Республика Президенти имзолаганидан кейин узоғи билан бир ҳафта ичида расман эълон қилинади. Агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа қоида белгиланмаган бўлса, улар расман эълон қилинганидан кейин ўн кун ўтгач бутун Ўзбекистон ҳудудида бир вақтнинг ўзида кучга киради.

Қонунлар тўлиқ матнининг “Ўзбекистон Олий Мажлиси ахборотномаси”, “Халқ сўзи”, “Народное слово” газеталарида чоп этилиши, уларнинг биринчи марта расман эълон қилиниши ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг 2-моддасига асосан, қонунларнинг ва Олий Мажлис қабул қилган бошқа ҳужжатларнинг ижросини назорат қилади.

4.3. Конституция ва қонун устунлиги — демократия кафолати

Демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш жамиятда қонуннинг ҳукмронлигини қарор топтиришни тақозо этади. Чинакам ҳуқуқий давлат барпо этмоқ учун мамлакатда адолатли, инсонпарвар, демократик қонунлар тантана қилмоғи шарт. Қонуннинг олий мавқеи давлат ва жамият ҳаётининг муқаддас принципларидан биридир. Ижтимоий-сиёсий турмушда қонун муқаддас саналиб, унинг юксак нуфузга эга бўлишининг боиси шуки, унда халқнинг иродаси, хоҳиш ва истаклари, манфаат ва интилишлари ўзининг ифодасини топади.

Қонуннинг олий кучини таъминлаш бугун пайдо бўлган янги муаммо эмас. Бу гоё бир неча асрлардан буён инсоният сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари хазинасидан ўрин олиб, ўз қадрини умумбашарий қадрият сифатида ҳурматловчи давлатлар тажрибасида қўлланиб келмоқда. Масаланинг қадр-қиммати тоталитар тузумдан воз кечиб, миллий истиқлол йўлига кирган Ўзбекистон давлати учун алоҳида аҳамият касб этади. Ҳамма гап қонуннинг олийлиги принципини Ўзбекистоннинг сиёсий-ҳуқуқий воқелигига изчил сингдиришдадир.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида вужудга келганлигини дунёга эълон қилувчи “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги Конституциявий қонундаёқ (1991 йил 31 август) ўзининг умуминсоний қадриятларга содиқлигини, демократик давлатчилик йўлидан боражагини, Ўзбекистонда унинг Конституцияси ва қонунлари устун эканлигини баён этган. Мустақил Ўзбекистоннинг 1992 йилги янги Конституциясида ҳам халқимизнинг олий мақсади — инсонпарвар демократик, ҳуқуқий давлат барпо этиш эканлиги ўз ифодасини топган. Шу олий мақсад ва манфаатларидан келиб чиқиб, Асосий қонунимизда ҳуқуқий давлат зоҳир бўлишининг асосий принциплари мустаҳкамланган. Хусусан, Конституцияда “Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг устунлиги сўзсиз тан олинади”, деган раҳбарий қоида битилган (Конституциянинг 15-моддаси).

Бу давлат, унинг барча органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари ҳамда фуқароларнинг Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўришлари, уларга оғишмай ҳамда қатъий амал қилишлари лозимлигини билдиради. Қонунлар, биринчи навбатда, Конституция, ҳуқуқий муносабат соҳиблари фаолиятининг олий мезони бўлиши шарт.

Шуниси диққатга сазоворки, мамлакатда бозор муносабатларига ўтишнинг Ўзбекистон Президенти И.Каримов томонидан эълон қилинган беш принципи орасида қонуннинг ҳамма нарсадан устун бўлиши ва қонунга итоаткорлик принципи алоҳида ўрин тутади. “Чинакам демократик жамиятда Президент ҳам, оддий фуқаро ҳам қонунга риоя этади. Бошқа иложи йўқ”¹.

¹ Каримов И.А. Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг. Т.: Ўзбекистон, 1993. 26-бет.

Қонуннинг олийлиги масаласи анчагина серқирра бўлиб, у ижтимоий, ҳуқуқий ва гносеологик жиҳатларга эга. Бироқ бу ўринда асосан унинг ҳуқуқий жиҳатлари ҳақида фикр юритамиз. Ўзбекистоннинг миллий-ҳуқуқий тизимида қонун олийлигини таъминлаш ҳокимиятлар тақсимланиши принципining реал жорий этилиши билан chambarchas bogliқdir. Zero, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бўғинлари қонунда белгилаб қўйилган ваколат доирасидагина фалоят кўрсатадилар, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳам энг олий ҳакам қонун ва фақат қонундир. Қонун ҳатто уни яратувчи ҳокимият органи учун ҳам муқаддасдир.

Қонуннинг устуңлигини таъминлаш ниҳоятда демократик мазмундаги ишдир.

Қонунга оғишмай итоат этилган жамиятдагина демократия қарор топади ва мустаҳкам бўлади. Қолаверса, барча демократик институтлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қонун воситаси билан жорий этилади.

Қонуннинг олийлиги хусусида гап борганда, аввало, давлатнинг шоҳ қонуни ҳисобланган Конституциянинг олийлигини, устуворлигини таъминлаш муҳимлигини эътироф этиш лозим. Конституция мамлакат ҳуқуқий тизимнинг пойдеворидир. У — халқимизнинг давлат донишмандлиги ва сиёсий-ҳуқуқий тафаккури маҳсули. Асосий қонунда халқ руҳияти, маданияти ҳамда ижтимоий онги айниқса яққол намоён бўлади. Бинобарин, Конституция халқ билан бевосита мулоқотда, кенг маслаҳатлашиш ва унинг манфаатли муҳокамаси натижасида яратилган. Ўзбекистон халқи ўз Конституциясининг чинакам ижодкоридир.

Конституция нормалари бирламчи, таъсис этувчи хусусиятга эга бўлиб, улар бевосита ҳаракат қилади. Бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас (16-модданинг II қисми). Конституциянинг қоидалари жорий қонунлар ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар воситасида аниқлаштирилмаганлиги туфайли уларни бажармаслик ва уларга риоя этмасликка йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов Олий Кенгашнинг ўн биринчи сессиясида (8 декабрь 1992 й.) шундай деб таъкидлаган эди: **“Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси — барча фуқароларнинг қонун**

олдида тенглиги, Конституция ва қонунларнинг устунлиги таъминланишидир. Конституция ва қонунларнинг устунлиги принципи шуни англатадики, бунда барча жорий қонунлар ва меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида ва унга мувофиқ бўлиши талаб этилади. Улуғ бобокалонимиз Амир Темурайтганларидай: “Қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади”¹.

Конституция ва қонунлар ҳар бир фуқаро учун, ҳар бир ҳуқуқ соҳиби учун энг олий қадрият, мўъгабар ва муқаддас бўлмоғи лозим. Бироқ бунинг учун Конституция ва қонунларнинг ўзи ниҳоятда адолатли, инсонпарвар, демократик ва оқилона бўлиши, жамиятнинг етилган эҳтиёжларига ҳамда давр талабларига мос келиши лозим.

Конституция Асосий қонун сифатида мамлакатдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида устунлик қилади, “ҳукмрон” мавқени эгаллайди. Унинг нормалари бошқа қонунларнинг қоидаларидан юқори, олий юридик кучга эга. Қолган барча қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция асосида, унга мувофиқ ва унинг ижроси учун чиқарилган. Бу маданияти юксак тараққий этган мамлакатнинг қатъий қоида-си-дир.

Конституция — Ўзбекистон давлатидаги ҳуқуқнинг бош манбаи. У турли қонунчилик соҳаларининг муштараклигини, бир бутунлигини ва ўзаро мувофиқлигини, бошланғич принципларининг умумийлигини таъминлайди. Шу туфайли бутун ҳуқуқ тизимига багартиблик ва барқарорлик бахш этади.

Диққатга сазовор яна бир нарса — конституциявий нормалар сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим томонларини тартибга солади. Шу жиҳатдан Конституция бошқа жорий қонунчилик ҳужжатларидан фарқ қилади.

Ҳуқуқий давлатда Конституция ва қонунларнинг устунлиги таъминланади”. Зеро, қаерда қонун ҳукмронлик қилса, шу ерда эркинлик, демократия бўлади.

Конституция ва қонун устунлиги принципининг моҳияти қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, жамият ҳаётининг барча жабҳаларида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат. Т.: “Ўзбекистон”, 1992. 38—39-бетлар.

қонунларнинг қатъий ҳукмронлиги, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг Конституция ва қонунларга сўзсиз итоат этишида;

иккинчидан, ижтимоий муносабатларнинг жамият, фуқаро ва давлат манфаатларига мос тарзда тартибга солинганлиги, мамлакат миқёсида барқарорлик, бартариблик ва қонуний тартибот муҳити ўрнатилганлигида;

учинчидан, ҳуқуқ бузилиши ҳолларининг олдини олиш, шунингдек, ҳуқуқий муносабат иштирокчилари қонунни бузган тақдирда қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортиш учун ҳуқуқий асос вазифасини бажаришида.

Мустақил давлатчилигимиз даврида эришилган муҳим ютуқлардан бири шуки, Конституция ва қонуннинг устунлиги ғояси ижтимоий онгимизнинг таркибий қисмига айланди. Қонунни четлаб ўтиш эмас, аксинча, қонун талаблари асосида, унга мос ва мувофиқ равишда яшаш лозимлиги тобора шууримизга сингиб бормоқда. Мазкур ғоянинг яна шундай қирраси борки, бунга кўра давлат ҳуқуқ (қонунлар) билан боғлиқ бўлиб, бу, ўз навбатида, инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини таъминлашнинг кафолатини ташкил этади. Шундан келиб чиқиб, ҳозирги пайтда мамлакатимизда Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашнинг изчил ҳуқуқий механизми яратилди.

Биринчидан, Ўзбекистоннинг сиёсий ва ҳуқуқий тизимида Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашнинг муҳим кафолати, яъни бу мамлакатда ҳокимиятлар бўлиниши принципининг реал жорий этилганлигидир. Бунга кўра, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти бўғинлари ўзларининг Конституцияда, қонунда белгиланган ваколатлари доирасида фаолият юритадилар. Улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни уйғунлаштиришда энг олий ҳакам қонун ва фақат қонундир.

Қонун нафақат фуқаролар, уни қўлловчи давлат идоралари ва мансабдор шахслар учун, балки қонунларни яратувчи ҳокимият органлари, Олий Мажлис учун ҳам муқаддас ва мажбурийдир. Ҳокимиятларнинг оқилона тақсимланиши — давлат тузилмаларининг самарали ишлаши, суиистеъмолликларнинг бартараф этилиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг амалда таъминланиши, умуман, демократия ва қонунийлик

ҳукм суришининг муҳим гаровидир. Бундай муҳитда ҳокимият шохобчаларининг ҳар бири қолган ҳокимият шохобчаларининг фаолиятини назорат қилади, уни қонун доирасидан четга чиқишдан тийиб туради. Шундай муҳитнинг мавжудлиги Конституция ва қонунларга қатъий амал қилиниши учун сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароит яратади.

Иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, мамлакат Президенти фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир (93-модданинг 1-банди). Президентнинг бу борадаги фаолияти катта сиёсий-юридик аҳамиятга эга. У ўз фармонлари билан, ҳукумат қарорлари билан конституциявий принципларнинг, қонунларда мустақамланган қоидаларнинг ҳаётга тўла жорий этилиши учун йўл очади, тегишли ҳуқуқий механизмларни яратади. Президентнинг ўзи Конституция ва қонунларга қатъий амал қилиши билан давлат идоралари ва мугасадди мансабдор шахслар учун ибрат-намуна кўрсатади. Шу билан бирга, ўз ваколатлари доирасидаги ташаббускор ташкилий фаолияти билан давлат идораларини, айниқса ижроия ҳокимият таркибига кирувчи (Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари, маҳаллий ҳокимликлар) тузилмаларни Конституция ва қонунларга оғишмай риоя этишга сафарбар этади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2001 йилнинг 4 январида “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида” фармойиш қабул қилганлиги ҳам жамиятда Конституциянинг мавқеи ва нуфузини кўтаришга қаратилган муҳим тадбирдир. Гарчанд, фармойишнинг асосий мақсади аҳоли орасида конституциявий-ҳуқуқий билимдонликни, маданиятни оширишдан иборат бўлса ҳам, бу пиروvardида Конституциянинг эъзозланиши, унга қатъий амал қилинишига пухта замин яратади.

Учинчидан, қонун устуворлиги ҳақида гап борганда, аввало, Конституциянинг олий кучини, устунлигини таъминлаш ҳуқуқий тизимнинг пойдевори, қонунчиликнинг ўзаги эканлиги кўзда тутилади. Конституция нормалари бирламчи таъсис этувчи, стратегик йўналиш берувчи хусусиятга эга. Жорий қонунлар ва барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Конституцияга тамомила мос, унга мувофиқ яратилиши шарт.

Конституция ва қонунлар ҳар бир фуқаро учун, ҳар бир ҳуқуқ соҳиби учун энг олий қадрият, мўътабар неъмат ҳамда муқаддас бўлмоғи лозим. Бироқ бунинг учун, аввало, Конституция ва қонунларнинг ўзи том маънода адолатли, инсонпарвар, демократик ва оқилона бўлиши, жамиятнинг етилган эҳтиёжларига ҳамда давр талабларига тўла мос келиши лозим.

Конституциянинг олийлигини таъминлаш алоҳида муҳофаза механизми бўлишини тақозо этади. Бундай механизмнинг асосий ва марказий бўғинини Конституциявий суд ташкил этади. У қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органлари ҳужжатларининг конституциявийлиги тўғрисидаги ишларни кўриб ҳал қилади¹.

Тўртинчидан, қонуннинг олийлигини таъминлаш, унинг қонунчилик соҳаларидаги устунлигини мустаҳкамлаш воситаларидан бири кодекслаштиришдир. Кодекс муайян ҳуқуқ (қонунчилик) соҳасидаги нормаларни мужассам ифода этувчи, мажмуий қонундир. Кодексдаги ҳуқуқий нормаларнинг жойлашуви тегишли ҳуқуқ тармоғи ички тузилишини, тизимини акс эттиради.

Кодекс ўз юридик кучига кўра оддий жорий қонундан устун саналади. У оддий қонундан ўзининг мукамаллиги, сайқал топганлиги, ички барқарорлиги, мантикий мутаносиблиги билан фарқ қилади.

Кодекслар ҳуқуқ тармоғининг бош қонуни сифатида Конституция принципларини ривожлантириш йўлида яратилади ва улар Конституция, конституциявий қонунлардан кейинги мавқени эгаллайди. Кодекслар ўз ички мантигининг пишиқлиги, нормаларининг ўзаро мувофиқ ҳамда мутаносиблиги билан ажралиб туради. Кодекс яратилаётган чоғда тегишли ҳуқуқ ёки қонунчилик тармоғидаги барча ҳуқуқий ҳужжатлар ва қоидалар янгитдан “тафтишдан” ўтказилади, татбиқ ва таҳлил этилади. Кодекс тузиш орқали тармоқдаги ҳуқуқий нормалар қайта ишланади, ихчамлаштирилади ва такомиллаштирилади. Ҳаёт синовидан ўтган ҳуқуқий қоидалар кодексдан жой олади. Шу боис кодекс нормалари ҳаётда ўзининг амалини осон топади.

¹Конституциявий суднинг ваколатлари ҳақида батафсил маълумот олиш учун “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”ги қонунга қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ахборотномаси. 1995. №9. 178-модда.

Бешинчидан, қонун устунлигини таъминлашнинг қуйидаги омилларини эътироф этиш мумкин:

а) қонун чиқарувчи жараённи муттасил демократлаштириб бориш. Бу омил инсонпарвар, адолатли, халқчил қонунлар яратилишининг гаровидир;

б) қонуннинг сифатини мукамаллаштириш, унинг ички механизми пухта, юридик техника нуқтаи назардан бенуқсон бўлишига эришиш;

в) қонунчиликни ислоҳ қилиш ва такомиллаштиришда

“қонунда тақиқланмаган ҳамма нарсага рухсат берилди!” (фуқаролар учун)

“фақат қонунда мустаҳкамланган нарсаларгагина рухсат берилди!” (мансабдор шахслар ва давлат идоралари учун)

принципларига қатъий амал қилинишига эришиш;

г) қонунчилик фаолиятининг яқин йиллар ва истиқболга мўлжалланган стратегиясини яратиш (режалаштириш ва прогнозлаш); қонун устунлигини таъминлаш **концепциясини** яратиш;

д) қонунлар амал қилишининг ижтимоий (социал) механизмига эътибор қаратиш. Бу соҳадаги социал омиллар (таъсир этувчи кучлар, воситалар)ни синчиклаб ўрганиш. Шу мақсадга йўналтирилган социологик тадқиқотларни йўлга қўйиш;

е) аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ва хоказо.

Олтинчидан, мамлакатдаги барча норматив-ҳуқуқий (айниқса идоравий ҳужжатлар) ҳужжатларнинг қонунга тўла-тўқис мос бўлишини таъминлаш. **Идоравий ҳуқуқ ижодкорлигини чеклаш.**

1997 йил 9 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар меъёрий ҳужжатларининг қонунийлигини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 469-сонли қарорини қабул қилди. Қарорнинг моҳияти шундаки, у умуммажбурий тусдаги идоравий норматив ҳужжатларнинг Конституция ва қонунларга мослигини таъминлаш вазифасини Адлия вазирлиги зиммасига юклаб, уларнинг давлат рўйхатидан ўтказилишини талаб этди. Шунга мувофиқ, идоравий норматив ҳужжатларнинг, яъни вазирликлар, давлат қўмиталари ва бошқа бошқарув идоралари чиқарадиган ҳужжатларнинг қонунга мувофиқлигини назорат этиш Ўзбекистон Республикаси

Адлия вазирлиги томонидан амалга оширилади. 1993 йилдан то ҳозирги кунгача Адлия вазирлиги 958 та идоравий ҳужжатни рўйхатдан ўтказди. 1100 дан зиёд умуммажбурий норматив ҳужжатлар, талабга жавоб бермаслиги сабабли, тегишли идораларга қайтарилган. Расмий тарзда рўйхатдан ўтмаган идоравий норматив ҳужжатлар юридик кучга эга бўлмайти, уларни ҳаётга жорий этиш мумкин эмас.

Еттинчидан, шиор, яъни декларация тарзидаги нормалар бўлишини бартараф этиш зарур. Шунингдек, унда қонуности, идоравий норматив ҳужжатларга **ҳавола**лар ҳаддан зиёд бўлишининг олдини олиш. Бундай ҳаволалар кўп бўлиши кейинчалик ҳаётда қонун четда қолиб кетиб, унинг ўрнини идоравий ҳужжат эгаллаб олиши хавфини келтириб чиқаради.

Саккизинчидан, қонунларнинг барқарор бўлишига эришиш. Уларга тез-тез қўшимча, ўзгартириш ва тўлдиришлар киритавериш, пировардида, қонуннинг аҳамияти ва нуфузи тушиб кетишига олиб келади.

Тўққизинчидан, Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлашда прокурор назоратининг аҳамияти ҳам каттадир. Мазкур вазифа доирасида прокуратура идоралари муайян қонунлар ижросини бевосита бажарувчи вазирликлар, идоралар, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассаса ва ташкилотларнинг масъулиятини ошириш, қонун бузилишининг олдини олиш, унинг сабаблари ва шарт-шароитларини ўз вақтида бартараф этиш чора-тадбирларини кўрадилар. Қонун бузилишининг олдини олиш мақсадида прокуратура органлари умумий назорат тартибида жойларда текширувлар ташкил этади. Мутасадди ташкилот ва раҳбарларнинг эътиборини қонунларнинг қатъий бажарилишига жалб этади. Баъзи камчиликлар аниқланган тақдирда масъул шахсларга прокурорлик талабномалари, амрномалари ва огоҳлантириш хатлари йўлланади. Қонунни қўпол бузиш ҳоллари аниқланганда эса маъмурий ва жиноий жавобгарлик чоралари қўлланилади.

Шундай қилиб, мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш мақсадида Конституция ва қонунларнинг устунлигини таъминлаш учун комплекс ташкилий-ҳуқуқий кафолатлар яратилган. Албатта, мазкур кафолатлар ва юридик механизмларни муттасил такомиллаштириб, уларнинг самарадорлигини ошириб бо-

риш лозим. Юқоридаги баёнимизда Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашнинг асосан ҳуқуқий механизми ва кафолатлари хусусида фикр юритилди. Конституция ва қонунлар устунлигини таъминлашнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий, руҳий ва бошқа кафолатлари ҳам мавжудлигини ёдда тутиш зарур.

Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонуннинг устунлигини таъминлашнинг қуйидаги устувор йўналишларини эътироф этиш мумкин;

1. Конституциянинг олийлигини таъминлаш алоҳида муҳофаза механизми бўлишини тақозо қилади. Бунда механизмнинг асосий ва марказий бўғинини конституциявий суд ташкил этади. У қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият идоралари ҳужжатларининг конституциявийлиги тўғрисидаги ишларни кўриб, хулоса чиқаради. Ўзбекистонда Конституциявий суднинг қарор топиши мамлакатда реал суд ҳокимияти вужудга келишидан ва биз ҳуқуқий давлатчилик сари бораётганлигимиздан ёрқин далолат беради. Мазкур суд Конституцияга тўла содиқлик, судьяларнинг мустақиллиги ва дахлсизлиги, ишларни кўриш ва қарор қабул қилишнинг коллегиялиги, судьяларнинг фақат қонунга бўйсунниши, ошкоралик ва судьялар ҳуқуқларининг тенглиги каби принципларга таяниб иш олиб боради.

Конституциявий суднинг асосий функцияси мамлакатимиз Конституциясининг жамият ҳаётида реал устунлигини таъминлашдан иборат. Унга давлат идоралари, мансабдор шахслар ва фуқароларда Конституция ва қонунларга алоҳида ҳурмат ҳамда одил судловга юксак эътиром шаклланишига эришишдек масъулиятли, айни вақтда, шарафли вазифа юклатилган.

Суд ҳокимияти қонун нуфузини таъминлаш тизимида муҳим ўрин тутувчи бўгин сифатида қуйидаги уч жиҳатда намоён бўлади: биринчидан, қонунни татбиқ этиш ва шарҳлаш негизида ҳуқуқни муҳофаза этиш функциясини бажаради; иккинчидан, вакиллик ва маъмурий идоралар ҳужжатларининг қонунийлиги, ҳуқуққа мувофиқлиги устидан назоратни амалга оширади; учинчидан, қонун чиқарувчи идора ҳужжатларининг конституциявийлиги хусусида назоратни амалга оширади.

Ўзбекистон Конституциявий суди фаолият кўрсата бошлаганига унча кўп бўлгани йўқ. У шаклланиш ва “улғайиш” палласини бошдан кечирмоқда. Суд ҳоки-

миятининг юксак мақомини таъминлаш учун, биринчидан, Конституциявий суднинг, қолаверса, бутун суд ҳокимиятининг моддий заминини кучайтириш талаб этилади. Давлат бюджетига Конституциявий, умумий ва ҳўжалик судлари эҳтиёжлари учун харажатлар алоҳида моддаларда мустақамланиши ҳамда тегишли маблағлар уларнинг мустақил тасарруфига берилиши лозим. *Иккинчидан*, амалдаги қонунчиликка мувофиқ, судьялар беш йил муддатга сайланади (ёки тайинланади). Хорижий мамлакатларда судьялар: а) умрбод, б) пенсия ёшигача, в) ўн-ўн беш йилгача сайланади (тайинланади). Ўзбекистонда рўй бераётган суд-ҳуқуқ ислохотлари давомида судьяларнинг ваколат муддати-ни хориж тажрибаси асосида қайта кўриб чиқилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. *Учинчидан*, Конституциявий суд ваколатлари доираси қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият шохобчаларига, реал мувозанат (баланс) ташкил эта оладиган даражагача кенгайтириш ўринли бўларди. Хусусан, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари бузилиши юзасидан берган шикоятлари ҳамда судларнинг қонунларни Конституцияга мувофиқлигини аниқлаб бериш бўйича сўровлари юзасидан текширув ўтказиш ҳуқуқини бериш мумкин. Сиёсий тизимда ва ҳокимиятлар тақсимланиши механизмида Конституциявий суднинг мавқеини мустақамлаш, пировард натижада демократияни раванқ топтириш Конституция ва қонун устунлигини таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чинакамига кафолатлаш имконини беради.

2. Қонун устунлигини таъминлашнинг муҳим кафолатларидан бири ягона давлат ҳокимиятининг демократик тарзда чинакам тақсимланишидир.

Зотан, бу принцип жорий этилган мамлакатда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари қонунда белгиланган ваколатлар доирасидагина фаолият кўрсатадилар. Мазкур ҳокимият шохобчаларининг ҳар бири учун қонун олий ҳакамдир.

Ҳокимиятлар тақсимланиши — демократик ҳуқуқий давлатнинг моҳиятига дахлдор принцип. Ҳокимиятнинг бирорта орган ёки шахс қўлида мужассамланиши жамиятнинг умумий манфаатларига, инсон ҳуқуқларига жиддий путур етказилишига олиб келиши мумкин. Ҳокимият сунистеъмол қилинган тақдирда қонунлар заволатопади, демократия барбод бўлади, инсон ҳуқуқлари

поймол этилади. Қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг бир қўлда бирлаштирилиши қонуннинг устун бўлишига зарар етказди. Борди-ю, судьялар фақат судлов билан машғул бўлмай, қонун яратиш иши билан ҳам шуғуллансалар, инсонлар ҳаёти ноҳақлик қурбонига айланиши мумкин.

Ҳокимиятлар тақсимланиши таълимотидаги диққатга сазовор асосий нарса шуки, учала ҳокимиятнинг ваколатлари қонунда (Конституцияда) белгиланган бўлиб, улар ўзаро тенг бўлиши, бир-бирларининг ҳуқуқ-ваколатларига дахл қилмасликлари лозим. Ҳокимиятнинг учала бўғини қонунга итоат этади ва қонун олдида тенг мавқега эга бўлади. Мазкур таълимотдаги яна бир муҳим жиҳати — ҳокимиятларнинг тенглигини таъминлаш учун уларнинг “ўзаро тийиб туриш ва мувозанатлаш тизими” мавжуд бўлишидир. Ҳокимият идораларининг ҳар бири, ўзлари учун қонунда белгиланган давлат функцияларини мустақил ўташ билан бирга, ўз ҳуқуқий воситалари (ваколатлари) ёрдамида бир-бирини **мувозанатга чорлаб турадилар**, ҳокимият ваколатларининг бир муассаса (шахс) томонидан қонунсиз равишда тортиб олиниши (узурпация қилиниши)ни бар-тараф этадилар.

Ҳокимиятлар тақсимланиши — бу нафақат юридик ва ташкилий принцип, балки инсон қадрини нўқтаи назаридан ижтимоий ҳаётнинг ҳокимият ва эркинлик, қонун ва адолатли ҳуқуқ, давлат ва жамият каби қарама-қарши жиҳатларини уйғунлаштирувчи социал сиёсий принциплари ҳамдир. Ҳокимиятлар тақсимланиши сиёсий ҳаёт, давлат тузуми демократиклигининг ўлчови, меъёридир.

3. Қонуннинг устунлигига эришиш унинг қонунчилик ҳужжатлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимида юксак мақомини таъминлаш билан бевоқиф бўлиқ. Одагда қонун ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасида, шунингдек, тегишли ҳуқуқ соҳасида унга кирувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сирасида системали алоқаларни вужудга келтирувчи ўзак, фаол марказ вазифасини бажаради. Қонуннинг ҳуқуқ соҳаси, шу жумладан, қонунчилик тармоғи доирасидаги устунлигини мустаҳкамлаш воситаларидан бири **кодекслаштиришдир**. Кодекс — муайян ҳуқуқ (қонунчилик) соҳасидаги асосий юридик қоидаларни жамловчи, тартибга солувчи, мужассамловчи етакчи қонун. У

катта миқдордаги турли хил норматив қоидаларни қамраб олса-да, ички мантиқий мувофиқлик ва мутаносибликка эга бўлган ягона норматив ҳужжатдир. Деярли барча қонунчилик соҳаларида кодекс бошқарувчи ва уйғунлаштирувчи негиз бўлиб, шу тармоққа оид барча бошқа норматив ҳужжатлар кодексга мос, ҳамоҳанг бўлиши лозим. Кодекс гузиш орқали тармоқдаги ҳуқуқий нормалар мажмуи қайта кўриқдан ўтказилади, қоидалар умумлаштирилиб, ихчам ҳолга келтирилади, улар ўртасидаги зиддият ва номувофиқликлар (агар улар мавжуд бўлса) бартараф этилади, эскирган нормалар чиқариб ташланади ва шу тариқа мантиқий уйғунлик ва батартибликка эришилади.

Кодекслар юридик кучи бўйича оддий қонунларга нисбатан устун туради. Шу сабабли кодекс шаклидаги қонунларнинг яратилиши ҳуқуқий тартибга солиш механизмида қонуннинг устун бўлишини кафолатлайди. Қабул қилинган юридик аксиомага мувофиқ, башарти, бир соҳада айтиб бериш вақтда ҳам кодекс, ҳам жорий қонунлар мавжуд бўлса, кодекс ва унинг нормалари устувор мавқега эга бўлади. Ҳуқуқий-норматив ҳужжатлар ўртасида зиддиятлар келиб чиққан тақдирда кодекснинг қоидалари амал қилади.

Парламентимиз фаолиятида 1992—1994 йилларда айрим соҳаларда кодекслардан воз кечиб, оддий қонунларга қайтиш тенденцияси кузатилган эди. Бу номаъқул тажриба кейинчалик рад этилди. Қуйидаги рақамлар ушбу манзарани яққол акс эттиради. Агар ўн иккинчи чақирғи Олий Кенгаши (1990—1994 йиллар) атиги 4 та кодекс қабул қилган бўлса, биринчи чақирғи Олий Мажлис (1995—1999 йиллар) 10 та кодекс қабул қилди. Қонунчилигимизнинг сўнгги йиллардаги ривожининг юқоридаги тенденциядан халос бўлганлигини кўрсатади. Шундай қилиб кодекслаштириш ҳуқуқий тизимни барқарорлаштиради, қонунларнинг узоқ муддат амал қилишини кафолатлайди, айниқса, қонуннинг юридик амалиёт ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сирасидаги устунлигини таъминлашда беқиёс аҳамият касб этади.

4. Қонун инсон, жамият ва давлат манфаатлари нуқтаи назаридан энг муҳим деб ҳисобланадиган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш, ривожлантириш ва тартибга солиш воситасидир. Қонунда халқнинг давлат ҳокимиятига доир олий иродаси акс эттирилганли-

ги, унинг ижтимоий қадр-қимматини оширади. Лекин, у ҳуқуқни ифодалашнинг биргина шаклидир, холос. Ҳуқуқ мазмунини ифодаловчи бошқа манбалар, яъни турли-туман норматив ҳужжатлар (фармон; ҳукумат қарорлари; вазирлик, давлат қўмиталари ва идораларнинг ва маҳаллий ҳокимият органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари) мавжуд. Қонуннинг устунлиги муаммоси унинг мана шу норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан нисбати, ўзаро муносабатида намоён бўлади.

Қонун ва қонун ости ҳужжатларнинг миқдорий нисбати ҳам уларнинг нуфузи ва юридик мавқеидан далолат беради. Зеро, қонун фармон ва қарорлар орқали аниқлаштирилади, улар воситасида ҳаётга жорий этилади. Бошқача айтганда, қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонунга асосан, унга мувофиқ чиқарилиб, уни ижро этиш ва амалга ошириш механизмининг муҳим таркибий бўғинлари сифтида майдонга чиқади.

Қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар нисбати уларнинг ҳуқуқий тартибга солиш “қудрати”да, юридик кучида кўринади. Қонуннинг обрўни кўтаришда муҳим надамлардан бири — қонун билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг доирасини, яъни қонунлар предметини аниқ белгилаб олишдир. Масалан, илғор демократик мамлакатларда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда имтиёзлари, шунингдек, мажбуриятларига оид барча масалалар фақат қонун воситасида мустаҳкамланади, юридик расмийлаштирилади. Бундай масалаларни қонун предмети даражасига кўтариш нафақат қонун нуфузини оширади, балки, энг аввало, инсон (фуқаро) ҳуқуқлари ижтимоий қадрият сифатида эъзозланишига, улар қонундек қудратли восита ёрдамида муҳофаза қилинишига имкон беради.

Қонун ва қонуности ҳужжатларини тартибга солиш предметини белгилашда Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисидаги қонун қабул қилиниши алоҳида кўмак беради, деб ҳисоблаймиз. Зотан, мазкур қонун мамлакатда амал қилувчи барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг юридик мақомини, мазмун-моҳиятини, таъсир доираси ва кучини, ҳуқуқий тартибга солинишидаги мавқеи ва имкониятларини, уларнинг ўзаро нисбати ва ички итоат мантиғини белгилаб бериши лозим. Амалда юридик ва миқдорий нисбат идоровий ҳужжатлар фойдасига эмас, балки қонун фойдасига ўзгариши шарт. Ана шунда реал ҳаётий му-

носабатларда “идоравий йўриқнома” устунлигига чек қўйилиб, қонун устунлигига эришиш мумкин бўлади. Фақат қонун орқали фуқаронинг, инсон шахсининг юксак ҳуқуқий мақоми таъминланади.

5. Ҳуқуқий тизимни, шу жумладан, қонунчиликни ислоҳ қилиш жараёнида қонуннинг демократик табиатини чуқурлаштириш, унинг юридик жиҳатдан пухта, мазмунан баркамол ва юқори сифатли бўлишига эришиш асосий мақсаддир. Қонуннинг сифатини яхшилаш, ҳозирги даврнинг долзарб муаммоси. Кейинги пайтларда қонунларимиз мазмунида декларатив, шиор тарзида ният ва истак билдириш услуби пайдо бўлиб қолди. Уларда ҳуқуқ ва мажбуриятларни қатъий ифодалаш, шунингдек, ҳар бир ҳуқуқий норманинг тегишли санкциясини мустақамлаш амалга оширилмапти. Бундан ташқари, ҳуқуқий нормаларнинг кўплиги ҳам қонунни бевосита татбиқ этиш имкониятларини чеклаб қўймоқда. Бир сўз билан айтганда қонунларда аниқлик, лўндалик, раволик ва фикр тиниқлиги етишмаяпти.

Шу боис, қонун қандай талабларга жавоб бериши керак, унинг юридик мезонлари, асосий кўрсаткичлари нималардан иборат деган саволга жавоб излаш лозим. Афсуски, бугунги кунда бу саволларга на ҳуқуқшунослик фанимизда, на қонунчилик амалиётимизда жавоб топа олмаймиз. Ниятимиз ҳуқуқий давлат барпо этиш экан, бундай давлатда қонун ўзи қандай бўлиши керак, бу қандай ижтимоий муносабатларни тартибга солади, деган масалаларда аниқ тасаввурга эга бўлишимиз лозим. Чамаси ҳозирги куннинг долзарб вазифаси идеал маънода **ҳуқуқий қонуннинг** илмий концепциясини ишлаб чиқиш, қонуннинг умумий илмий-назарий макети (модел)ни вужудга келтиришдан иборат. Қонуннинг сифатини яхшилаш ҳақида гап борганда, аввало, қонун чиқариш жараёнини **демократлаштириш** алоҳида аҳамият касб этади. Айнан демократик принциплар адолатли, халқчил қонунлар яратилишининг гаровидир. Қонун чиқариш жараёнини демократлаштиришнинг муҳим талаби — мазкур фаолиятнинг ҳар бир босқичида, айниқса қонун лойиҳаларини тайёрлашда халқ иштирокини кенгайтиришдир. Шунингдек, қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамасини ўтказишга жиддий эътибор қаратмоқ лозим. Зеро, бу босқичда халқнинг иродаси аниқланади ва қонун мазмунига сингдирилади. Қонунлар қанчалик халқ эҳтиёжлари ва ман-

фаатларини мутаносиб, тўлиқ акс этирса, уларнинг ижроси ҳамда самараси шунчалик юқори бўлади.

Шундай қилиб, адолатли, ҳуқуқий қонунларнинг устунлиги — демократик давлатнинг муҳим белгисидир. Қонунлар қанчалик халқчил ва барқарор бўлса, уларнинг аҳамияти ва нуфузи шунчалик сарбаланд бўлади. Қонунлар матнига тез-тез (айниқса, бунга ижтимоий ва илмий зарурат бўлмаган ҳолларда) тузатиш ва қўшимчалар киритавериш, уларнинг ҳурмати ва таъсирчанлиги тушишига олиб келади, шунингдек, жамиятда ҳуқуқий нигилизм, яъни қонунга нисбатан менсимаслик кайфияти пайдо бўлишидан сақланиш керак. Давлат, унинг идоралари ва мансабдор шахслар қонунларга риоя этишда халқ оммасига, оддий фуқароларга ўрнак бўлишлари лозим. Шахсий намуна кучи катта тарбиявий аҳамиятга эга. Давлат ҳокимияти адолатли қонунларга қатъий риоя этиб, уларга таянган ҳолда жамиятни бошқарган тақдирда инсон эркинлиги таъминланадиган демократик ижтимоий тузум қарор топади.

4.4. Конституцияни амалга ошириш механизми

Конституция мавжудлигининг, ҳаракатланиши ва жамият ҳаёти учун самара беришининг муҳим шarti — конституциявий нормаларнинг тўла-тўқис амалга оширилишидир. Яхши Конституция яратиш — ҳали ишнинг бошланиши. Энг муҳими конституциявий нормаларни амалга ошириш, ҳаётга татбиқ этишдир. Конституция амалиётга қўлланилганда, муҳим сиёсий, иқтисодий, ижтимоий муносабатлар уммонига жорий этилган ва уларни ҳуқуқий тартибга солгандагина яшайди, ишлайди, ижтимоий фойдали қадрият сифатида гавдаланади.

Ҳуқуқшунослик фанида ҳуқуқий нормаларни, шу жумладан конституциявий нормаларни амалга оширишнинг муайян тизими, ўзига хос алоҳида механизми ҳақида гапирилади. Мазкур институтнинг ички мазмунини чуқур англаб етиш учун, аввало “механизм” ва “ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш” деган тушунчаларнинг маъносини таҳлил этиш лозим.

“**Механизм**” — бир неча мустақил қисмларнинг (элементларнинг ўзаро боғлиқлик ва алоқадорлик асосида, бир бутун ҳодиса сифатида ҳаракатланиш жараё-

ни. Бунда ҳар бир элемент уйғун ва барқарор бирлашиб, бири иккинчисини ҳаракатлантиради. Механизмга аниқ, қатъий ва бир маромда ишлаш хосдир. “Механизм” тушунчаси адабиётларда турлича талқин этилади ва изоҳланади. Лекин уларнинг ҳаммасида бир умумийлик бор, яъни механизм — фаолият кўрсатишнинг усули, таъсир этиш воситаларининг тизими эканлиги эъгиروف этилади. Масалан, ҳуқуқий тартибга солиш механизми ҳуқуқдаги норматив талабларни тартибга солинаётган ижтимоий муносабатлар мазмунига сингдириш жараёнининг амалий (фаолият орқали ифодаланувчи) томонини ифода этади¹. Қонуннинг амал қилиш механизми — “бу структура (ташкилий тузилма) билан фаолиятнинг бирлигидир. Аниқроғи, ҳаракатдаги структурадир”². Механизм воқеа ва ҳодисаларнинг динамикаси, ҳаракатдаги ҳолатидир. Механизм ўз таркибидаги қисм (элемент)ларнинг ўзаро ички алоқадорлиги, жипслиги, бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо этиши билан, ана шу асосда ҳаракатланиши, фаолият кўрсатиши, ривожланиши ва такомиллашиши билан тавсифланади. Қонунни амалга ошириш жараёнида намоён бўлувчи элементлар ягона, узвий бир бутун механизмни ташкил этади.

Ана шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Конституцияни амалга ошириш ўзининг ички ва ташқи механизмларига, ташкилий жиҳатларига эга. Аввало, конституциявий нормаларни амалга ошириш муайян жараён эканлигини ёдда тутиш керак. Гап Конституция нормаларини амалга оширишнинг, турмушда қўллашнинг воситалари: давлат идоралари ва бошқа субъектларнинг фаолияти, давлат мажбурловини таъминлаш, конституциявий қоида талабини ҳаётий муносабат мазмунига “айлангириш” ҳақида бормоқда.

Конституциявий-ҳуқуқий нормаларни амалга оширишнинг ташқи ташкилий намоён бўлиши ҳуқуқий тартибга солиш механизми (ХТСМ) воситалари орқали рўёбга чиқади. Ҳуқуқий адабиётда ёзилишича, ХТСМ куйидаги уч қисмдан иборат:

- 1) юридик нормалар;
- 2) ҳуқуқий муносабатлар;

¹ Общая теория государства и права. Академический курс. / Под ред. проф. М.Н.Марченко. Т. 2. Теория права. М: Зерцало, 1998. С. 439.

² К а з и м и р ч у к В.П. Социологические исследования в праве: Право и социология. М., 1973. С.70.

3) субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларни амалга ошириш ҳужжатлари.

Шунга асосан, конституциявий нормаларни амалга ошириш механизмини мазкур нормаларни ҳаётга жорий этишнинг ҳуқуқий воситалари йиғиндиси, деб талқин этиш мумкин.

Конституциявий нормаларни амалга ошириш механизмнинг **юридик** жиҳати¹ Конституция қоидаларини бевосита амалий татбиқ этиш тартибини акс эттиради. Бунда барча қонунчилик соҳаларини такомиллаштириш, тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилинишини (бекор қилишини ва ўзгартирилишини) ҳамда ваколатли субъектларнинг махсус фаолиятини назарда тутати.

Конституциявий нормаларга юқори даражада умумлашганлик хос. Бу уларни амалга ошириш учун муайянлаштиришни талаб этади.

Конституцияда аниқ қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилинишини тақозо этувчи нормалар ҳам мавжуд. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 9-моддасида “референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади” дейилган; 98-моддада — “Вазирлар Маҳкамасининг фаолиятини ташкил этиш тартиби ва ваколат доираси қонун билан белгиланади”; 117-моддада — “Сайлов ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади”; 116-моддада — “Адвокатурани ташкил этиш ва унинг иш тартиби қонун билан белгиланади” дейилган ва ҳоказо.

Демак, бу тоифа конституциявий нормаларни амалга ошириш учун кўрсатилган қонунларни қабул қилиш ва уларни ҳаётга қўллаш лозим. Бундай қонунлар “восита” тарзидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда конституциявий нормаларни амалга оширишда “восита” ҳужжати вазифасини Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари ва бошқа ҳужжатлар бажаради. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлаш, faxрий унвонларни бериш; Ўзбекистон Республикасининг фуқаролигига оид масалаларни ҳал этиш; амнистия эълон қилиш каби масалалар Президент фармони би-

¹ Конституцияни амалга ошириш механизмнинг сиёсий, иқтисодий, мафкуравий ва юридик жиҳатлари ҳусусила батафсилроқ қаранг: С.Тумбин А.Э., Кузнецов А.В., Эглитис В.В. Механизм реализации Конституции. Рига, 1984. С. 11–15.

лан амалга оширилади (Конституция 93-моддасининг 18, 19, 20-бандлари). Вазирлар Маҳкамаси мамлакат иқтисодиётини, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раҳбарликни таъминлаш, қонунлар ва Президент фармонларининг ижросини таъминлаш учун қарорлар қабул қилади (Конституциянинг 98-моддаси).

Конституциявий-ҳуқуқий нормаларни амалга оширишда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг поғонама-поғона (иерархик) тизимидан ташқари, ҳуқуқни қўллаш ҳужжатлари ҳам муҳим ўрин тутади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 53-моддасида “Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир”, — деган қоида бор. Бу қоида ни амалга ошириш тизимига Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси, Жиноят кодекси, “Мулкчилик тўғрисида”ги қонун, Президентнинг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва хусусий мулкни ҳимоя қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони, Вазирлар Маҳкамасининг бир қатор қарорлари (низомлари), Давлат мулк қўмитасининг қарор ва низоми, шунингдек хусусий мулкни фуқаровий даъво, маъмурий иш ва жиноий-ҳуқуқий тартибда ҳимоялашга қаратилган суднинг ҳал қилув қарори ёки суднинг ҳукми (ҳуқуқни қўллаш ҳужжати) киради. Ушбу механизмда суднинг қарори ёки ҳукми юқоридаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида, уларнинг ижроси йўлида чиқариладиган ҳуқуқни бевосита ҳаётда қўллаш актидир.

Конституция нормаларини қайси шаклларда амалга ошириш мумкин?

Ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш шакллариининг энг кўп тарқалганлари: **ижро этиш, фойдаланиш, риоя қилиш ва қўллашдан иборат**¹.

Ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш — субъектларнинг юридик нормаларда тақиқланган ҳаракатларни қилмасликларида, ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажаришларида акс этади. Ижро — ҳуқуқий нормани амалга ошириш шакли бўлиб, субъектларнинг мажбурловчи ҳуқуқий кўрсатмаларни бажаришларида ифода-

¹ Конституциявий нормаларни амалга ошириш масалаларига оид фикрлар хусусида қаранг: Тожилов У. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси амалда. Т. 1995. 42–55-бетлар.

ланади. У ҳуқуқ нормалари билан субъектлар зиммасига юкланган мажбуриятларни бажариш юзасидан фаол ҳатти-ҳаракатдир¹.

Ҳуқуқ нормаларини қўллаш муайян шаклларда давлат идоралари ва жамоат ташкилотлари ёки мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий нормалар асосида муайян ҳуқуқий йўриқларни, яъни татбиқ этиш ҳужжатларини чиқаришнинг кўзда тутати. Масалан, Ўзбекистон Президентининг Конституциянинг 93-моддаси 20-бандида белгиланган ўз ҳуқуқини амалга ошириб, республикадаги бирор-бир суд жазога ҳукм қилган фуқарони афв этиш тўғрисида чиқарган ҳуқуқий ҳужжати ҳуқуқни қўллаш ҳужжати ҳисобланади.

Демак, конституциявий ҳуқуқий нормаларни қўллаш ҳуқуқ субъектларининг расмий ҳуқуқий нормадаги ҳаракатлари билан йўл қўйиладиган ҳуқуқий муносабатларнинг жорий этилишини билдиради.

Ижро этиш ва қўллаш конституциявий нормаларни амалга ошириш фаолиятининг асосий шакллари дир.²

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси матнининг ўзи унинг нормаларини ҳуқуқий амалга оширишнинг йўналишлари ва босқичларини белгилайди.

Конституцияни амалга ошириш уни бевосита ҳаракатга келтирувчи ёрдамчи қонунлар, жумладан, Қорақалпоғистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳақидаги конституциявий қонун, Вазирлар Маҳкамаси, Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги, судлар тўғрисидаги, прокуратура, маҳаллий ҳокимият органлари тўғрисидаги ва бошқа бир қанча қонунларнинг қабул қилиниши, яъни жами конституциявий ҳуқуқ тармоғининг янгиланишини, бу эса, ўз навбатида, бутун қонунлар тизимининг қайта янгиланишини тақозо этади.

Конституциявий нормаларни амалга ошириш усуллари.

Конституция нормалари мажбурлов, руҳсат этиш, тақиқлаш усуллари билан амалга ошади. Бу усулларни қўллаш ҳуқуқ субъектларининг хусусиятларига ҳам боғлиқ. Масалан, халқ Конституцияни, унинг нормаларини давлатдан (унинг органларидан), жамоат бирлашмаларидан, меҳнат жамоаларидан, фуқаролардан бош-

¹ Алексеев С.С. Общая теория права. Т.1. М., 1981. 363-66г.

² Гожионов У. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси амала. Т., 1995. 47-66г.

қача тарзда ва усулда амалга оширади. Жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалаларини халқ муҳокамасига тақдим этиш, умумий овозга (референдумга) қўйиш усуллари билан ҳал этилади. Давлат органлари, хусусан, Олий Мажлис қонун чиқариш, уни кучга кириштириш усуллари билан, ижро этувчи органлар бошқарув, мажбурият, рағбатлантириш, ишонтириш усуллари билан конституциявий-ҳуқуқий нормаларни амалга оширадilar. Ҳуқуқ тартибот органлари эса, асосан, мажбурият ва тақиқлаш усулини қўллайдилар.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг энг олий шакли – **конституциявий тартибга солишдир**. Зеро, Конституция мамлакатнинг Асосий қонуни бўлиб, юксак мақомли, ўта нуфузли сиёсий-юридик ҳужжат саналади. У мўтабар ижтимоий-ҳуқуқий қадрият сифатида жамият ва давлат ҳаётининг бош мезони, ижтимоий муносабатларни барқарорлаштирувчи, раван тартибга солувчи таъсирчан воситадир.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш мураккаб ички тузилишга ва ижтимоий ҳаётнинг алоҳида соҳаларига таъсир этишнинг ўзига хос воситаларига эга. Унга ҳуқуқий тартибга солиш ягона тизимининг махсус қисми сифатидаги бир қатор хусусиятлар хос:

- 1) мамлакат миқёсида ягона конституциявий тартибга солишнинг муайян тизимини ташкил этади;
- 2) у барча учун мажбурий, норматив хусусиятга эга;
- 3) ҳуқуқий тартибга солишнинг умумий стратегиясини, сиёсий йўналишини, устувор принципларини белгилайди;
- 4) ижтимоий муносабатларни конституциявий тартибга солиш давлат томонидан энг юксак даражада кафолатланади ва таъминланади.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг муштарак тизимлилик хусусияти конституциявий қонунчилик нормаларининг ички мутаносиблиги, баҳамжиҳатлиги, ўзаро мантқиқий мувофиқлиги ва батартиблигида кўринади.

Мамлакат конституциявий қонунчилиги тизимида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ва барча конституциявий қонунлар (масалан, “Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги конституциявий қонунлар) киради.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солишнинг нормативлик даражаси ҳамда сиёсий-юридик аҳамияти конституциявий қонунчиликни ўрнатиш характери ва тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг муҳимлиги билан белгиланади. Конституцияда мустақкамланган принципларнинг ҳаммаси норматив табиатга эга бўлиб, улар мавжуд ҳуқуқий тизим учун, давлат идораларининг ҳуқуқ ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллаш фаолияти учун, фуқаролар, мансабдор шахслар ва жамоат бирлашмалари фаолияти учун устувор, раҳбарий аҳамиятга эгадир. Конституциявий тартибга солишнинг умумий-мажбурий табиатига келганда шуни айтиш керакки, у энг олий даражадаги мажбурийликка эга ва ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларнинг барча субъектлари учун бажарилиши шарт бўлган қатъий талабдир.

Мамлакатимизда Конституцияга амал қилиш мажбурияти конституциявий қонунчилик даражасида мустақкамланган. Ўзбекистон Республикасида Конституция ва қонунларнинг устунлиги сўзсиз тан олинади. Давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар (Конституциянинг 15-моддаси).

Конституциявий қонунчилик нормаларининг амалга оширилиши иқтисодий, сиёсий, ғоявий ва юридик кафолатлар тизими билан таъминланади. Бозор иқтисодиётига асосланган ишлаб чиқариш ривож топгани ҳамда хусусий мулкчилик муносабатлари қарор топгани сайин конституциявий нормалар амал қилишнинг иқтисодий заминлари, кафолатлари мустақкамлана боради. Шунингдек, мамлакатимизнинг сиёсий тизими демократик тарзда такомиллашиб боргани сайин конституциявий тартибга солишнинг сиёсий кафолатлари кучайиб боради. Жамиятнинг ғоявий асослари ва маърифий-маънавий камолоти таъминланиб, тобора юксалиб боргани сайин конституциявий тартиботнинг ғоявий-маънавий кафолатлари ривож топади. Конституциявий тартибга солишнинг юридик механизми эса Конституция амал қилишининг барча ҳуқуқий воситалари ҳамда усуллари йиғиндисини қамраб олади. Конституция нормалари қонунийлик принципига қатъий риоя қилинган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасида Конституция устунлигини таъминлашнинг, унга риоя қилишнинг алоҳида

муҳофаза механизми вужудга келтирилган. Бундай механизмнинг асосий ва марказий бўғинини Конституциявий суд ташкил этади. У қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлар ҳужжатларининг конституциявийлиги тўғрисидаги ишларни кўриб ҳал этади. “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суд тўғрисида”ги 1995 йил 30 август қонунига мувофиқ, Конституциявий суд мамлакатимизда конституциявий назоратнинг олий судлов органи ҳисобланади. Конституциявий суд барча давлат органлари томонидан чиқариладиган ҳуқуқий ҳужжатларнинг, Ўзбекистоннинг халқаро шартномалари ва бошқа мажбуриятларининг Конституцияга тўла мос бўлишини кузатиб туради; Қорақалпоғистон Конституцияси, қонунлари ва ҳуқуқий ҳужжатларининг Ўзбекистон Конституциясига мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса беради; Конституция ва қонунларга шарҳ беради. Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас (Конституциянинг 109-моддаси).

Конституциявий тартибга солиш жамиятда етакчи ҳамда нуфузли ўринни эгаллайди. У олий даражадаги ҳуқуқий тартибга солишдир. Конституциявий нормалар ўз юридик кучи жиҳатидан бошқа оддий ҳуқуқий нормалардан сўзсиз устувор бўлганлиги учун конституциявий тартибга солиш юксак юридик мақомга, шунингдек, муҳим ижтимоий-сиёсий мазмунга эга.

Ҳўш, конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш қандай ижтимоий муносабатларни қамраб олади? Бундай тартибга солишнинг предметини жамият ва давлат ҳаёт-фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари, шунга оид асосий ижтимоий муносабатлар ташкил этади. Бу ижтимоий муносабатлар жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, социал ва маданий ривожланишини, Ўзбекистон давлати ички ва ташқи сиёсати асосларини, инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларини устувор таъминлашни акс эттирувчи, хусусий мулкчиликка асосланган барқарор бозор иқтисодиётининг қарор топиши билан боғлиқ муносабатлардир. Ушбу муносабатлар жамият ва давлатимизнинг моҳиятини ҳамда асосий хусусиятларини ифода этади.

Конституциявий-ҳуқуқий тарзда тартибга солинувчи ижтимоий муносабатларни бир неча йирик мажмуаларга ажратиш мумкин:

1) жамиятнинг иқтисодий тизими, хусусий ва бошқа шаклдаги мулкчилик ҳамда тadbиркорлик асосларини ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар;

2) Ўзбекистон сиёсий тизими ва давлат тузуми асосларини ташкил этувчи ижтимоий муносабатлар;

3) шахснинг ҳуқуқий мақоми асосларини белгиловчи, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш тизимига оид ижтимоий муносабатлар;

4) мамлакатимизнинг давлат тузилиш шакли, маъмурий-ҳудудий тузилиши, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ҳуқуқий мақоми асосларини белгилашга оид ижтимоий муносабатлар;

5) сайлов тизими, парламент, Президент, ҳукумат, суд ҳокимияти, маҳаллий давлат вакиллик ва ижроия идораларнинг ҳуқуқий мақоми, ваколатларини амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар ва ҳоказо.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш механизми уч элемент:

1) конституциявий нормалар;

2) конституциявий-ҳуқуқий муносабатлар;

3) конституциявий ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш ҳужжатлари ташкил этади.

Ушбу механизмнинг норматив асосини ташкил этувчи конституциявий нормалар ўзининг энг олий сиёсий-юридик кучи, юксак барқарорлиги ва жамият ҳамда давлат томонидан қатъий таъминланиши билан ажралиб туради.

Конституциявий нормалар асосида таркиб топган ҳуқуқий муносабатлар умумий мазмун касб этади ва тармоқ ҳуқуқий муносабатлар (яъни аниқ муносабатлар) учун асос вазифасини ўтайди. Улар ўзининг доимий барқарорлиги, узоқ муддатга мўлжалланганлиги ва субъектларининг юқори умумий ҳуқуқий ҳолатини ифодалаши билан тавсифланади.

Конституциявий-ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари: давлат, халқ, миллатлар, Қорақалпоғистон Республикаси, давлат идоралари, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ҳисобланади. Конституциявий қонунчилик нормаларини амалга ошириш ҳар қандай ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш сингари, риоя қилиш, бажариш, фойдаланиш ва қўллаш шаклида бўлиши мумкин.

Конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш механизмнинг хусусиятларидан бири Конституция нормалари-

нинг жорий қонунлар томонидан конкретлаштирилиши ҳамда бевосита амалга оширилишидир. Қонун нормалари, ўз навбатида, Президент фармони, ҳукумат қарори, давлат бошқарув идоралари ва ҳуқуқни қўлловчи органлар ҳужжатлари орқали ҳаётга жорий этилади.

Шундай қилиб, жамият ва давлат ҳаётини конституциявий-ҳуқуқий тартибга солиш, унинг конституциявий асосларини мустаҳкамлаш мамлакатимизнинг янада илдам қаламлар билан мустақиллик йўлидан олға қараб ривожланишининг ишончли гаровидир.

4.5. Конституцияни муҳофаза қилиш механизми

Конституция амал қилиши ва унга риоя этилиши билан қадрлидир. Конституция талабларининг бажарилиши мамлакатда конституциявий тузум барқарорлиги ва фуқароларда қонунга қатъий итоатгўйлик мавжудлигини кўрсатади. Бироқ, ҳар қандай жамиятда манфаатлари, мақсадлари ва фаолиятлари конституцияга хавф туғдирувчи шахслар ва ташкилотлар бўлиши мумкин. Бундай хавф, шунингдек, давлат идоралари ва мансабдор шахсларнинг ўз ваколатларини суиистеъмол қилиши, ҳокимият шохобчаларининг ўз ҳуқуқлари доирасидан четга чиқиши натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Конституциянинг бузилиши шуниси билан хавфлики, бунда давлатчилик асосларига путур етади, инсонларнинг конституциявий тартиботга бўлган ишончи заволят топади. Энг ёмони, мамлакатда бошбошдоқлик ва нотинчлик вужудга келиши, ҳокимият инқирози, оммавий тарзда инсон ҳуқуқлари камситилиши мумкин.

Юқоридаги сабаблар туфайли демократик давлат Конституцияга қатъий риоя этилишини ва уни ҳар қандай тажовузлардан муҳофазалаш чораларини кўриши лозим. Конституциянинг энг қўпол тарзда бузилиши жиноий жавобгарликка сабаб бўлади. Деярли барча мамлакатлар қонунчилигида “конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартириш”, “ҳокимиятни эгаллаш мақсадида тил бириктириш”, “давлат тузумини зўрлик билан афдаришга даъват этиш” каби жиноятлар таркиби назарда тутилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида шундай битиклар бор: “Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг

конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, ...шунингдек ҳарбийлаштирилган бирлашмаларнинг, миллий ва диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳамда жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти тақиқланади”.

Конституция бузилмаслигининг кафолатлари, аввало, Асосий қонуннинг ўзида эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида қуйидаги қоида мустаҳкамланган:

“...давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади.

Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади”.

Конституцияга мувофиқ иш тутиш, унга риоя қилиш конституциявий принцип даражасига кўтарилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра, “давлат, унинг органлари ва мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўрадилар” (15-модданинг 2-қисми), “бирорта ҳам қонун ёки бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат конституция нормалари ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас” (16-модданинг 2-қисми), фуқароларнинг “демократик ҳуқуқ ва эркинликлари Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади” (13-модданинг 2-қисми), “фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас” (19-модда).

Конституцияга риоя этиш мамлакатнинг барча фуқаролари зиммасига, шунингдек, бошқа шахсларга юклатилади. Асосий қонунимизнинг юқорида келтирилган 15-моддасида ҳамда қуйида зикр этилаётган 23-моддасида бу қоида ўз ифодасини топган: “Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонун-

лари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар”. Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар (47-модда). Ўз навбатида, “давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди” (43-модда).

Конституциядан келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, айнан шундай қоидалар воситасида мамлакатда конституциявий қонунийлик режими ва ҳуқуқий тартиб ўрнатилади. Давлат билан фуқаро Конституция ва қонунлар асосида ўзаро муносабат ўрнатадилар, ўзларига маълум мажбуриятларни, аввало, Конституцияга риоя этиш мажбуриятини оладилар.

Бир қатор конституциявий қоидалар (масалан, 7-модданинг 3-қисми, 57-модда) Конституцияни муҳофаза этиш мақсадларига хизмат қилади.

1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида ўта муҳим воқеа содир этилганини эслаш мумкин. Бунда диний экстремистик гайриқонуний уюшмаларга мансуб бир тўда жиноятчилар конституциявий тузумга, мамлакат Президентига қарши суиқасд — террорчилик актини содир этидилар. Шаҳарнинг бешта манзилида портлаш содир қилинди, оқибатда 16 нафар фуқаро қурбон бўлди, аҳоли қалби ларзага солинди¹.

Давлат диний экстремизм ва ақиданарастлик асосида жиноятлар содир этилишига қарши қаратилган, конституциявий қоидаларни конкретлаштирадиган қатъий чора-тадбирлар кўрди, қонунчиликка тегишли қоидалар киритди. Масалан, Жиноят кодексининг 216-моддаси қуйидаги таҳрирда баён этилди:

“Фаолияти тақиқланган жамоат бирлашмалари ва диний ташкилотлар тузиш ёки уларнинг фаолиятини тиклаш, худди шунингдек бундай бирлашмалар ва ташкилотлар фаолиятида фаол қатнашиш, — энг кам иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қamoқ ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади”.

Шунингдек ЖКга, қуйидаги мазмундаги янги 244¹-модда киритилди:

“Диний экстремизм, сепаратизм ва ақиданарастлик ҳолатлари билан йўғрилган, қиргин солишга ёки фуқа-

¹ Бу ҳақда батафсилроқ қarang: Қ о л и р о в Р.Х. Диний экстремизм ва терроризм билан боғлиқ жиноятларни тергов қилишнинг айрим хусусиятлари (амалий қўлланма). Т.: Ўқитувчи, 2000. 8—9-бетлар.

роларни зўрлик билан кўчириб юборишга даъват этадиган ёхуд аҳоли орасида ваҳима чиқаришга қаратилган материалларни тайёрлаш ёки уларни тарқатиш мақсадида сақлаш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этилган бўлса,

энг кам иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёки мусодара қилинмай уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади”.

Диний экстремизм, сепаратизм ва ақидапарастлик ҳолатлари билан йўғрилган, қирғин солишга ёки фуқароларни зўрлик билан кўчириб юборишга даъват этадиган ёхуд аҳоли орасида ваҳима чиқаришга қаратилган маълумотлар ва материалларни ҳар қандай шаклда тарқатиш, фуқаролар тотувлигини бузиш, тухматона, вазиётни беқарорлаштирувчи уйдирмалар тарқатиш ҳамда жамиятда қарор топган хулқ-атвор қоидаларига ва жамоат хавфсизлигига қарши қаратилган бошқа қилмишларни содир этиш мақсадида диндан фойдаланиш,

энг кам иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ ёки мол-мулк мусодара қилиниб ёхуд мусодара қилинмай уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида кўрсатилган ҳаракатлар:

а) олдиндан тил бириктириб ёки бир гуруҳ шахслар томонидан;

б) хизмат мавқеидан фойдаланиб;

в) диний ташкилотлардан, шунингдек чет эл давлатлари, ташкилотлари ва фуқароларидан олинган мол-мулк ёки бошқа моддий ёрдамдан фойдаланиб содир этилган бўлса,

мол-мулк мусодара қилиниб, беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Амалдаги маъмурий ва жиноий қонунчиликдан Конститутцияни ҳимояловчи баъзи лавҳалар келтирамиз:

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси 240-моддасига мувофиқ, нолегал диний фаолият билан шуғулланиш, диний ташкилот раҳбарларининг мазкур ташкилотлар уставини рўйхатдан ўтказишдан бош тортиши — энг кам иш ҳақининг беш бараваридан ўн бараваригача бўлган миқ-

дорда жарима солишга ёки ўн беш суткагача муддатга қамоққа олишга сабаб бўлади.

Айнан шундай хатти-ҳаракатларни улар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилса, унга жиноий жазо қўлланади, яъни кам иш ҳақининг 50 бараваридан 100 бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади (ЖКнинг 216²-моддаси).

Демак, конституциявий тартиб-қонидани тан олган ҳолда фаолият юритувчи жамоат бирлашмалари ва ташкилотларнинг фаолияти қонуний ҳисобланади, унга юридик кафолат берилади.

Фуқароларга ҳам конституциявий нормаларга риоя этиш юзасидан қатор мажбуриятлар юклатилади. “Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар” (Конституциянинг 48-моддаси). “Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар” (50-модда). “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар” (51-модда). “Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар” (52-модда).

Фуқароларнинг Конституцияга риоя этиши уларга юклатилган юқоридаги мажбуриятлар билан чекланмайди.

Ҳар бир фуқародан қуйидагилар талаб этилади:

биринчидан, бошқа фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини ҳурмат қилиш;

иккинчидан, давлат ҳокимиятининг конституциявий органлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатларга, шунингдек суднинг қонуний кучга кирган ҳукм ва қарорларига итоат этиш;

учинчидан, конституциявий тартиботни ҳурмат қилиш, ҳеч қандай ҳолатда (зарурий мудофаадан ташқари) зўрлик ишлатмаслик, қонунга итоатгўй бўлиш.

Бу талаблар жамият ҳаёти конституциявий асосда қурилишининг шартидир. Улар фуқаро томонидан ўз зиммасига ихтиёрий тарзда олинган масъулият деб баҳоланиши мумкин ва лозим.

Конституцияга риоя этиш ва уни муҳофаза қилиш бобидан мансабдор шахслар зиммасига ҳам муайян масъулият юклатилади. Ўзбекистон Республикасида аввало

бундай масъулият мамлакат Президентига юклатилади. Конституция 93-моддасининг 1-бандига мувофиқ Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Конституция ва қонунларга риоя этилишининг кафилидир. «Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради» (94-модда).

Президентнинг масъулигига ишонч туғдирадиган яна бир қонда мавжуд. У лавозимига киришиш чоғида қасамёд қабул қилади, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси йиғилишида қуйидаги қасамёдни қабул қилган пайтдан бошлаб ўз лавозимига киришган ҳисобланади:

“Ўзбекистон халқига садоқат билан хизмат қилишга, Республиканинг Конституцияси ва қонунларига қатъий риоя этишга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига кафолат беришга, Ўзбекистон Республикаси Президенти зиммасига юклатилган вазифаларни виждонан бажаришга тантанали қасамёд қиламан”.

Конституцияга риоя этиш мажбурияти, гарчи Асосий қонун матнида Олий Мажлисга, Вазирлар Маҳкамасига, Олий суд, Олий хўжалик суди, Республика Прокуратурасига, Қуроли Кучларга бевосита юклатилмаган бўлса-да, уларнинг барчаси 15-моддага ва улар тўғрисидаги тегишли қонунларга мувофиқ, Конституция бўйича иш кўрадилар ва уни муҳофаза этадилар.

Конституцияни муҳофаза этиш механизмида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди алоҳида ўрин тутди. “Конституциявий суд тўғрисида”ги қонун мазкур институтнинг ҳуқуқий мақомини, махсус ваколатларини ҳамда фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Конституциявий суд қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради (108-модда).

Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилишини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) муҳим аҳамият касб этади. Унинг ҳуқуқий мақоми ва фаолияти асослари “Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман)” тўғрисидаги (1997 йил 24 апрел) қонунда батафсил мустақамланган.

V. Конституция ва маънавият

5.1. Конституция — ҳуқуқий маданият кўзгуси

Конституция инсоният тафаккури ва маърифий тараққиёти ҳамда ҳуқуқий маданиятининг ҳосиласидир. Ҳар қандай конституция жамият маданий тараққиётининг муайян даражасини акс эттиради. Конституция маданий алоқалар ва қоидалар тизимида алоҳида маънавий ҳамда ижтимоий қадрият тарзида намоён бўлади.

Конституциявий-ҳуқуқий маданият жамият умумий ҳуқуқий маданиятининг муҳим таркибий қисми, унинг алоҳида шакли сифатида майдонга чиқади. Айни вақтда, жамиятнинг ҳуқуқий маданияти шу жамиятда ҳаракатда бўлган қонунлар билан, айниқса Асосий қонун — Конституция билан бевосита алоқадорликда намоён бўлади.

Конституция ва қонунлар, **бир томондан**, ижтимоий ҳуқуқий онг, ҳуқуқий мафкура ва маданиятнинг маҳсули сифатида вужудга келади, **иккинчи томондан** эса, аҳолининг ҳуқуқий онги, тафаккури, мафкураси ва маданиятини шакллантириш, йўналтириш ҳамда юксалтиришнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мустаҳкам маънавий-маданий заминга таянгандир. Унда ўзбек халқининг кўп асрлик тарихий тараққиёти давомида шакллантирилган ва сайқал топтирилган маданий қадриятлари, ахлоқий фазилатлари, тарихий ва миллий анъаналари, шарқона донолиги ва тафаккури ҳазинаси дурдоналари ўзининг мужассам ҳуқуқий ифодасини топган. Жаҳонда мислсиз маданият, тарих, сиёсат ва фикр ёдгорликлари ҳисобланмиш “Темур тузуклари”, Навоий “Ҳамса”си, “Бобурнома”, “Зафарнома” ва бошқа манбаларнинг мазмуни Конституция матнига сингдирилганлиги таҳсинга лойиқ ва бу билан фахрланиш жоиздир.

Асосий қонунимиздаги инсонпарварлик, ватанпарварлик, ижтимоий адолат, миллий гурур, саховатпешалик, демократияга мойиллик, бағрикенглик каби кўплаб қадриятлар Абу Али Ибн Сино, Абу Наср Форобий, Алишер Навоий, Мирзо Улугбек, Шарафиддин Али Яздий, Низомиддин Жалолоий, Абдураззоқ Самар-

қандий, Бурхониддин Марғиноний, Фосих Ҳавофий, Жалолиддин Давоний, Муҳаммад Ғаззолий, Аҳмад До-ниш, Бобораҳим Машраб ва бошқа аждодларимиз асар-ларидаги дурдона фикрлар билан ҳамоҳангдир.

Шубҳасиз, Конституциямизнинг ҳар бир нормаси ўз мазмун-моҳияти билан халқимизнинг қадимий бой маданияти ва маънавиятига бевосита ёки билвосита алоқадордир. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Асо-сий қонунимизнинг маънавий-ахлоқий ва маданий кадр-қиммати қуйидаги юксак мезонларга тўла мувофиқли-ги:

биринчидан, унинг инсон ва жамият манфаатлари-га тўла бўйсундирилганлиги;

иккинчидан, ижтимоий муносабатларни такомил-лаштириш ва ривожлантириш манфаатларига самарали хизмат қила олиши;

учинчидан, халқимизнинг асрий орзусига, у қарор топтирган маданий-маънавий қадриятлар ва адолат иде-алларига мувофиқлиги;

тўртинчидан, конституциявий нормаларнинг катта маданий-тарбиявий салоҳиятга эгаллиги ва комил ин-сонни тарбиялашга тўла сафарбар этилганлиги;

бешинчидан, халқимизнинг бой ички дунёсини, ички руҳияти, менталитетини акс эттира олганлиги, шунингдек, унинг ўзига хос энг яхши ахлоқий фази-латларини, миллийлигини ифода эта олганлиги;

олтинчидан, ҳозирги маърифий дунёда қарор топ-ган ахлоқий-маданий қадриятларни, умумбашарий ин-соний меъёрларни халқимизнинг миллий маданияти ва маънавияти категориялари билан оқилона уйғунлашти-ра олганлиги билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти таъкидлага-нидек, **Асосий қонунимиз халқимизнинг иродасини, ру-ҳиятини, ижтимоий онги ва маданиятини акс эттиради. Конституциямиз том маънода халқимиз тафаккури ва ижодининг маҳсулидир**¹.

Умумбашарий маърифий тараққиётнинг ва жаҳон ма-даниятининг умум эътироф этилган принципларидан бири — гуманизм, яъни инсонпарварликдир. Бутун дунё маданиятининг маъноси, мағзи, устувор қадриятини **инсон** ташкил этади. Зеро, бу маданият инсон шахсини

¹ Каримов И.А. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т.: Ўзбекист-тон, 1993. 6-бет.

олий ижтимоий неъмат сифатида улуғловчи, салбий нарсалардан воз кечиб, ҳамиша эзгулик қилишга чорловчи ғоялар тизими таъсирида шаклланади.

Уйғониш (ренессанс) даврида инсонпарварликнинг бош тамойили: “Инсон ҳаётининг қадрини дунёдаги жамики неъматлар биргаликда ташкил этадиган қийматга тенглаштириб бўлмайди”², деган ғоя қарор топди. Яъни, инсон оламнинг беназир хилқати, бебаҳо неъматли эканлигини англаш ижтимоий онгнинг мулкига айланди. Бундай ёндашув, бундай ғоя ва талқин дастлабки конституциялардаги ҳуқуқий ва ахлоқий талабларда ўз ифодасини топди.

Ҳозирги замон конституцияларидаги инсоннинг яшаш ҳуқуқи, шу жумладан ҳали туғилмаган, лекин туғилиш ҳақида дарак бериб турган инсоннинг ҳам ҳуқуқлари хусусида ғамхўрликни ифодаловчи нормалар, ўлим жазосини чеклашга қаратилган интилишлар ўша инсонпарварлик анъаналари давом этаётганлигининг бугунги ёрқин намоёнишидир.

Уйғониш даври маданиятининг марказий ғояси — инсон қадр-қимматини ҳимоя қилиш, ҳар бир шахннинг ички салоҳияти, иқтидори ва бутун имкониятларини ривожлантиришдир. Мазкур ғоялар замонавий конституцияларнинг ажралмас таркибий қисмига айланган. Масалан, Германиянинг Асосий қонунида қуйидаги қоида эълон қилинади: “Ҳар ким ўз шахсини эркин ривожлантириш ҳуқуқига эга, чунки у бошқаларнинг ҳуқуқини бузмаяпти ва конституциявий тузумга ёки ахлоқий қонунга қарши бормаяпти” (2-модда, 1-қисм).

Инсон шахсини улуғлашдек ахлоқий, чуқур маданий қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қатор моддаларида ўз ифодасини топган. Жумладан, мамлакатимиз Асосий қонунининг 13-моддасида шундай дейилади: “Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонун билан ҳимоя қилинади”.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов Конституция-мизнинг мазкур сифатларини таърифлаб шундай деган

² Мор Томас. Утопия. М. — Л.: Ушвелгиз, 1959. 68-бет.

эди: “Эндиликда инсон, унинг ҳаёти эрки, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан қафолатланди”¹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида демократия, ижтимоий адолат ва инсон ҳуқуқларига садоқат билдирилганлиги, чексиз ҳурмат бажо келтирилганлиги ҳам халқимизнинг юксак маданиятидан далолат беради. Ёхуд инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдек олижаноб мақсаднинг кўзланганлиги ҳам ана шу маданий савиямизнинг ёрқин кўрсаткичидир.

Асосий қонунимизнинг 4-моддасида “Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади”, — дейилган. Бундай танглик, бағрикенглик ва саховатлилик маънавий жиҳатдан кучли, маданияти юксак миллатга, қудратли халққа хос фазилатдир.

“Давлат ўз фаолиятини, — дейилади Конституциянинг 14-моддасида, — инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади”. **Адолат ва ҳақиқатга интилиш халқимиз табиатининг энг муҳим фазилатларидан биридир. Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор**, — деб таъкидлайди Президент И.Каримов. Ҳуқуқ, ҳақиқат ва ижтимоий адолат ғоялари ўзаро бир бирига яқин тушунчалардир. Ҳақиқат қарор топмаган жойда адолат ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Адолат тантанасига хизмат қилмаган Конституция ўзининг маънавий-ахлоқий аҳамиятини ва ижтимоий-маданий бойлик сифатидаги қадрини йўқотади.

Конституцияда шахс эркинлиги, дахлсизлиги ва фуқароларнинг қонун олдида тенглиги ғояларининг мустақамланиши ҳам маданиятимизнинг ютуғи ва ифодасидир. Конституциянинг 18-моддасида “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон — келажаги буюк давлат //Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. Т.: Ўзбекистон, 1996. 125 бет.

ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенг-дирлар”, деб мустаҳкамланган. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир (19-модда). Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга (25-модда). Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралаштиришлардан ҳимояланиш ва турар жой дахлсизлиги ҳуқуқига эга (27-модда). Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод (шунингдек, диний эътиқод) эркинлиги ҳуқуқига эга (29 ва 31-модда) ва бошқалар. Инсониятнинг бутун маданий тарихи, цивилизацияси вужудга келтирган мазкур ҳуқуқ ва эркинликларнинг Асосий қонунимизда акс эттирилганлиги унинг жаҳон маданияти андазалари (стандартлари) талабларига тўла жавоб беришини кўрсатади.

Ҳаётимиздаги эзгуликлардан баҳраманд бўлиш ҳар қандай маданиятнинг асл мазмунини ташкил этади. Хусусан, табиат инсон яшаши учун инъом этилган манзил-мақондир. Талофат ёқасига бориб қолаётган атроф-табиий муҳитни асраб қолиш лозимлигини англаб етиш ҳозирги қонун чиқарувчи идораларни конституцияларни “экологиялаштириш”га мажбур этмоқда. Аксарият конституцияларга табиатни муҳофаза этишга йўналтирилган нормалар киритилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар, деб кўрсатилган. Табиат атроф муҳитга меҳр-мурувватли муносабатда бўлиш жамият маданиятининг муҳим кўрсаткичидир.

Конституциянинг 49-моддаси муҳофаза этадиган объект маданият ва маънавиятнинг ўзи эканлиги рамзий маъно касб этади. Мазкур моддага биноан, фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир.

Конституциянинг баён этиш тили, унда қўлланиладиган иборалар ҳам миллий маданиятнинг бевосита ифодаси ва маҳсулидир. Масалан, давлат идораларининг номланиши турли мамлакатлар конституцияларида шу юрт халқининг миллий-маданий хусусиятларини акс эттиради. Финляндияда парламент — Сейм, Голландияда — Генерал штатлар, АҚШда — Конгресс, Ўзбекистонда — Олий Мажлис деб номланади. “Олий Мажлис” деган номда ниҳоятда теран мазмун ва маъно

бор: яъни, у халқнинг олий иродасини юксак даражада ифода эта оладиган мажлисидир.

Россия Федерациясида область (вилоят) даражасидаги маъмурий-худудий тузилманинг ижроия ҳокимият раҳбари “**губернатор**” деб номланади. Ўзбекистон Республикасида эса вилоят, туман ва шаҳарлар ижроия ҳокимият идоралари раҳбарлари “**ҳоким**” деб номланади. Конституциянинг 105-моддаси аҳолининг анъанавий тарихий бирлик — “**маҳалла**”ларга уюшиб яшашини эътироф этиб, уни фуқаролар ўзини ўзи бошқарувининг асосий бўғини сифатида мустақкамлайди. “Шаҳарча, қишлоқ ва овулларда, шунингдек улар таркибидаги маҳаллаларда ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб, улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди”.

Келтирилган мисоллардан ҳам кўришиб турибдики, мамлакатимиз Конституцияси чинакам миллий-маданий руҳ билан йўғрилгандир. Конституцияда халқнинг, миллатнинг руҳи, маънавияти, маданияти мужассам ифода этилган.

5.2. Конституция ва миллий мафкура

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси шаклланиб бораётган демократик давлатчилигимизнинг мустақкам ғоявий-ҳуқуқий заминини ташкил этади. Конституция, унинг ҳар бир нормаси халқимизнинг мустақилликка интилиши, ўз суверен ҳуқуқий давлатчилигини ва эркин фуқаролик жамияти барпо этишдек улуғвор ғояларини нафақат қонун шаклида акс эттиради, балки уларни моддийлаштиради ва ҳаётга жорий қилади.

Конституция ва миллий мафкура, хусусан, ҳуқуқий мафкура ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу ҳар иккала ижтимоий ҳодиса жамиятимиз ягона ҳуқуқий тизимининг таркибий қисмларидир. Конституция ҳуқуқий тизимнинг ўзаги, бошқа жами таркибий қисмларни уюштирувчи, баҳамжиҳат этувчи ва ҳаракатлантирувчи маркази бўлса, миллий ҳуқуқий мафкура унинг ғоявий асосини, таркибий бўғинларни мазмунан озиқлантирувчи ҳамда ягона мақсад сари йўналтирувчи мағзи, маёғидир.

Кишилиқ жамияти муайян мафкурасиз ҳаёт кечира

олмайди. Ҳар бир жамият ўз ижтимоий манфаатларини акс эттирувчи мафкура остида ғоявий жиҳатдан бирлашади. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов тўғри таъкидлаганидек, “ўз келажаги ҳақида қайғурадиган миллат ҳеч бир даврда миллий ғоя ва миллий мафкурасиз яшамаган ва яшай олмайди. Мафкура бўлмаса, ҳар қайси давлат ва жамият, қолаверса, ҳар қайси инсон ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Миллий мафкура халқнинг мақсад-муддаоларини ифодалайди, тарих синовларидан ўтишда унинг руҳини кўтариб, суянч ва таянч бўлади, шу миллат, шу жамият дуч келадиган кўплаб ҳаётий муаммоларга жавоб излайди”¹.

Дарҳақиқат, ҳар бир жамият ўз манфаатларини ифодаловчи ва муҳофаза қилувчи мақсадларга эришиш йўлида халқни сафарбар этувчи, уюштирувчи ҳамда йўналтирувчи ғоялар мужмуига эга бўлиши лозим. Бундай ижтимоий ғоялар халқ маънавиятининг маълум уйғунлашуви ва натижаси ўлароқ намоён бўлади. Ижтимоий ғояларнинг йиғиндиси ва уларнинг муайян мантикий тизими (муштараклиги) мафкурани ташкил этади. Мафкура жамиятнинг турли соҳалари ҳақидаги илмий, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий, диний, бадиий, ахлоқий қарашларнинг йиғиндисидан иборатдир². “Мафкура — бу дунёқарашни ташкил этувчи фикрлар ва ғоялар мажмуасидир”³.

Мафкура ижтимоий онг ва маънавият даражасини, ютуқларини ифодаловчи назарий билимлар, концепциялар, қарашлар, ғоялар мажмуи сифатида жамият ривожини учун устувор дастурий аҳамият касб этади. Мафкура-ижтимоий онг ва маънавиятнинг таркибий қисмидир. У миллат тараққиётини, амалий тажрибасини, дунё мамлакатлари ўзлаштирган ижобий ютуқларни ўрганиш ва умумлаштириш натижасида шаклланади ҳамда бойиб боради. Мафкура мамлакат, шу жумладан миллат истиқлоли муаммоларини биринчи ўринга қўйган мақсад ва умидлар, уларни амалга ошириш режалари ва усуллари ҳақидаги илмий хулосаларнинг муайян тизимидир⁴.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 5—6-бетлар.

² Хайруллаев М. Ижтимоий ҳаёт ва мафкура. Ўзбекистон овози, 1993. 26 май.

³ Қирғизбоев М. Асрий армонлар ушалмоқда. Ўзбекистон овози, 1993. 2 июль.

⁴ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. 39—40-бет.

Мафкура жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ахлоқий, маънавий тараққиётига маълум бир йўналиш беради. Бемақсад фаолият, меҳнат бўлмагани сингари, мафкурасиз ҳаёт, ривожланиш ҳам бўлмайди. Фақат илмий, илғор мафкура билан боғлиқ маънавият улкан салоҳиятга, ижтимоий қудратга эга бўлади. Жамиятнинг равнақи ва келажagini юксак маданият, маънавият ҳамда мафкурасиз тасаввур этиш қийин. Мафкуранинг муҳим хусусияти шундаки, у нафақат тараққиёт истиқболларини белгилаб беради, унинг мақсад ва йўналишларини аниқлайди, балки келгусида қурилажак жамиятнинг қиёфасини таърифлаб бера олади.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон ўзининг янги миллий ва демократик мазмунга эга бўлган мафкурасини шакллантирмоқда. Миллий истиқлол мафкурасини яратиш тарихий зарурият тарзида майдонга чиқди. **Биринчидан**, истиқлол шарофати билан Ўзбекистонда моҳият эътибори билан тубдан янги ижтимоий-сиёсий тузумга ўтиш юз берди. **Иккинчидан**, халқимиз ва ёш суверен давлатимиз ўтмишда ҳукмрон бўлган собиқ тоталитар совет тузumi давридаги коммунистик мафкурадан бутунлай воз кечди. Чунки совет мафкураси оддий инсонлар қалби ва онгини забт этишга, уларни миллий қадриятлардан, умумбашарий цивилизация ютуқларидан маҳрум қилишга, пировард натижада юртимизни ўзига қарам ҳолда сақлашга қаратилган мафкура эди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгач, моҳияти халқимиз табиатига, дунёқарашига ёт бўлган коммунистик мафкурага барҳам берилди. Бу ғоя ўз умрини ўтаб бўлиб, тараққиёт йўлида тўсиққа айланган эди. Шу боис у ижтимоий ҳаёт томонидан инкор этилди. Ушбу қонуният, зарурат теран англаб етилмаган тақдирда ғоявий вакуум — бўшлиқ юзага келади... Мафкура соҳасида бўшлиққа йўл қўйиб бўлмайди. Ғоявий беқарорлик ҳукмрон бўлган жойда мафкуравий таҳдид кучаяди. Аҳоли кенг қатламлари, хусусан, ёшларнинг онгини эгаллашга уринишлар пайдо бўлади. Бунга мамлакатимизда 1997—1999 йилларда диний экстремизм ва ақидапарастлик ғояларини тарғиб қилувчи оқимларнинг фаоллашиб қолгани, ваҳҳобийлик, “Хизбут таҳрир” каби зарарли диний секталарнинг юртимиздаги ғўр ёшларни йўлдан оздириб, ижтимоий-сиёсий беқарорлик келтириб чиқарганлиги, террорчилик ҳаракатлари содир этиб,

конституциявий ҳокимиятни эгаллашга уринганлиги, айниқса 1999 йил 16 февраль воқеаларини содир этганлиги фикримизнинг яққол далилидир.

Жамиятимизда Конституция асосида қарор топаётган демократия, сиёсий ҳурфикрлилик ҳақида гапириб, Ўзбекистон Президенти И.Каримов Асосий қонунимизнинг бир йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда Ўзбекистонда ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас, деган конституциявий қоида “бизнинг олдимизга **миллий истиқлол мафкурасини яратиш вазифасини** қўяди”,¹ — деб таъкидлаган эди.

Миллий истиқлол мафкураси турли сиёсий партиялар ва ижтимоий гуруҳлар мафкурасидан устун туради. У бутун жамиятнинг ягона мафкураси бўлиб, бирон-бир ижтимоий гуруҳнинг, сиёсий ҳокимиятнинг мафкурасига айлантирилмайди. Аксинча, миллий истиқлол мафкураси, ўз моҳиятига кўра, Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётига хизмат қилади; барча сиёсий партиялар, гуруҳ ва қатламларнинг, бутун халқимизнинг умумий манфаатларини ифодалайди. “У давлатимиз фуқароларини улуғ мақсад йўлида қалбан бирлаштиришга кўмаклашади”².

Ўзбекистон жамиятининг миллий истиқлол ғояси халқимизнинг эркин фуқаролик жамияти ва адолатли демократик ҳуқуқий давлат қуришдек асосий мақсад-муддаоларини ифодалайдиган, унинг ўтмиши ва келажagini бир-бири билан боғлайдиган, асрий орзу-истакларни амалга оширишга хизмат қиладиган ғоялар, назарий қарашларнинг мантиқий тизимидир.

“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида таъкидлаганидек, миллий истиқлол мафкураси:

— Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия принципларига асосланади;

— халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак маънавияти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади;

¹ Каримов И.А. Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т.: Шарқ, 1993. 13-бет.

² Каримов И.А. Ўша асар. 13-бет.

— адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради;

— жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратишга сарфарбар этади.

Миллий мафкура фақат бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-ижтимоий масала, жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган. У ҳар бир фуқаронинг жамият олдидаги бурч ва масъулиятини белгилайдиган маънавий мезондир.

Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Мазкур мафкуранинг бош ғоясида “озодлик” тушунчасининг устувор ва етакчи ўринда туриши Ватан мустақиллиги барча орзу-интилишларнинг, амалий фаолият ва истиқболимизнинг асоси эканлигидан далолатдир.

Миллий истиқлол мафкураси қуйидаги **вазифаларни** ўтайди:

1) мустақил дунёқараш ва эркин тафаккурни шакллантириш;

2) хур фикрли, ўз билими ва кучига ишониб яшайдиган инсонни тарбиялаш;

3) жамият аъзоларининг, айниқса, ёшларнинг иродасини бақувват қилиш, иймон-эътиқодини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган маънавий муҳитни яратиш;

4) инсонлар тафаккурида ўзликни англаш, тарихий хотирага садоқат, муқаддас қадриятларни асраб-авайлаш, ватанпарварлик туйғусини камол топтириш;

5) ўзбек халқига хос бўлган иймон-эътиқод, инсоф-диёнат, саховат, ҳалоллик, меҳр-оқибат, шарму ҳаё каби фазилатларни юксалтириш;

6) халқнинг онги ва қалбида “Ўзбекистон — ягона Ватан” тушунчасини шакллантириш ва ривожлантириш¹.

Ушбу вазифаларнинг муваффақиятли бажарилиши фуқароларни демократик ислохотлар даври ва истиқболдаги масъулиятли ҳаёт талабларига жавоб бера ола-

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. 45—46-бетлар.

диган шахсларга, янги жамият қурилишининг фаол иштирокчиларига айлантиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси миллий истиқлол мафқурасининг ҳуқуқий асосини ташкил этади. Асосий қонуннинг биринчи моддасидан охириги моддасигача мустақиллик, демократия, инсон ҳуқуқлари ва Ватан равнақи ғоялари тараннум этилган. Конституция воситасида жамиятимиз ижтимоий онгига дунё цивилизациясининг замонавий янги демократик қадриятлари, принциплари ва ғоялари кириб келди. Булар, энг аввало, мустақил давлатчилик ва ҳуқуқий демократик жамият қуриш ғояларидир. Шунингдек, шууримизга “қонун устуворлиги”, “сиёсий плюрализм”, “инсон ҳуқуқлари дахлсизлиги”, “қўппартиявийлик”, “хусусий мулкчилик” каби илғор ғоялар кириб келди ва улар мафқураамизнинг таркибий қисмига айланди. **“Бизнинг Конституциямиз, — деган эди Президент Ислом Каримов, — умуминсоний ғоялар — тенглик, эркинлик, биродарлик, халқлар ва миллатлараро дўстлик, мамлакат ва дунё барқарорлиги каби энг улғу ғояларга хизмат қилади”¹.**

Ўзбекистон Конституциясининг асосий мақсади ва ички ғоялари юқорида баён этилган миллий истиқлол мафқурасининг мақсад ва вазифалари билан ҳамоҳангдир. Булар:

биринчидан, халқимиз учун муносиб ҳаёт шароитини яратиш;

иккинчидан, ижтимоий адолат мезонларини қарор топтириш; демократик тузум барпо этиш ва инсон ҳуқуқларини устувор таъминлаш;

учинчидан, миллий қадриятларимиз ва маданиятимизни қайта тиклаш ҳамда ривожлантириш;

тўртинчидан, шахснинг эркин ривожланиши ва маънавий-ахлоқий камолотини таъминлашдан иборат.

Бир сўз билан айтганда, Конституциямизнинг қоидалари миллий истиқлол мафқурасидан ажралган ҳолда бўлиши мумкин эмас. Аксинча, конституциявий қоидалар мазмуни билан мафқуравий ғояларнинг уйғунлашуви жамиятни буюк келажакни яратишга сафарбар этувчи қудратли кучга айланди.

¹ Ислом Каримов Конституция тўғрисида // Тузувчилар А.Саидов, У.Таджиханов. Т.: Академия, 2001. 52-бет.

5.3. Конституциянинг маънавий-ахлоқий салоҳияти

Дунёда мавжуд конституцияларнинг барчаси уларни ижод этган халқнинг, миллатнинг сиёсий тафаккури, маънавияти ва маданияти билан узвий боғлиқдир. Ҳар бир Конституция ўз мазмунида жамиятнинг, миллатнинг маънавий-маданий қадриятларини, унинг тарихан шаклланган анъаналари, урф-одатлари ва хусусиятини акс эттиради. Худди шу маънода Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқимиз табиатига хос барча маънавий-маданий қадриятларни, ахлоқий фазилатларни ўзида мужассам этган. Айни вақтда, Конституциянинг ўзи ўзбек миллий маданиятининг маҳсули, унинг таркибий қисмидир. Бугунги кунда Конституциямиз халқимиз миллий-маданий қадрияти, гурури ва ифтихорининг тимсолидир.

Халқ — маънавий-маданий қадриятларнинг ижодкори. Конституция, унинг принцип ва қоидалари ҳам ана шундай ижоднинг бевосита самараси, дейиш тўғри бўлади. Бошқа маданий ижодиёт маҳсуллари қатори конституциявий нормалар ҳам шахснинг ўзлигини англаши, ўз салоҳияти ва қобилиятини рўёбга чиқариши, пировардида фаол индивид тарзида майдонга чиқиши ҳамда ижтимоийлашуви учун кўмаклашади. Конституциявий-ҳуқуқий нормалар шахснинг ўз иқтидори ва истеъдодини намоён этишига шароит, яъни мўътадил норматив-ҳуқуқий муҳит яратади. Конституциявий нормалар ўз моҳиятига кўра миллий маданиятнинг ижтимоий-норматив шаклидир. Уларга қатъий риоя этиш нафақат мустақкам ҳуқуқий тартиботни, балки юксак маданиятни ифода этади.

Конституция мазмунида мужассамлашган ўзбек миллий маданияти ва маънавий мероси узоқ асрлар қаърига бориб тақалади. У ўзининг серқирра ва сержилолиги, бой мазмунга эгаллиги ҳамда халқчиллиги билан ажралиб туради. Унинг таркибига қуйидагилар киради:

биринчидан, миллий давлатчилиқ тажрибаси, сиёсий ва ҳуқуқий-маданий мерос;

иккинчидан, маънавий-маданий, илмий-фалсафий ва адабий мерос;

учинчидан, умуминсоний маданий қадриятларни сингдириш асосида қарор топган, шунингдек, исломий қадриятлар таъсирида шаклланган мерос.

Миллий маданий меросимизнинг улуғворлиги ва беназирлигига шак-шубҳа йўқ. Унга қатъий таянган ҳолда иш кўриб, бугунги маънавиятимизни камол топтириш ва чинакам адолатли ижтимоий тузум ҳамда эркин инсонлар жамиятини яратиш мумкин. Буни қанчалик тез ва теран англасак, миллий истиқдолнинг яна бир муҳим истеҳкомини яратамиз ва бу, ўз навбатида, мустақил ўзбек давлатчилигининг маънавий-маданий замини бўлажак.

Ўзбек халқи ҳам, барча халқлар сингари асрлар мобайнида сақланиб-сайқалланиб келган миллий урф-одати, расм-русуми, удуми ва анъаналарига эга. Буларда ўзбек халқининг миллий хусусиятлари, юриш-туриши, гурури, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, дини, ҳуқуқий онги ва, умуман, маънавий-маданий дунёси акс этади. Ўзбек халқининг маънавиятида миллатнинг ўтмиши, ҳозирги куни ифодаланиши билан бирга, бу маънавият оилавий ҳаёт учун, ҳар бир инсон учун муҳим тарбиявий аҳамиятга моликдир. Чунки фарзандлар ана шу кўз илғамас миллий ҳис-туйғу ва онг, аجدодлар хотираси ва узвийлиги таъсирида, она сути, она алласи билан маънавий озуқа, тарбия оладилар. Ушбу туйғулар тил воситаси ила онгимизга кира боради. Буларнинг барчаси миллат маънавиятининг гултожи ҳисобланади.

Асрлар давомида аجدодларимиз ҳаётида таркиб ва равнақ топган миллий-маданий анъаналарни ва урф-одатларни қадрламаслик маънавий тубанлик, ўз тарихига, она заминига, тупроғига ҳурматсизлик бўлур эди. Бой, қадимий ва навқирон маънавиятимиз дурдоналари миллий маънавий инқирознинг олдини олишда, миллий маънавият салтанатимизни тиклашда муҳим омил ҳамда таянчдир.

Миллатимиз маънавият салтанатининг устунларини ўзбек маданиятининг янги босқичдаги уйғониши деса бўлади.

Кўп минг йиллик маданий меросимиз илдишлари тикланиб, униб, куртак отмоқда. Ўзбек миллий маънавиятининг хусусиятлари нималардан иборат?

Биринчидан, юртимиз фан ва маданиятнинг барча соҳаларида юзлаб жаҳоншумул алломаларни, улуғ зотлар, давлат арбобларини етиштириб берган. Буюк аجدодларимиз башарият маданиятини яратишда бевосита иштирок этганлар, бу ишга улкан ҳисса қўшганлар.

Шунинг учун ҳам ўзбек миллий маданий мероси жаҳон маданиятининг ажралмас таркибий қисмидир.

Иккинчидан, Ўзбекистон ўзининг чуқур давлатчилик негизларига эга бўлган ўзига хос сиёсий, ҳуқуқий, маданий мерос соҳибидир. Милоддан бир неча юз йиллар олдин бизнинг ҳудудимизда давлат-ҳуқуқий институтлар ва қарашлар тараққий этган. Мовароуннаҳрда Ислом маърифатига, ҳуқуқшунослиги — фикҳга ва, умуман, жаҳон ҳуқуқий маданиятига улкан ҳисса қўшган фақиҳлар — ҳуқуқшунослар яшаганлар.

Учинчидан, ўзбек миллий мафқурасининг узвий таркибий қисмини бой маданий меросимиз ташкил этади, бизнинг ҳудудимиздаги 9 мингдан зиёд тарихий, маданий, меъморчилик ёдгорликлари ўзбек халқи беқиёс маданий меросининг тирик гувоҳларидир. Уларни таъмирлаш, тиклаш, сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг маънавий, қолаверса, инсоний ватанпарварлик бурчимиздир. Шунинг учун Конституциямизнинг 49-моддасида: “Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар”, — дейилган.

Ўзбек халқининг бой маданий мероси Истиқлолизмнинг олтин пойдеворидир. Бу пойдеворга халқимиз орасидан етишиб чиққан алломаларимиз асос солганлар, жаҳон илм-фани ва маданияти деярли барча соҳаларининг шаклланиши ва ривожланишига улкан ҳисса қўшганлар. Улар яратган илмий дурдоналар асрлар оша инсоният маънавияти равнақи йўлида хизмат қилиб келмоқда.

Бизнинг она заминимиз жаҳонга буюк мутафаккирларни ва қомусий алломаларни етиштириб берган. Улар шу жиҳатлари билан ажралиб турадиларки, хоҳ тиббиётчи ва доришунос, хоҳ риёзатчи ва фалакшунос, хоҳ тарихчи ва фақиҳ, хоҳ тилшунос ва мунаққид, хоҳ адиб ва шоир, хоҳ тасаввуф илмининг машҳур намоёндасию давлат арбоби бўлсинлар, бир вақтнинг ўзида фаннинг турли соҳаларини мукамал билганлар, етук илмий асарлар яратганлар.

Фикримизнинг далили сифатида улуғ бобокалонларимиздан Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Мирзо Улуғбек, Маҳмуд ибн ул-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий, Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замах-

шарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Шарафиддин Али Яздий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби алломаларнинг номларини тилга олиш кифоя.

5.4. Конституция — ҳуқуқий хулқ-атвор андазаси

Конституциявий-ҳуқуқий маданият нафақат конституциявий нормалар мазмунида ёки моддий предмет ва рамзларда (байроқ, герб, мадҳия), балки сиёсий ҳокимият идоралари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг тегишли хулқ-атворида ҳам ифодаланади. Конституциявий ҳуқуқ субъектларининг конституция нормаларига муносабатида, уларга оғишмай риоя этишида муайян маданият намоён бўлади. Бу конституциявий маданият бўлиб, у жамият ҳуқуқий маданиятининг негизини ташкил этади.

Конституциявий-ҳуқуқий маданиятнинг турли жиҳатлари (норматив асоси, ахлоқий жиҳати, ижтимоий-социологик, ижтимоий-руҳий ва ҳоказо) ҳақида сўз юритиш мумкин. Бироқ бу ўринда фақат унинг хулқ-атвор, кишилар ҳамда ташкилотларнинг фаолияти билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида, Конституциянинг реал ҳаракатланиши ва ҳаётга жорий этилиши ҳақида фикр юритамиз.

Конституцияга боғлиқ хулқ-атворнинг икки ўзаро бир-бирига қарама-қарши моделини таъкидлаш мумкин. **Биринчи модель** — ҳар қандай ҳолатда ҳам Конституция қоидаларини сўзсиз бажаришга тайёр бўлган хулқ-атвор, муносабат, интилишдан иборат. **Иккинчи модель** — конституция нормаларини тан олмайдиган, четлаб ўтишга қаратилган хулқ-атвор, фаолиятдан иборат.

Хулқ-атворнинг шундай моделлари бор дейиш билан чекланиш масалага жуда оддий ёндашиш бўлар эди. Аслида, конституциявий нормаларга кундалик ҳаётда риоя қилиш ниҳоятда мураккаб ички қарама-қаршилиқлар жараёни орқали кечадики, бунда турли сиёсий кучлар ва ижтимоий қатламларнинг, гуруҳларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашади. Конституция нормаларини қўллаш билан боғлиқ ҳар қандай фаолият (хулқ-атвор) маълум бир манфаатни, интилишни акс эттиради.

Фикрни изоҳлаш учун конституциявий-ҳуқуқий амалиётдан айрим мисолларни келтирамиз.

Масалан, Дания Конституциясига мувофиқ, Дания Давлат суди ташкил этилади (у дастлаб 1849 йилда қабул қилинган биринчи Конституцияда назарда тутилган эди.) Мазкур суднинг бирдан-бир вазифаси жиноят содир этган министр (вазир)ларнинг жавобгарлиги масаласини ҳал этишдир. Бу суд 1849 йилдан то ҳозиргача атиги бешта иш кўрган (охирги ишлари 1910 йил ва 1994 йилда кўрилган). Аммо бу суд, иш кўриш ёки кўрмаслигидан қатъи назар, унинг таркиби сайлаб қўйилтавереди. Ушбу мисол Конституция гоёларига солиқликнинг, идеал маданий хулқ-атворнинг ёрқин ифодасидир.

Конституциявий-ҳуқуқий анъаналарга, принципларга қатъий амал қилиш маданияти кўнгина Европа мамлакатларида теран ривож топган. Масалан, Франция, Белгия, Швеция, Польша парламентларида қонун лойиҳаларини икки-уч марта муҳокама этиш (ўқиш) орқали қабул қилиш тартибининг барча қоидаларига қатъий амал қилинади; парламент маданиятига, қонун чиқарувчи орган мажлиси (сессияси)да баҳс-мунозара олиб бориш маданияти қоидаларига қатъий риоя этилади.

Бир қатор мамлакатларда сайланган давлат раҳбарларининг, тайинланган вазирларнинг парламент ҳузурда ҳисобот бериш анъаналарига қаттиқ риоя қилинади. Бундай парламент маданияти анъанаси Буюк Британияда ҳам бир неча асрдан бери давом этиб келмоқда. Хусусан, Литва Сеймида шундай тажриба жорий этилган. Ҳар ҳафтанинг маълум бир кунда, белгиланган соатларда мамлакат Бош вазири парламент депутатлари ҳузурда ҳозир бўлади ва депутатларнинг савол ва сўровларига жавоб қайтарали.

Ўзбекистон Республикасида ҳам ижобий конституциявий-ҳуқуқий маданият, тегишли фаолият ва хулқ-атвор шаклланмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 12-бандига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Президенти вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимларини тайинлайди ва бу фармон тегишли Халқ депутатлари кенгашининг тасдиғига киритилади. Бу ижобий демократик қоида, ўзига хос конституциявий маданий фаолият бўлиб, бунда ҳар сафар ҳоким тайинланиши (шунингдек, вазифасидан озод этилиши) муносабати билан мамлакат Президенти вилоят кенгаши халқ депутатлари билан учрашади,

Ўз қарорини улар билан маслаҳатлашади, бу борадаги далил ва исботларини баён этиб беради. Айни вақтда, мамлакат ички ва ташқи сиёсатини юритиш масалаларида давлат миқёсида амалга ошириладиган тадбирлар хусусида ахборот беради. Шунингдек, вилоятни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш муаммолари юзасидан батафсил мулоқот қилади, депутатлар билан фикр алмашади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига биноан, Президент айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади. Мамлакатда шундай анъана жорий этилдики, ҳар сафар Вазирлар Маҳкамасининг мажлислари Президент раислигида ўтади ва у Ўзбекистон телевидениеси орқали намойиш этилади. Мазкур ҳолат, **биринчидан**, мамлакат Президенти — Вазирлар Маҳкамасининг Раиси томонидан ўз ваколатлари доирасида амалга ошириладиган конституциявий-ҳуқуқий фаолиятдир; **иккинчидан**, бу ерда ҳукумат фаолиятидаги демократия ва ошкоралик яққол намойиш бўлмақда; **учинчидан**, халқ ҳукумат режалари ва қарорларидан бевосита хабардор қилинади ҳамда уларнинг бажарилишига сафарбар этилади; **тўртинчидан**, аҳолининг ҳуқуқий билимдонлиги, онги ва ҳуқуқий маданияти шакллантириб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессияларида Президентнинг мунтазам иштирок этиши ва уларда мамлакат ҳаётининг долзарб масалалари юзасидан атрофлича маърузалар қилиши ҳам ижобий конституциявий маданий фаолият шакллانганлигига мисол бўла олади. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 7-бандига кўра, Президент ҳар йили Олий Мажлисга ички ва халқаро аҳвол бўйича ахборот тақдим этиши лозим. Юқорида зикр этилган анъана мазкур мақсадни амалга оширишга ҳам хизмат қилади.

Конституция нормаси асосида юртимизда шакллانган яна бир маданий-маърифий анъана ҳақида тўхталиш жоиз. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 18-бандига мувофиқ, Президент ордени ва медаллар билан, Ўзбекистон Республикасининг фахрий ёрлиғи билан мукофотлайди, Ўзбекистон Республикасининг фахрий унвонларини беради. Президентнинг бу конституциявий ваколати айни вақтда унинг мукофотларни шахсан топширишини ҳам назарда тутди. Бу конституциявий қондани бажариш бўйича шун-

дай анъана қарор топдики, ҳар йили “Конституция куни” арафасида Ўзбекистон Республикаси Президентини йил давомида мукофотланган фуқароларга Ўзбекистон давлат мукофотлари ва фахрий ёрликларини тантанали равишда топширади. Ушбу тадбир телевидение орқали намойиш этилади. Табиийки, шундай вазиятда мукофот олган ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг кўнгли тоғдек кўтарилди, қалби ифтихор туйғуларига тўлади, ўзининг юртимизда кечаётган улкан бунёдкорлик ишларига дахлдорлигини ҳис этади, қилаётган меҳнати муносиб баҳоланганлигидан мамнун бўлади. Бу анъана нафақат мукофотга сазовор бўлганларни, балки бунга гувоҳ бўлган барча юртдошларимизни, айниқса, ёшларни улкан меҳнат зафарларига руҳлантиради, беқиёс тарбиявий аҳамият касб этади.

Конституциявий-ҳуқуқий фаолият (хулқ-атвор)нинг салбий модели ҳам учраб туради. Масалан, АҚШ Конституциясига киритилган XVIII тузатиш мамлакатда спиртли ичимликларни тақиқлади. Бу жамиятда оммавий тарзда хулқ-атворнинг салбий модели вужудга келишининг типик мисоли бўлди. Америкалик ҳуқуқшунос Лоуренс М.Фридман бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Алкоголли ичимликларни тақиқловчи қонун “хайрли эксперимент” бўлиб, у 1920 йилда кучга кирди. Бироқ, кўпчиликнинг фикрига кўра, бу йирик муваффақиятсизлик бўлди. Амалда миллионлаб одамлар спиртли ичимликлар истеъмол қилишни давом эттирдилар. Дўкон ва расталар спиртли ичимликлар савдосини ниҳоятда кенгайттирдилар. 1928 йилда АҚШ федерал судлари бу қонуннинг бузилиши билан боғлиқ 55729 аризани кўриб чиқди ва улар юзасидан 48000 та айблов хулосасини чиқардилар. Албатта, жазоланмай қолган ҳолатлар сони бундан бир неча бор ортиқ эди. Қайтага бу қонун кучда бўлган даврда спиртли ичимликлар истеъмол қилиш анча ортиб кетди¹.”

Худди шунга ўхшаш фармонни 1985 йил май ойида собиқ СССР Президенти М.С.Горбачев қабул қилган эди. Бу ҳуқуқий чеклов ҳам муваффақиятсиз чиқди. Фуқаролар ясама ароқлар (самагон) чиқаришга киришиб кетди. Булардан минглаб одамлар заҳарланди, кўплари ҳаётдан кўз юмди.

¹ Фридман Л. Введение в американское право. М.: Прогресс-Универс, 1992.

Ҳокимият идоралари, мансабдор шахсларнинг ғай-риконституциявий фаолиятлари (хулқ-атворлари) тегишли конституциявий-ҳуқуқий нормаларни аҳоли кўз ўнгида обрўсизлантиради, қадрини туширади. Бу эса пировардида конституциявий-ҳуқуқий тартиботга зарар етказди. Шу боис барча мутасадди субъектлар ижобий конституциявий-ҳуқуқий хулқ-атвор моделини шакллантиришга интилишлари лозим. Бу бутун жамият, давлат ва фуқаролар манфаатига тўла мос тушади.

Шундай қилиб, жамият аъзоларини конституциявийлик руҳида тарбиялаш, уларни ижобий-ҳуқуқий хулқ-атвор соҳибларига айлантириш нафақат Конституцияга чексиз ҳурматни шакллантиради, балки илғор ижтимоий тараққиётнинг гарови бўлиб хизмат қилади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ (ХОТИМА ЎРНИДА)

Ўзбекистон халқи ХХІ асрга юксак инсоний мақсадлар билан, барқарор тараққиёт, мустақкам тинчлик ва фаровон ҳаётга эришиш, адолат ҳамда эркинлик тамойилларига асосланган демократик жамият қуриш ниятида қадим қўйди. Комил ишонч билан таъкидлаш лозимки, юртимиз дунё ҳамжамиятининг барча маърифий давлатлари сингари умумбашарий қадриятлар қарор топадиган, инсон қадри ва ҳуқуқлари эъзозланадиган ҳамда безавол таъминланадиган, давлат идоралари ва мансабдор шахслар халқ манфаатларига садоқат билан хизмат қиладиган, демократия том маънода тантана қиладиган фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлидан бормоқда.

Бунга ёрқин далил — Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Қаримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясидаги “Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари” мавзусидаги маърузасидир¹. Давлатимиз раҳбари ўз маърузасида мамлакатимиз мустақил ривожланиши асосий босқичларини атрофлича таҳлил этди, демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш, фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг

¹ Халқ сўзи. 2002 й. 30 авг.

устувор йўналишлари ва тамойилларини белгилаб берди. Президент Ўзбекистон Республикаси суверенитети, давлат ҳамда сиёсий институтлар ва нодавлат ташкилотларни мустақамлаш, миллий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг долзарб масалаларига алоҳида эътибор қаратди.

“Бизнинг вазифамиз, — деди Президент И.А.Каримов, — мамлакатимизни, жамиятимизни демократлаштириш ҳамда янгилаш йўлидаги ҳаракатларимизни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш ва сўзсиз бу борада амалга оширган ижобий ишларимизни қатъият билан давом эттириш, уларни халқимиз орзу қилган марраларга етказишдир”¹.

Фуқаролик жамияти сари собит қадамлар билан одимлаб бориш ҳамда юқоридаги мақсадларни рўёбга чиқариш учун зарур бўлган барча иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ташкилий-ҳуқуқий, маънавий-маданий чора-тадбирларни ўзида жам этган мукамал дастурга эга бўлиш талаб этилади. Республика Президенти мазкур дастурда акс этиши лозим бўлган вазифалар хусусида тўхталиб, юртимизда демократик фуқаролик жамиятини барпо этишнинг қўйидаги устувор йўналишларини кўрсатиб ўтди.

Биринчи устувор йўналиш, энг муҳим мақсад тенгсиз олий неъмат — мустақилликни бундан буён ҳам асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустақамлаш бўлиб қолаверди. Мустақиллик биз учун, аввало, ўз тақдиримизга ўзимиз эгаллик қилиш ҳуқуқи, келажагимизни ўз қўлимиз билан барпо этиш, юртимиз бойликларидан фақат халқимиз ва Ватанимиз манфаатлари йўлида фойдаланиш демакдир.

Бу ўринда мустақиллик нафақат ҳуқуқ-имконият, балки айни вақтда улкан масъулият эканлигига эътибор қаратиш лозим. Мустақиллик ўз тақдиримиз учун масъулликдан ташқари, биздан халқаро ҳамжамият олдида зиммамизга олган мажбуриятларга риоя этиш ва уларни бажаришни талаб этади. Шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низоми талабларига, халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган меъёрларига қатъий амал қилиб яшаш масъулиятини сўзсиз юклайди. Масаланинг бундай қўйилиши миллатимиз танглиги ва мардлигининг ифодасидир. Биз дунё ҳамжамиятидан

¹ Халқ сўзи. 2002 й. 30 авг.

Ўзимизга муносиб обрў ва ўрин эгаллаш учун доимо интиламиз ва курашамиз. “Биз мустақил тараққиёт йўлини айнан мана шу маъно-мазмунда англаб,— деб ургу беради И.А.Каримов, — уни мамлакатимизни сиёсий жиҳатдан ривожлантириш, иқтисодийтни модернизация қилиш, жамиятни маънавий янгилаш борасида олиб бораётган барча ислоҳотларимизнинг мезони, деб билишимиз керак”¹.

Иккинчи устувор йўналиш — мамлакатимизда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатимизнинг ҳудудий яхлитлигини, сарҳадларимиз дахлсизлигини, халқнинг тинчлиги ва осойишталигини таъминлашдан иборат. Зеро, тинчлик ва хотиржамлик бўлган юртда юксалиш ва тараққиёт бўлади. Шу боис тинчлик ва осойишталикка раҳна солувчи ҳар қанақанги уриниш тараққиётимиз учун душманликдир. Экстремизм ва ашаддий ақидапарастликнинг ҳар қандай кўринишларига, халқаро террорчилик ва наркобизнесга қарши изчил курашиш йўлида барча имконият ва куч-қудратимизни сарфарбар қилиш бугунги кунда энг муҳим ва долзарб вазифамиз бўлмоғи лозим,—деб уқтирди Президент И.А.Каримов.

Мамлакатимиз хавфсизлигини таъминлашда ташқи таҳдидлардан ҳимояланиш ва уларнинг олдини олиш билан бирга ички хавфсизлик муаммолари ҳам муҳим ўрин тутади. Бу ерда гап жамоат тартибини сақлаш, ҳуқуқ бузилишларининг олдини олиш, айниқса, жиноятчилик, уюшган жиноятчилик, коррупция, миллатчилик, маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик каби салбий ҳодисаларга қарши курашни қатъият билан давом эттириш ҳақида кетмоқда.

Учинчи устувор йўналиш. Бу — бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш барқарор ва ўзаро мутаносиб, мустаҳкам иқтисодийнинг муҳим шартини бўлган эркин иқтисодий тамойилларини жорий этишдан иборат. Хусусий мулк, у билан боғлиқ муносабатлар (эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш) тизимини ривож топтириш ҳамда шу асосда иқтисодийда хусусий сектор мавқеини мустаҳкамлаш ниҳоятда муҳимдир. Кичик ва ўрта бизнес ҳамда тadbиркорликни мунтазам ривожлантириш — давр талаби. Шу страте-

¹ Халқ сўзи. 2002 й. 30 авг.

гик йўл орқали мамлакатда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, фуқароларнинг даромадларини орттириш, мустақил мулкдорлар синфини шакллантириш мумкин бўлади.

“Бу борада ташқи иқтисодий фаолият ҳамда валюта бозорини эркинлаштириш, миллий валютанинг жорий операциялар бўйича эркин алмашувини таъминлаш, миллий валютаимиз сўммимизнинг барқарорлиги ва харид қувватини ҳар томонлама мустақамлаш тараққиётимизнинг янги босқичидаги асосий вазифаларимиздан биридир”¹. Иқтисодиётимизга хорижий инвестициялар, авваламбор, хусусий сармояларни жалб этиш, инвесторлар учун шарт-шароит ва ҳуқуқий кафолатларни яратиб бериш, улардан оқилона фойдаланиш катта аҳамиятга эга.

Иқтисодиётни модернизация қилиш ва барқарор бозор муносабатларини қарор топтиришдек мураккаб вазифаларни ҳал этиш учун Ўзбекистоннинг халқаро иқтисодий ва молия ташкилотлар билан, шунингдек барча хорижий давлатлар билан шу соҳадаги ҳамкорлигини кучайтириш лозим. Жаҳон Савдо Ташкилотига аъзо бўлиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш ҳам энг муҳим аҳамиятли вазифалар қаторида туради.

Тўртинчи устувор йўналиш. Бу — инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, сўз ва матбуот эркинлигини, шунингдек ошкораликни, жамиятимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг очиқлигини таъминлайдиган демократик тамойилларни амалий ҳаётда жорий қилишдан иборат. Мамлакат Президенти И.А.Каримов инсон ҳуқуқларини устувор тарзда таъминлаш, шунингдек, оммавий ахборот воситаларининг “тўртинчи ҳокимият” сифатида мавқеини мустақамлаш ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қарор топтиришнинг муҳим шартларидан эканлиги ҳусусида такрор-такрор таъкидлаб келади. Бу бежиз эмас, чунки инсон ҳуқуқларининг устуворлиги ислохотлар дастуримизнинг муҳим принципи саналади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тўққизинчи сессиясида давлатимиз раҳбари таъкидлаб ўтганидек: “Ахборот соҳасини жадал ривожлантириш, оммавий ахборот воситалари — матбуот, радио-телевидение фаолиятини эркинлаштириш фуқаролик жамия-

¹ Халқ сўзи. 2002 й. 30 авг.

ти асосларини барпо этиш жараёнининг узвий таркибий қисмига айланиши зарур”¹.

Оммавий ахборот воситалари эркин фаолият кўрсатиши учун тегишли қонунлар қабул қилинди, зарурий ҳуқуқий кафолатлар яратилди. Албатта, бу мустақиллик йиллари давридаги катта ютуғимиздир. Лекин қилинган ишларни қилиниши лозим бўлган ишлар билан мутлақо солиштириб бўлмайди. Қилинажак ижобий амалларимизнинг кўлами янада салмоқлидир. Бу борада Президент Ислом Каримов ўта муҳим масалага эътибор қаратди: оммавий ахборот воситаларимиз узоқ вақтлар давомида, яъни совет тузуми даврида мафкуравий ва маъмурий назорат остида ишлагани туфайли уларнинг ҳали-бери бу ҳолатдан чиқиши, аввало, психологик жиҳатдан ўзини эркин ҳис этиши қийин кечмоқда. Ҳақиқий демократик матбуот кўрсатма асосида яшай олмайди ва яшаши ҳам мумкин эмас.

Бугунги ислохотлар ҳамда ёрқин келажакка интилишимиз жараёнида эркин матбуот реал вазият шароитида фаолият кўрсатиши, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётнинг долзарб муаммоларини дадил кўтариб чиқиши, одамларни безовта қилаётган барча масалаларни жамоатчилик муҳокамасига ҳавола этиши, ҳокимият ва бошқарув тузилмаларининг қабул қилаётган қарорлари ва фаолиятига танқидий, шу билан бирга, хolis баҳо бериб бориши керак.

“Матбуот эркинлигининг кафолати, — деди И.А.Каримов ўзининг парламент тўққизинчи сессиясидаги маърузасида, — ахборот соҳасида бозор муносабатлари ва рақобатни ривожлантириш билан чамбарчас боғлиқ. Бугун оммавий ахборот воситалари олдида иқтисодий шериклар топиш, иқтисодий жиҳатдан ўзини ўзи таъминлашга эришиш борасида кенг ва реал имкониятлар пайдо бўлмоқда, бу эса ўз навбатида уларнинг эркин ва мустақил фаолият кўрсатишида асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Барча оммавий ахборот воситаларига... мамлакатимиз ахборот майдонида ҳалол рақобат асосида фаолият олиб бориши учун давлат зарур шароитларни яратиб бериши лозим. Айтиш мумкинки, бу жамиятни том маънода демократлаштириш гаровидир”².

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

Парламент сессиясида шунингдек “Оммавий ахборот воситалари соҳасида иқтисодий муносабатларнинг асослари тўғрисида”ги қонунни қабул қилиш фурсати етганлиги эътироф этилди. Табиийки, мазкур қонуннинг қабул қилиниши тегишли бир қатор масалаларни ечиш билан бирга, мустақил нашрларни айрим эскича фикрлайдиган мансабдор шахслар, ҳомийлар ва реклама берувчилар, матбуот тарқатувчилар, ноширлар ва бошқаларнинг ноўрин таъсиридан самарали ҳимоя қилишга кўмаклашади. Шунингдек, “Телерадио фаолияти тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши мўлжалланмоқда. Бу ҳам оммавий ахборот воситалари фаолиятининг ҳуқуқий асосларини жиддий равишда мустаҳкамлайди.

Фуқаролик жамияти демократик тарзда уюшган, ошкоралик ва очиқлик ҳукм сурадиган эркин жамиятдир. Бу жамиятда сиёсий-ҳуқуқий ҳодисаларга ижтимоий баҳо бериш, жамоатчилик фикри билан ҳисоблашиш устувор мавқега эга бўлади. Президент Ислом Абдуғаниевич Каримов таъбири билан айтганда, жамоатчилик фикри — фуқаролик жамиятининг ҳолатини ўзида аниқ акс эттирадиган бамисоли бир кўзгу.

Айни вақтда шуни таъкидлаш жоизки, бизда жамоатчилик фикрини ўрганиш ҳам, уни шакллантириш ҳам етарли даражада йўлга қўйилмаган, сабаби бундай ёндашув ҳали сиёсий ҳаётимизнинг доимий белгисига, таркибий воқелигига айланиб улгурмаганидир.

Жамиятни муттасил демократлаштириш ва фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш, биринчи навбатда, аҳоли кенг қатламлари сиёсий фаоллигининг оширилиши, унинг сиёсий, ижтимоий ва давлат ҳаётида нечоғли фаол иштирок этиши билан узвий боғлиқдир. Мазкур вазифани ижобий ҳал этишда бошқа омиллар қатори мамлакатимизда ҳақиқий кўппартиявийлик, демократик парламентаризм тизими ва ижобий сиёсий рақобат муҳитини қарор топтирилиши ҳамда сиёсий майдонга конструктив йўналишдаги оппозициянинг пайдо бўлиши сезиларли самара беради, деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистон Республикасининг парламенти — Олий Мажлисни икки палатали қилиб ташкил этиш, қўйи палатага асосан сиёсий партиялар томонидан кўрсатиладиган рўйхатлар бўйича сайлов ўтказиш жамиятимизни сиёсий жиҳатдан фаоллаштиришга кучли тurtки бериши шубҳасиз. Сайловлар тўғрисидаги қонунчиликни тўпланган тажрибамиз ҳамда партиявий

рўйхатлар бўйича пропорционал тизимда сайлов ўтказиш анъаналарига эга хорижий давлатлар тажрибаси асосида такомиллаштириш лозим бўлади.

Бешинчи устувор йўналиш — фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шarti сифатида жамият ҳаётида нодавлат ва жамоат ташкилотларининг мавқеи ва аҳамиятини кескин кучайтиришдан иборат. Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг фаоллигини ошириш фуқароларнинг хусусий ҳаёти соҳасига давлат аралашувини камайтириш, қонун воситасида чеклаш билан боғлиқ. “Бу масалада давлатнинг роли, — деб кўрсатди И.А.Каримов,— аввало, иқтисодиётни ривожлантириш борасидаги устувор йўналишларни аниқлашга, қабул қилинган қонунлар ва ҳуқуқий нормаларнинг барча томонидан сўзсиз бажарилишини таъминлашга, ташаббус ва тadbиркорликни рағбатлантиришга, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида рақобат муҳитини қарор топтириш учун **зарур ва ҳаммага баробар бўлган шарт-шароитлар** яратишга қаратилмоғи даркор”¹.

Таҳлил этилаётган йўналишда жамоатчилик назорати алоҳида ўрин тутади. Демократик жамиятда бутун ижтимоий-сиёсий ҳаёт ошкора, жамоатчилик кўз ўнгида ва унинг фаол иштирокида рўй бериши қонуниятли ҳолдир. Шу боис давлатимиз раҳбари ўз маърузасида таъкидлаганидек, қонунлар ижросини таъминлаш, мамлакатда қабул қилинган ва амалда бўлган меъёрий ҳужжатларни ҳаётга жорий қилишда давлат ҳокимият органи фаолияти устидан жамоатчилик назоратини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади. Биз “**Адолат — қонун устуворлигида**” деган ҳаётий тамойилга амал қилиб яшашимиз зарур. Биз учун бундан бошқа йўл йўқ.

Ҳаётимизни эркинлаштириш йўналишларининг яна бир муҳим йўли марказий ва юқори давлат бошқарув идоралари вазифаларини давлат ҳокимиятининг қуйи тузилмаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш боришни таъминлашдир. Амалда бу вазифани бажаришга аллақачон киришганмиз. Ана шу йўлда собитқадамлик билан давом этишимиз лозим. Таҳсинга лойиқ жиҳати шундаки, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи, жамоат ва нодавлат ташкилотларини ривожлантириш ҳамда улар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш

¹ Ўша жойда.

давлатимизнинг доимий диққат марказидадир. Шунингдек, бу соҳадаги муҳим йўналиш давлат билан жамоат бирлашмаларининг ижтимоий шериклик асосидаги ҳамкорлигини ривожлантириш, бундай алоқаларнинг самарали усул ва шаклларини вужудга келтиришдан иборат. Шу муносабат билан “Жамоат бирлашмалари тўғрисида”ги қонунга зарур ўзгартишлар киритиш, “Ижтимоий жамғармалар тўғрисида”, “Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва уюшмалари тўғрисида”, “Хайрия фаолияти тўғрисида”ги қонунларни қабул қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади¹.

Олтинчи устувор йўналиш бу — суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилиш бўйича бошланган ишларни изчил давом эттиришдан иборат. Бу соҳадаги энг муҳим вазифа суд-ҳуқуқ идораларининг мустақиллиги ва таъсирчан фаолиятини амалда таъминлашдир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фикрига кўра, судлар том маънода мустақил бўлган ҳолдагина қонунларнинг қатъий ижроси, уларнинг ҳақиқий устуворлиги сўзсиз таъминланади. **Қаерда суд мустақил бўлмас экан, шу ерда қонун талаблари ва адолат бузилиши муқаррар.**

“Қонун устуворлигини, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини таъминламасдан туриб, — дейди И.А.Каримов, — фуқаролик жамияти ҳақида сўз юриштишга ҳеч қандай асос қолмайди”².

Ҳуқуқий тизимимизда либераллаштириш жараёнларининг бошланганлиги ислоҳотларнинг муҳим самарасидир. Бугунги кунда қонунчиликни, ҳуқуқий нормалар мазмунини демократия принциплари асосида эркинлаштириш ва янгилашдек ижобий тенденция вужудга келди. Бу таҳсинга лойиқ ҳолдир.

Суд тизими фаолиятини (амалиётини) демократлаштиришда суд ҳокимияти ва оммавий ахборот воситаларининг ўзаро муносабати масаласи ҳам давлатимиз раҳбарининг эътиборидан четда қолмаётир. Суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишдек кенг миқёсли ўзгаришлар, аввало, ҳар қайси фуқаронинг манфаатини ҳимоялайдиган қонун ва бошқа ҳуқуқий нормалар оммавий ахборот воситалари томонидан ёритиб берилиши зарурдир. Чунки оммавий ахборот воситаларининг жамоатчилик фикрига, фуқароларнинг ҳуқуқий онгига таъсир

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

ўтказиш ҳамда аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришдаги ўрни ва аҳамияти чексиздир.

Еттинчи устувор йўналиш — бу барча ислоҳотларнинг пировард натижаси инсон манфаатларига бўйсундирилганлиги, уларга баҳо беришнинг асосий омили ва мезони **инсон** эканлигидир. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ инсонпарвар кучли ижтимоий сиёсат олиб бормоқда. Бу сиёсатнинг мазмунига чуқурроқ кириб борилса амин бўлиш мумкинки, мамлакатда ижтимоий инфратузилмани, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларини жадал ривожлантириш, нафақа билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш, аҳолини экологик ва бошқа хавф-хатарлардан муҳофаза этиш, одамларнинг социал соҳа бўйича талаб ва эҳтиёжларини қондириш йўлида мунтазам равишда иш олиб борилмоқда. Ушбу сиёсат халқ оммаси томонидан мамнунлик билан қўллаб-қувватланмоқда.

Инсон эҳтиёжлари нафақат иқтисодий соҳа билан, балки маънавий қадриятлар билан ҳам боғлиқдир. Шу боис фуқаролик жамияти асосларини барпо этишнинг энг муҳим таркибий қисми маънавият ва маърифат соҳасида шахсни мунтазам камол топтириш борасида узлуксиз иш олиб боришдан иборат. Ушбу фаолиятнинг марказида **маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат** каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак, деб таъкидлади Президент. Мазкур уч буюк қадриятни халқимиз чуқур англаб, асрлар давомида ҳаминша эъозлаб келган. Мана шундай чинакам фазилатларга эга бўлган ёки эга бўлишга интилаётган инсон нафақат демократия неъматларининг соҳиби, балки уларнинг фаол яратувчи ва ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқади. Ана шундай вазиятдагина фуқаролик жамиятини барпо этиш, инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини амалда таъминлаш мумкин бўлади.

Юқоридаги баёнимизни умумлаштириб айтиш мумкинки, Президент И.А.Каримов маърузасида белгиланган етти устувор йўналиш ва бу хусусда билдирилган теран фикр-мулоҳазалар мамлакатимизда демократик фуқаролик жамияти барпо этишнинг стратегик дастуридир. Бу дастурни қанчалик чуқур англаб етиб, унда белгиланган вазифаларни собитқадамлик ва қатъият билан удаласак, Ўзбекистонда адолатли фуқаролик жамиятини шунчалик муваффақият билан қарор топтириш мумкин бўлади.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
--------------------	---

I. Конституция — мустақиллик маҳсули ва тимсоли

1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг яратилиши	7
1.2. Конституция лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси ва қабул қилиниши	12
1.3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси: моҳияти, принциплари ва хусусиятлари	20
1.4. Мустақиллик, Конституция ва ҳуқуқий қадриятлар	42

II. Конституция ва сиёсий демократия

2.1. Конституция ва ҳокимиятнинг демократик тизгинланиши	59
2.2. Сиёсий тизимнинг конституциявий асослари	81
2.3. Конституция ва парламентаризм: ислоҳот ва истиқбол	94
2.4. Конституция — ҳуқуқий тизимнинг ўзаги: ҳуқуқий ислоҳотларнинг асосий йўналишлари	114
2.5. Конституция ва инсон ҳуқуқларининг устуворлиги	138

III. Конституция — фуқаролик жамиятини шакллантириш пойдевори

3.1. Фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг конституциявий замини	164
3.2. Фуқаролик жамиятининг таркибий тузилмалари	172
3.3. Демократик ислоҳотлар орқали янги жамият сари	210
3.4. Фуқаролик жамиятининг ҳуқуқий маданияти	219
3.5. Конституция — беназир ҳуқуқий қадрият	226

IV. Конституция ва қонунчиликни ривожлантириш

4.1. Конституция — қонунчиликни такомиллаштириш стратегияси	234
4.2. Конституция ва қонун чиқариш жараёни	250
4.3. Конституция ва қонун устунлиги — демократия кафолати	262
4.4. Конституцияни амалга ошириш механизми	277
4.5. Конституцияни муҳофаза қилиш механизми	286

V. Конституция ва маънавият

5.1. Конституция — ҳуқуқий маданият кўзгуси	292
5.2. Конституция ва миллий мафкура	297
5.3. Конституциянинг маънавий-ахлоқий салоҳияти	303
5.4. Конституция — ҳуқуқий хулқ-атвор андасаси	306

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини барпо этишнинг устувор йўналишлари (Хотима ўрнида)	310
---	-----

ХОЖИМУРОД ОДИЛҚОРИЕВ

**КОНСТИТУЦИЯ ВА
ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ**

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2002**

Муҳаррир *З. Мирзоҳакимова*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Компьютерда саҳифаловчи *Н. Аҳмаджонова, Р. Баязитова*
Мусаҳҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Саҳифалашга берилди 30.09.2002. Босишга рухсат этилди 08.11.2002.
Бичими 84x108¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
тобоғи 16,8. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,0. Адади 3000 нусха. Буюртма
№ 4094. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**